istorie

RĂZVAN THEODORESCU

PICĂTURA DE ISTORIE

EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂNE

Răzvan Theodorescu

PICĂTURA DE ISTORIE

ISTORIE

www.dacoromanica.ro

Coordonatorul colecției: MIHAI RETEGAN

Redactor: NARCIS DORIN ION

Coperta colecției: FLOAREA ȚUȚUIANU

Ilustrația copertei: Alegoria „Historia" din CESARE RIPA PERUGINO, *Iconologia*, ed. a V-a, Veneția, 1669, p. 269. (Biblioteca Academiei Române, Cabinetul de Stampe)

© EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂNE
Aleea Alexandru, nr. 38, sectorul 1
București 71273
ROMÂNIA
Tel: 230.25.43
Fax: 230.75.59
EMAIL = fcr @ algoritma. ro

ISBN 973–577–222–1

www.dacoromanica.ro

Răzvan Theodorescu

PICĂTURA DE ISTORIE

EDITURA FUNDAȚIEI CULTURALE ROMÂNE
București • 2002

www.dacoromanica.ro

Textele aici publicate au apărut pentru prima dată, între anii 1992 și 1998, în „Tinerama" — cu mult cea mai mare parte a lor, într-o rubrică purtând chiar titlul acestui volum —, ca și în „Academica", „Azi", „Cronica politică", „Curentul", „Curierul Național" și „Dilema".

www.dacoromanica.ro

CUPRINS

Prima coexistență 9
Insularii carolingieni 18
Fricile milenariste 23
Convertiri est-europene 26
Erezie și poezie 29
Nașterea unui alfabet 32
Bestiarul din capiteluri 35
Un secol autobiografic 38
Purgatoriul 43
Genealogii și ctitorii 46
„Sultanul botezat" 55
Sfârșitul capețian 59
Latinofroni și grecofoni 64
Liniști isihaste 70
Ultimii bizantini 75
Ciuma neagră 78
Toleranța vizuală 82
„Integrarea europeană", un proiect semi-milenar 85
India și Indiile 88
Tiparul și noua Europă 91
A treia Romă 95
Florența ca simbol 98
Italia de nord și Europa de est 101
Iatrofilozofii 107
De când este modernă Europa? 113

www.dacoromanica.ro

Modelul anglican ... 117
Anul 1543 ... 121
Cultura hărții ... 124
Săraca Spanie bogată ... 134
Vizualul european și Shakespeare ... 137
Sarmatismul polonez ... 143
Spiritul tridentin ... 147
Vechile noutăți ale istoriei românilor ... 154
Europa lui Max Weber ... 158
Repere de mentalitate românească ... 162
Raskol ... 167
Călărețul de aramă ... 170
Monarhia contractuală ... 177
Civilizația „curială" ... 181
Paradigma Hiram ... 184
Orientul și „Luminile" ... 189
„Apocalipsa" la București ... 193
Gustul pentru Fénelon ... 196
Germanizările Rusiei ... 199
Voltaire, Napoleon și alți „eretici" ... 202
Trei evadări romantice ... 210
Odobescu și arta lecțiilor despre artă ... 213
Monarhiile moderne ale Balcanilor ... 227
Icoane și revoluție ... 231
Warburg întemeietorul ... 234
Orientul din Ungaria ... 240
Anticamera Ucraina ... 244
Liderul la sârbi ... 247
Scandinavia-Balcani: o paralelă ... 252
Minorități imperiale ... 260
Care Europă, care Europe? ... 263
Ce poate fi, astăzi, „civilizația ortodoxiei"? ... 267
Prima Europă a românilor ... 273
Visul lui Herzl ... 277

www.dacoromanica.ro

Un Hohenzollern cu specific național 280
O temă românească din prima jumătate a secolului nostru:
Renașterea 285
Piața: scenografie și terapie 294
Iconografie și politică românească post-totalitară:
cazul televiziunii 297

www.dacoromanica.ro

PRIMA COEXISTENȚĂ

Dacă în „facerea Europei" ideea creștină a jucat rolul principal — a arătat-o încă acum șapte decenii istoricul englez catolic Cristopher Dawson într-o carte pe cât de importantă, pe atât de prost primită la vremea sa —, atunci secolul al IV-lea, esențial în definirea credinței întru Iisus, rămâne răstimpul unei fundamentale prefaceri. Cea prin care lumea păgână mediteraneană a devenit lumea creștină a unui continent care a fost, în primul rând, o „universitas christiana". Dar acest veac scurs între 300 și 400 mai are, în această prefacere, o particularitate care îl decupează memorabil în istoria universală. Este veacul unei prime și exemplare coexistențe, bine știute și multiplu ilustrate prin evenimente și fapte ale gândirii, ale literaturii, ale artelor, a două ideologii adverse, născute din premise diferite, cu un imaginar total deosebit, cu moravuri, credințe și ținte divergente: cea păgână, politeistă, greco-romană și cea creștină, monoteistă, de sorginte orientală, cu străvechi origini în soteriologii și eshatologii ale orizontului răsăritean, dar cu o repede acoperire teritorială și umană din Tracia până în Britania.

Născută din teribila criză romană a secolului al III-lea, cel al anarhiei militare și al invaziilor germanice, din formula politică a Tetrarhiei și a Dominatului inaugurate de balcanicul aclamat drept „Jovius" — așadar un Jupiter al Romei târzii —, anume Caius Aurelius Valerius Diocletianus, cârmuirea celuilalt balcanic care a fost Flavius Valerius Constantinus sau Constantin cel Mare a pecetluit cumva destinul spiritual al ultimei antichități.

www.dacoromanica.ro

După șirul de edicte imperiale împotriva celor ce împărtășeau „iudaica superstitio", cea a „galileenilor" care se închinau lui „Hristos" socotit a fi „unsul", deci acel Mesia vestit de mult de către sectele și grupările spirituale evreiești ale Iudeii elenistice și romane, precum esenienii și zeloții, personaj mitologic a cărui imagine o avea în oratoriul său — alături de cea a lui Abraham al israeliților, de cea a greco-latinului Orfeu — un împărat din secolul al III-lea chiar, Severus Alexander; după persecuțiile sângeroase din Orient împotriva creștinilor ce refuzau să lupte ca soldați și să venereze chipul imperial al lui Dioclețian și al altor augusti și cezari ai Tetrarhiei (aceasta este, semnificativ, epoca în care au cunoscut moarte de martiri câțiva dintre eroii sanctificați de Biserică în timpul lui Constantin cel Mare, deveniți „sfinții militari" Gheorghe, Dimitrie, Teodor Stratilat, Teodor Tiron, Procopie); după răsunătoarea victorie din 28 octombrie 312 de la Pons Milvius asupra lui Maxentius, repurtată sub semnul Crucii — acum intrate în legenda culturii europene prin istorisirea lui Eusebiu din Cezareea — de către amintitul Constantin, fiul lui Constantius Chlorus, trăit, ca și părintele său, în atmosfera cu mult mai tolerantă a unui Occident prea puțin știutor de tradiții iudeo-creștine, învingătorul avea să promulge în anticul Mediolanum, împreună cu Licinius, unul dintre cele mai celebre acte din civilizația veche. Este vorba de așa-numitul „edict de la Milano" din 313 ce dădea creștinismului, până acum atât de hăituit, statutul de „religio licita", așadar de cult acceptat, în rând cu celelalte, relativ numeroase, mai ales de origini asiatice, pe care statul roman le tolera de nu puțină vreme.

Coborând la rădăcinile semantice și socotind că darul de a lega între ei oamenii dintr-o comunitate — exprimat prin verbul latinesc „religo" — este asociat conceptului de cult religios — exprimat prin substantivul latinesc „religio" — se poate bănui cu tărie că, o dată cu edictul milanez, veacul al IV-lea va cunoaște o desfășurare, greu de imaginat, a entuziasmului creștin, conducând după numai optzeci de ani la proclamarea creștinismului de către Teodosie cel Mare, la 8 noiembrie 392, drept unică religie a imperiului. Era depășită astfel și definitiv încheiată ceea ce unii

www.dacoromanica.ro

istorici au numit „anxietatea" spirituală a Romei finale, între domnia filozofului stoic Marcus Aurelius și cea a tolerantului soldat Constantin care a fost primul împărat creștin, cel ce instaura, în locul unei mai vechi „pax romana", o nouă „pax romana christiana". Și care, mai trebuie spus, avea să conducă lumea Orientului mediteranean, în sfera crucială a credinței, de la toleranța romană la intoleranța bizantină.

Veacul al IV-lea nu este doar cel în care, pentru acest imperiu creștin, se năștea o nouă capitală pe Bosfor, o „nouă Romă" („Néa Rome"), o „a doua Romă" („deutéra Rome") — la doar o mie cinci sute de kilometri spre răsărit de tradiționala capitală a imperiului, pe care curând barbarii o vor cuceri vremelnic —, denumită „orașul lui Constantin", Constantinopolul adică, ce există oficial cu începere din mai 330, dar cu numele menționat pe unele monede cu șase ani înainte.

De asemenea, el nu era doar secolul al cărui sfârșit avea să marcheze, în ianuarie 395, scindarea vastei împărății — dar nu și dispariția ideii de unitate imperială ce avea să dureze până către 800 — într-o „pars Orientis" avându-l în frunte pe Arcadius, stăpân la Constantinopol, și o „pars Occidentis" cu Honorius cârmuind la Ravenna.

Faptul de spiritualitate cel mai important pe care epoca îl înregistrează este, fără doar și poate, cel ce s-a consumat de-a lungul numeroaselor domnii ce au urmat morții lui Constantin cel Mare la Nicomedia în 337, în timpul dinastiilor constantiniană, valentiniană și teodosiană. Acum — și numai acum — au stat față în față, într-un dialog acerb nu o dată, dar atât de rodnic pentru posteritate, cu meritele intelectuale egal împărțite, cele două tabere: aceea păgână care își trăia ultimele momente, cu o demnitate străbătută de un fior tragic și aceea creștină ce avea să cunoască strălucirea momentului conciliar niceeo-constantinopolitan și aurorala înflorire prin momentul patristic.

Trăind din seva culturală cea atât de bogată a veacului al III-lea pecetluită de gândirea neoplatonică cuprinsă în *Eneadele* lui Plotin din Alexandria, unul dintre părinții misticii și ai esteticii medievale — elogiator al Spiritului și al Unicului, creator al

www.dacoromanica.ro

cuvântului care exprimă „ieșirea din sine", adică „extazul", apologet al evanescenței lumii reale —, păgânismul crepuscular al secolului al IV-lea stă sub semnul unui Libanius din Antiohia, efigie, într-un fel, a climatului epocii. Aceasta măcar și numai pentru faptul că elevii retorului păgân al cărui model venerabil era atenianul Isocrates s-au numit creștinii Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz, „părinții" capadocieni creatori, între altele, de norme monahale răsăritene, iar printre prietenii săi s-a prenumărat un cap încoronat precum Iulian Apostatul, ultimul din dinastia lui Constantin cel Mare — între 360 și 363 —, păgân notoriu în cea dintâi familie imperială creștină, cel din urmă apărător al neoplatonismului și vestejitor zadarnic, dar superb, al creștinismului.

Rezistența păgână este încă puternică după 300 la nivelul elitei intelectuale — o reprezintă, de pildă, un Ammianus Marcellinus, istoricul grec din Antiohia, apropiat de Libanius și luptând sub flamura apostatului Iulian, care s-a străduit să-și scrie ale sale *Res Gestae*, cuprinzând faptele romane dintre Nerva și Valens, într-o latinească prin care năzuia să-l imite pe Tacitus —, dar ea era adânc ancorată și în structurile populare ale Occidentului mai ales; acolo unde până târziu locuitorul unui sat, al unui „pagus", era un „paganus", așadar deopotrivă sătean și păgân, ceea ce a dus, chiar și după creștinare, la păstrarea în limbile moderne europene a unor cuvinte comune precum „paysan" sau „peasant". Era același care putea să creadă încă în vechii zei greco-romani, după cum putea să fie adeptul lui Mithra, divinitatea iraniană, sau adoratorul cultului solar, al „Sfântului Soare" din folclorul românesc — cel cu care se asemuia un împărat precum Aurelian, părăsitorul Daciei, când se proclama „Deus Sol Invictus" —, același Soare a cărui „naștere" la solstițiul de iarnă, început al plenitudinii astrului, era sărbătorită la 25 decembrie, „dies natalis solis"; adică tocmai atunci când era celebrat Mithra, cel al cărui cult se desfășura îndeobște într-o peșteră rituală, și tocmai atunci când va fi sărbătorită de creștini nașterea lui Iisus Hristos el însuși, la Bethleem, tot într-o peșteră, un „spelaion", cum istorisește, înainte de 200, apocrifa „Protoevanghelie a lui Iacob".

www.dacoromanica.ro

Orizontul vizual al epocii coincidea deplin cu acela al credințelor și al textelor astfel coexistente. Arta monumentală păgână, cu accentele sale de urieșenie orientală regăsite din palatul lui Dioclețian de la Split până în bazilica lui Maxentius de la Roma, cu imaginile barbarizate cioplite pe arcul lui Galerius de la Salonic sau cu acelea, foarte rafinate, din mozaicurile fermecător-enigmatice descoperite în Sicilia, la „Villa Erculia" de la Piazza Armerina este contemporană și perfect congruentă cu zorii artei creștine care recurgea la aceleași modalități stilistice și tehnice ale picturii murale, ale mozaicului, ale sculpturii și ale arhitecturii pe care le regăsim în întreaga artă romană târzie și care sunt evidențiate, înainte de toate, de pictura catacombelor de pe Via Appia (unele chiar din secolul al III-lea, contemporane cu picturile din sinagoga și din „casa creștină" de la Dura Europos). Contemporaneitatea și congruența la care m-am referit sunt împrejurări culturale majore și evidente, chiar dacă această artă creștină incipientă avea înaintea sa o epocă înfloritoare unde creația păgână nu-și mai avea locul nicicum, cea a primelor timpuri bizantine, din vremea lui Constantin cel Mare până în aceea a lui Justinian.

Înmulțirea impresionantă și firească a monumentelor creștine după edictul de la Milano ar fi trebuit să ne lase drept zestre un peisaj la fel de impresionant, dacă mentalul colectiv al posterității nu ar fi determinat, recurent, o venerare peste măsură a acelor prime mărturii ale triumfului creștin. Ceea ce a făcut ca prea puține edificii sacre ale epocii constantiniene, de pildă, să ajungă până la noi fără preschimbări și adaosuri ale evului mediu, Renașterii, barocului și neoclasicismului care, incisiv, au desfigurat total, din prea mare „respect", monumentele inițiale. Prea puțin s-a mai păstrat din bazilicile romane ale creștinismului abia oficializat, precum San Pietro de la Vatican, San Giovanni de la Lateran, San Paolo „fuori le mura" sau din bazilica, de răsunătoare faimă, a Învierii („Anastasis") de la Ierusalim. Abia rotonda Santa Costanza din Roma, cu mozaicurile sale ce păstrează încă, fie și palide, tradiții ale motivelor pompeiene sau bazilica Nașterii de la Bethleem, cu pavimentele și capitelurile sale ce au scăpat neatinse, mai conservă ceva din mărturia eforturilor artistice puse în slujba

www.dacoromanica.ro

credinței din primul secol de creștinism licit; după cum pline de interes pentru coexistența spirituală din iconografia constantiniană și postconstantiniană sunt picturile din catacombele romane de pe Via Latina, unde isprăvile mitologice ale lui Hercules al păgânilor sunt zugrăvite alături de scene iudeo-creștine ale Vechiului Testament (de curând și din aceeași vreme am văzut ceva similar — sculptat însă în piatră — într-un relief descoperit la Salonic) sau picturile, relativ recent descoperite, din hipogeul de la Tomis, unde un „banchet euharistic" prelungește neașteptat canonul compozițional al prea bine știutului banchet funerar roman.

Nicăieri, însă, instrumentarul cultural păgân nu a fost atât de subtil folosit — iar acesta nu este doar un paradox al istoriei, ci și un semn al mersului său înainte pe o „cale regală" a civilizației — precum în chiar opera de definire a dogmei creștine. Moștenitoare a tipului de educație grecesc, al „paideiei" așadar, religia creștină a știut de timpuriu să vadă în marii gânditori ai Eladei păgâne pe autenticii „praecursores Christi", prevestitori inspirați ai lumii divine, premergători, într-un fel, ai Bunei Vestiri; de unde, adaug imediat, locul lui Platon, al lui Aristotel, al unui Pitagora, ca mărturisitori insoliți ai „concordiei" Vechiului și Noului Testament, în scena iconografică, cu genealogii înflorite și colorate, care se numește „Arborele lui Ieseu", evocând descendența lui Iisus și a Mariei din casa lui David și din regii Iudeii — o admirăm din vitraliile goticului francez al vremii abatelui Suger, până în frescele moldave ale vremii principelui Rareș —, ca și rolul unor umaniști, pecum quattrocentistul Pico della Mirandola, de căutători și exegeți ai tradiției platonice în creștinism și ai acelor texte fundamentale ale misticismului iudaic ce constituie Cabala, amestec de speculații mesianice legate de gnosticism, de doctrina pitagoreică și de neoplatonismul alexandrin, cuprinzând în sine ceea ce puteau fi socotite „vestigia Christi".

În laboratorul de sensibilități, de subtilități, de mentalități și gândire elenistică orientală, deschis spre toate orizonturile, care a fost Alexandria Egiptului, acolo unde se încrucișau credințe, filozofii, școli artistice și literare s-a desăvârșit coexistența unică pe care o amintesc stăruitor aici.

www.dacoromanica.ro

Un Clement din Alexandria încercând să vadă, înainte și după 200, cum se putea raporta credința cea nouă pe care o împărtășea la rațiunea celor vechi, apoi, câteva decenii mai târziu, un Origene din Alexandria, succesorul celui dintâi și autorul celei mai vaste opere din creștinismul incipient, apărător al „paideiei" și al gândirii grecești, pregătind limbajul filozofic de sorginte elenistică pe care l-au mânuit întemeietorii „patristicii" stau la temelia mirabilului veac al IV-lea. Cel în care fostul retor păgân devenit episcopul creștin Vasile din Cezareea Capadociei va cultiva tradiția aristotelică, dar va da și regulile ascezei monahale pe care o trăiseră deja sau aveau să o trăiască, în „tebaidele" Egiptului și în pustiurile Siriei, „eremiții" — deci oamenii deșertului —, aflați în „anahoreză", așadar „fugiți din lume", urmași ai cuvioșilor Antonie cel Mare, Pahomie și Simeon Stilitul; în care fratele său Grigore, episcopul de Nyssa, va fi gânditorul creștin cel mai notoriu din descendența origenistă și în care elevul convertit al păgânului Libanius, pe nume Ioan din Antiohia, devenit episcop al Constantinopolului a prelungit, prin predicile sale, elocința anticilor, primind în posteritate numele de „Chrysostomos", adică „Gură de Aur".

Dar, fără doar și poate, sfera în care importanța împrumuturilor păgâne în mentalul creștin și-a atins apogeul a fost cea a definirii dogmatice a noii religii. Aceasta s-a petrecut în mai 325 și, mai apoi, în mai-iulie 381 la cele două dintâi concilii sau sinoade ecumenice — cel de la Niceea și cel de la Constantinopol —, ținute sub autoritatea imperială izvorâtoare, în biserica orientală, a mult discutatului „cezaropapism" al primului Bizanț. Aici, sub oblăduirea și din voința unor Constantin cel Mare și Gratianus, cu participarea unor creștini iluștri de la Eusebiu din Cezareea și Hosius din Cordoba la mai sus amintitul Grigore din Nazianz — ajuns efemer cel mai înalt ierarh al imperiului — a fost creat, împotriva ereziei ariene ce nega divinitatea lui Hristos, așa-numitul „simbol niceeo-constantinopolitan". Potrivit acestuia „Dumnezeu Unul în ființă" — amintire a Unului plotinian al filozofiei păgâne — este „întreit în Persoane", format așadar din trei „ipostaze", Dumnezeu-Tatăl, Dumnezeu-Fiul și Dumnezeu-Sfântul Duh,

www.dacoromanica.ro

consubstanțiale, „identice în esență" („omoúsios" în elină), cu o aceeași „ousia" deci, care se întrepătrund (românii spun, atât de frumos, că se află în „împreună petrecere", ceea ce traduce exact cuvântul grecesc „perihoresis").

Iată așadar cum pentru prima generație importantă de intelectuali ai creștinismului acceptat, înaintea triumfului din 392, definirea dogmatică printr-un „credo", simbol al credinței întemeiat pe un echilibru al teologiei trinitare — același pe care, curând, Occidentul îl va rupe prin instituirea faimosului „Filioque" al bisericii romano-catolice pentru care Sfântul Duh purcede din Tată și Fiu într-un spirit „subordinaționist" (din formula „Spiritus Sanctus... qui ex Patre Filioque procedit") — s-a realizat prin termenii conceptuali împrumutați vorbirii culte și celei populare din elenismul precreștin: în indicarea esenței divine creștinii au folosit „ousia", care era un termen filozofic clasic, în timp ce „hypóstasis" este un cuvânt comun care vrea să desemneze pur și simplu „existența".

Nu mai puțin, în disputele cristologice ale veacului al IV-lea, Logos-ul demiurg din neoplatonism — cel ce va fi pentru creștini Cuvântul întrupat — implica știința adâncă despre reflecția secolelor imediat precedente, cunoașterea tezelor despre Logos ale unui Filon din Alexandria, filozoful evreu al veacului I — cel ce i-a influențat pe alexandrinii Clement și Origene — sau înțelegerea exactă a sensului cuvintelor — din același prim secol creștin — ale apostolului Ioan vorbind despre Hristos ca despre un Logos, parte creatoare și ordonatoare a înțelepciunii divine; era, de fapt, acesta, un Logos precreștin fragmentar, un „logos seminal" („lógos spermatikós"), prin care păgânii de excepție erau aduși să cunoască adevărul, să intuiască venirea lui Mesia, să-i poată înrâuri, în fine, pe marii gânditori creștini, precum Platon pe Pseudo-Dionisie Areopagitul, precum Aristotel pe Toma de Aquino.

Veacul al IV-lea, consemnând la extremul său sfârșit transformarea creștinismului în unica religie a lumii romane, avea să fie și momentul îndepărtat al unui clivaj mental, al unui început de despărțire spirituală între „pars Orientis" și „pars Occidentis", mult dincolo de împărțirea administrativă a imperiului în două părți distincte. Iar fundamentul acestei separări creștine va fi fost, încă

www.dacoromanica.ro

o dată, un rezultat al recepției — este drept, diferite — a lecției anticilor păgâni. Dacă Apusul unor „Părinți ai Bisericii", precum Augustin, retorul din Cartagina și episcopul de la Hippona — îndepărtatul precursor al lui Luther și al strămoșului existențialiștilor care a fost teologul danez Sören Kierkegaard, al unui pesimism funciar în ceea ce privește umanitatea, al exacerbării neliniștii și păcatului — avea să rămână definitiv atașat „apologeticei", acea ramură a teologiei care demonstrează logic, aș fi tentat să spun chiar aristotelic — pentru că silogistic —, existența lui Dumnezeu, Răsăritul avea să-și cristalizeze tipul de afirmare „apofatică" a ceea ce nu este Dumnezeu; era o subtilă formă negativă de definire a divinității prin ceea ce ea nu este, preferată de ortodoxie pentru deplina sa taină, regăsită din icoane până în iconostasele care separă, la orientali, văzutul cristologic și mariologic al naosului de nevăzutul euharistic al altarului. Este, această apofază a lumii răsăritene, o exprimare a misterului credinței, o tehnică a negației pentru postularea transcendenței absolute a lui Dumnezeu, o asemenea cale negativă fiind identificată și la alte popoare ale Orientului — la necreștinii Indiei, spre pildă —, o modalitate superioară de „ne-cunoaștere" ce descindea aici din Platon, cel care undeva în *Republica* vorbea despre „binele ce este dincolo de ființă". Era acea inteligență inefabilă, aflată dincolo de „sufletul universal" care pentru gânditorul antic rămânea ceva impersonal și abstract, chiar dacă măreț, în timp ce pentru creștinul primelor veacuri desemna ceva extrem de concret și de personal.

Aristotel pentru Occident și Platon pentru Orient fuseseră cei doi „balcanici" păgâni care au întemeiat, astfel, Europa așa cum durează ea până astăzi.

www.dacoromanica.ro

INSULARII CAROLINGIENI

Este aproape paradoxal faptul că în civilizația care a întemeiat societatea occidentală, cea care poartă numele lui Carol cel Mare, „Pater Europae", locul eminent nu îl ocupă cărturarii din cele două părți principale și continentale ale vastului stat despărțite de Rin, „Francia orientalis", din care avea să iasă Germania Ottonienilor și „Francia occidentalis", care va fi Franța Capețienilor. Ponderea intelectualilor franci la curtea regală și apoi imperială pare a fi fost cu totul estompată de cea a străinilor, veniți din spații de veche cultură romană, împrejurare evidentă de-a lungul domniilor succesive ale lui Pepin cel Scurt (741–768), devenit în 751, la Soissons, rege al francilor — uns monarh de către benedictinul Bonifaciu, evanghelizator și apostol al Germaniei (și care nu era altul decât anglo-saxonul Winfried de Wessex) —, Carol cel Mare (768–814), unificatorul posesiunilor france merovingiene și creator al unei monarhii care ținea de la Pirinei până la Tisa, Ludovic cel Pios (814–840), cel care, dimpotrivă, a pregătit divizarea moștenirii sale neobișnuit de întinse între fiii Lothar, Carol cel Plesuv și Ludovic Germanicul. De-a lungul unui secol așadar, între mijlocul veacului al VIII-lea și mijlocul celui de-al IX-lea, mediul aulic al cărui epicentru avea să devină reședința de la Aachen a celui pe care, la 25 decembrie 800, papa Leon al III-lea îl proclama împărat — primul pe care Occidentul îl avea după dispariția, în 476, a lui Romulus Augustulus — era frecventat și modelat de hispanici vizigoți precum Theodulf, de italici ca Petru din Pisa și Paul Diaconul, singurul localnic notoriu fiind Angilbertus, abate de Saint Riquier și Centula, rudă a lui Carol, autor al unui text

www.dacoromanica.ro

fundamental pentru caracterul liturgic al civilizației carolingiene, *Institutio de diversitate officiorum*.

Dacă vrem să înțelegem mai adânc acest moment de răscruce și de echilibru al istoriei europene dintre 780 și 830, când — a arătat-o magistral, acum peste șaizeci de ani, savantul belgian Henri Pirenne în cartea sa *Mahomet et Charlemagne* — s-a produs adevărata cezură între Orient și Occident, între ceea ce fusese antichitatea și ceea ce începe să fie evul mediu, cu rolul activ al moștenirii păgâne și creștine greco-romane, purtată dincolo de marginile secolului al V-lea de către toți cei care au întreținut slaba flacără a culturii vechi în Galia, Spania, Italia, Germania și Balcani — schițând, în limitele unui mic grup social din jurul suveranului, ceea ce se numește îndeobște „renașterea carolingiană" —, cu funcția esențială a unui cler călugăresc din „familia Sancti Benedicti" difuzând educația religioasă prin predici, prin cartea de rugăciuni — „misselum" — acum constituită, prin imaginea sacră care era chiar o „muta predicatio" pentru cei simpli, fără carte și abia convertiți, va trebui să pornim de la o concluzie a istoriografiei chestiunii: civilizația carolingiană este sinteza a trei elemente politico-spirituale diverse care se numesc monarhia francă, papalitatea și monahismul anglo-irlandez.

Dacă prin tot ceea ce se știe despre regalitatea germanică a francilor începând cu Meroveu și Clovis sau despre rolul pontifilor de la Roma, începând cu papa Grigore cel Mare, primii doi factori devin evidenți într-o lume unde un suveran franc se proclama continuator al universalismului imperial roman, cel de-al treilea element al sintezei carolingiene trebuie cumva explicat.

Nefiind inclus între fruntariile politice ale imperiului lui Carol cel Mare, spațiul insular englez și irlandez se înfățișa cu o tradiție culturală înrudită care era fie cea a unui model călugăresc caracterizat prin virtuțile castității, sărăciei și ascultării, exportat din mănăstirea de la Monte Cassino a unui Benedict de Nursia — să nu uităm că în 596 Augustin întemeia în ținutul Kent mănăstirea de la Canterbury, prima așezare benedictină în afara Italiei, unde s-a ilustrat în secolul al VII-lea învățatul grec Teodor din Tars —, fie cea a unui monahism irlandez afirmat în forme extreme,

www.dacoromanica.ro

ascetice, împletind importuri orientale siro-palestiniene și egiptene cu cele ale tradiției locale celtice, fantastice și anticlasice, așa cum s-au vădit ele la mănăstirea de la Iona, de unde pornea înapoi spre continent celebrul misionarism irlandez al unui Columban, la 563, cu descendenți ce au creat, în veacul al VII-lea, o autentică „peregrinatio" la Luxeuil, la Sankt Gallen, la Bobbio.

Dintr-o asemenea emulație spirituală au rămas urme importante, precum cele ale focarului cărturăresc de la Jarrow, în Northumbria, al unui Beda Venerabilul, autor, după 700, al *Istoriei ecleziastice a anglilor* sau din centrul de la York. De aici pleca spre curtea lui Carol cel Mare — format într-o tradiție insulară a culturii clasice ce nu poate fi găsită pe continent — acel Alcuin care, alături de un alt om al cețurilor boreale, Johannes Scotus Erigena, adică „Irlandezul" — „Erin" era numele celtic al celei mai occidentale insule a Occidentului — a ilustrat elocvent ceea ce se numește îndeobște „renașterea carolingiană".

Noutatea relativă împământenită de Alcuin din York în școala palatină de la curtea lui Carol cel Mare era aceea a unei educații de tip clasic cuprinzând cele șapte „artes liberales", care reluau sistemul de „enkyklios paideia", stabilite pe la 400 de africanul Martianus Capella, formate din așa-numitul „trivium", cu trei discipline, gramatica — învățată pe temeiul unor texte de Prudentius și Sidonius Apolinaris —, retorica — deprinsă în buna tradiție a unor Cicero și Quintilian —, dialectica — știută după Boetius și Augustin —, urmat de „quadrivium", cu patru materii de învățământ: aritmetica, astronomia — importantă pentru stabilirea unor sărbători religioase și mai ales a computului pascal —, muzica — care era cea zisă „gregoriană", datorată reformei marelui papă Grigore I de la care îi vine numele, urmând cântului latin pregregorian ilustrat, tot către 400, de un Nicetas din Remesiana Balcanilor cu al său *Te Deum laudamus* —, în fine, geometria, apropiată mai curând de conținutul geografiei din zilele noastre.

Constituind cea mai înaltă formă de instrucție școlară occidentală până la apariția universităților la finele secolului al XI-lea, sistemul lui Alcuin din York a supraviețuit epocii medievale,

www.dacoromanica.ro

regăsindu-l, parțial, până în colegiile iezuite ale Contra-Reformei și până la fruntariile Europei catolice, în Polonia.

Celălalt insular al timpurilor carolingiene a fost, pentru istoricii filozofiei, și primul gânditor medieval. Profesor în 847 la școala palatină a lui Carol cel Pleșuv, Johannes Scotus Erigena s-a ilustrat însă, mai ales, prin traducerea din grecește în latinește a așa-numitului „corpus areopagitic". Este vorba de scrierile acelui mistic necunoscut — trăitor, probabil, într-a doua parte a veacului al V-lea, către 500, undeva în mediul monofizit al Siriei —, căruia i s-a atribuit în chip greșit numele primului episcop creștin al Atenei, intrând în istoria literaturii orientale sub numele de Pseudo-Dionisie Areopagitul, autor a trei tratate fundamentale: cel *Despre teologia mistică*, cu puternice ecouri plotiniene, cel *Despre numele divine*, mărturie a apofatismului răsăritean, cel *Despre ierarhia cerească*, cu enumerarea treptelor nevăzute care unesc pe om cu divinitatea.

Venite din Bizanț la curtea carolingiană, ca un dar al lui Mihail al II-lea, bazileul iconoclastiei finale, către Ludovic cel Pios, manuscrisele areopagitice tălmăcite de savantul teolog irlandez s-au păstrat până la noi și fac astăzi fala Bibliotecii Naționale din capitala Franței sub numele de „Codex Parisinus 437".

Dacă prin demersul cărturăresc al lui Johannes Scotus Erigena Occidentul a putut avea acces la cea mai înaltă elaborare mistică dintre antichitate și Renaștere, aruncând astfel o punte rară între gândirea și teologia celor două entități culturale ale Europei vechi, opera proprie a irlandezului carolingian a fost și ea una notabilă. Adept al unui panteism cu nuanțe platonice, Johannes Scotus Erigena, prin tratatele sale — *De divina predestinatione* și *De divisione naturae* — vedea omul ca un microcosmos, iar gândirea umană ca parte a celei divine, Dumnezeu el însuși fiind o natură creatoare necreată („natura creans nec creata"), omologare pe care biserica oficială, dezvoltată pe linia pesimismului augustinian ce refuza să vadă o umanitate purtătoare de scânteie sacră, a condamnat-o de-a lungul mai multor concilii apusene, din veacul al IX-lea până în cel de-al XIII-lea.

www.dacoromanica.ro

Oricum, sigur este că prin insularii anglo-saxoni și irlandezi integrați civilizației carolingiene, aceasta a putut fi — dincolo de legăturile cu antichitatea finală —, ca și pentru instituțiile feudale implicând vasalități, suzeranități și feude, ca și pentru arte, ca și pentru istoriografie, un punct de plecare către evul mediu care începea acolo și atunci.

www.dacoromanica.ro

FRICILE MILENARISTE

Acum mai bine de patruzeci de ani apărea la Paris una dintre cele mai importante cărți ale acestui secol, dintre cele dedicate istoriei spiritului occidental. Era *Anul o mie* (*L'An Mil*), volumul neterminat al lui Henri Focillon, cel mai celebru, mai erudit și mai rafinat reprezentant al istoriografiei franceze de artă, savantul profesor de la Sorbona și Collège de France pe care expansiunea nazistă l-a silit să-și continue cariera peste Ocean. În Statele Unite, la Universitatea din Yale, moartea l-a surprins în 1943 pe când lucra la această operă a sa, cea mai cunoscută dintre cele postume și una dintre cele mai frecvent căutate.

Găsim aici, în captivantul cscu focillonian, oglinda unei părți din civilizația medievală clasică a Europei în vremea desăvârșirii etnogenezelor, în ceea ce cu doar un deceniu înaintea învățatului francez, englezul Cristopher Dawson numise, într-o altă carte, deja amintită, *The Making of Europe. An introduction to the History of European Unity* (Londra, 1932). O zămislire a Europei sub semnul bisericii catolice — cu ordinele sale monahale și în primul rând cu benedictinii de la Cluny, urmați de cistercienii lui Robert de Molesme, de cartuzienii lui Bruno de Köln, de premonstratenzii lui Norbert de Xanten —, al autorității universale a papilor, pontifi energici precum Grigore al VII-lea, fostul călugăr toscan Hildebrando di Bonizio Aldobrandeschi, cu al său „Dictatus papae", înfruntând împărații de peste Alpi; nu mai puțin, sub semnul unei creșteri demografice notabile a unei populații tot mai mult consumatoare de carne și de proteine, ca și sub cel al constituirii definitive a elementelor feudalității, precum vasalitatea sau

www.dacoromanica.ro

tripartiția feudală cu rădăcini indoeuropene. Acesta era peisajul veacului al XI-lea și al celui imediat următor.

Dar Europa occidentală ce depășea anul 1000, cea care — scria un cronicar al timpului, Raoul Glaber, deseori citat pentru această spusă a sa — s-a înveșmântat într-o rochie albă de biserici („candida ecclesiaram vestis") depășea, totodată, spaimele milenariste cu a căror evocare inspirată își începuse Focillon cartea.

Dar ce era „milenarismul"? Indiscutabil, era un fenomen ce aparține istoriei mentalităților, constituind nucleul acelei credințe populare din Apus — dar și din Răsărit, sub numele grecesc al „chiliasmului" — potrivit căreia Iisus Hristos era chemat să aibă o stăpânire de o mie de ani, acel „milenium" a cărui împlinire, la finele extrem al secolului al X-lea, dădea fiorii „sfârșitului de lume" atunci (ca și astăzi, în pragul anului 2000!) celor cu o cultură mai precară sau inexistentă.

Teama superstițioasă de final de mileniu și de lume se așeza precumpănitor, în Occident, în tradiția apocaliptică pe care încă din preziua epocii carolingiene o întreținuse constant — cu ecouri în artele miniaturii și ale muralismului medieval — scrierea vestită a unui abate din Asturia spaniolă, Beatus de Liebana, anume *Comentariul la Apocalips* (776). Pregătirea psihologică a elitelor, dar și a maselor, de-a lungul câtorva secole de invazii — acum veniseră arabii în peninsula iberică, curând atacurile vikinge vor ajunge la gurile Senei, iar raidurile călăreților maghiari vor atinge Italia și Estul francez (de unde ruga fierbinte a timpului: „De sagittis Hungarorum libera nos Domine") — se făcea prin idei precum „îmbătrânirea lumii" („mundus senescit"), care se cerea astfel primenită. Că așteptarea iminentă a sfârșitului vieții omenești, o dată cu prăbușirea lumii întregi, plutea în aer, ca o credință foarte răspândită și adânc înrădăcinată, ne-o arată, de pildă, textul unei danii din 948 făcute unei mănăstiri franceze, cu o pioșenie ce merita răsplata în viața de dincolo, întrucât, era scris acolo, se apropie sfârșitul lumii („appropinquante mundi termino").

Câțiva ani mai târziu, în 954, Adso, starețul mănăstirii burgunde de la Montier-en-Der, avea să producă un *Libellus de Antechristo*, scriere despre ființa blestemată și hâdă a Antihristului

www.dacoromanica.ro

a cărui născocire a terorizat timp de veacuri umanitatea europeană. Oamenii „anului o mie", un Gerbert d'Aurillac aflat, neobișnuit, în relații cu Islamul și cu mozaismul — de unde, iarăși, neobișnuitele preocupări astrologice ale celui ce va deveni papa Silvestru al II-lea —, un Otto al III-lea, fiul de prințesă bizantină și de împărat german („genere graecus, imperio romanus"), un Bernward de Hildesheim cu a sa coloană istoriată cuprinzând viața lui Hristos, ce imita morfologiile antice ale Coloanei lui Traian de la Roma, vor moșteni, în complexitatea lor intelectuală, o lume care, deși plină de temeri milenariste, a pregătit Europa creștină. I-au completat, înainte și după anul 1000, monahii Apusului, cu reacțiile lor ascetice țintind la simplitatea timpurilor apostolice, ca și încercările Romei de a stăvili practici eretice precum cele ale „simoniei" și „nicolaismului", cu prelungiri nebănuite până în epoca modernă a Reformei. Din fricile acestor oameni, dar și din cultura sau din credința lor, s-au ridicat, foarte curând, abațiile romanicului și catedralele goticului.

www.dacoromanica.ro

CONVERTIRI EST-EUROPENE

„Facerea Europei" a însemnat, înainte de toate, o întâlnire. Cea dintre spațiul creștin al Mediteranei — cu peninsula iberică și fosta Galie, cu Italia și peninsula balcanică eleno-latină — și spațiile păgâne din Barbaricum, mai apoi creștinate înainte și după anul 1000, din Frizia și Germania până în Panonia și Rusia, din lumea slavă sud-dunăreană până în Scandinavia.

În aceste creștinări ce s-au petrecut, invariabil, din poruncă venită de sus în jos, de la cârmuitor la supuși, de la șefii militari ai celor ce fuseseră până ieri nomazi și care se sedentarizau în veacurile VIII, IX și X la Nipru, în pusta ungară sau în spațiile balcano-pontic și balcano-adriatic, crearea unor scrieri adecvate — cum a fost aceea chirilică —, înălțarea unor lăcașuri de cult somptuoase, menite a impresiona masele, au jucat un rol covârșitor. Iar aici Constantinopolul bazileilor și al patriarhilor bizantini a fost, în cu mult cea mai mare măsură, un model urmat de noii evanghelizați ce primiseră credința prin misionarii celei de „a doua Rome".

Nu mai puțin succesoare a „primei Rome", Roma pontificală a participat la asemenea acțiuni misionare — chiar dacă mai puțin fastuos —, prin opera de evanghelizare a clerului benedictin (ale cărui prezențe s-au făcut simțite și în spațiul românesc al Banatului la începutul veacului al XI-lea).

Atunci când se ridica marea bazilică bulgară de la Pliska, legată de convertirea din 864–866 a slavo-turanicilor hanului Boris devenit, prin botez, Mihail, sau „biserica rotundă" de la Preslav în vremea țarului Simion, imediat după 900, sau bazilica maghiară

www.dacoromanica.ro

de la Alba Regia (Székesfehérvár) devenită reședința principală a regalității lui Vajk, proaspăt creștinatul suveran „apostolic" Ștefan cel Sfânt către anul 1000, sau monumentala biserică rusească a Sf. Sofia din Kiev, înălțată după 1037 de marele cneaz Iaroslav cel Înțelept, exact în timpul întemeierii mitropoliei bizantine a locului sau, în fine, biserica sârbească a Maicii Domnului de la Studenica, a regelui Ștefan al II-lea Nemanja și a arhiepiscopului Sava între 1183–1196, fiecare dintre aceste monumente, care simbolizau creștinătatea în fiecare din amintitele spații de civilizație est-europeană, devenea un model, un „monumentum princeps".

Creștinarea bulgarilor dintr-a doua jumătate a secolului al IX-lea, cea a rușilor un veac mai târziu, cea a ungurilor la începutul celui de-al XI-lea secol, precum și „recreștinarea" sârbească de la finele veacului al XII-lea au făcut ca aceste monumente de cult, mărturisitoare pentru o nouă spiritualitate acum ivită și menită a atrage prin impresionarea celor mulți, să apară în chiar nucleul genetic al noilor țări și chiar în preajma anilor în care s-au consumat acele acte majore ale civilizației continentului, precum și întemeierile „oficiale" ale statelor amintite.

Mai mult, constatăm că o trăsătură de unire a tuturor acestor edificii sacre este plasarea lor într-un orizont de vizualitate dominat de fast — cel al marmurei de la Pliska, cel al mozaicurilor de la Kiev, cel al foiței de aur din frescele de la Studenica —, ceea ce le-au și făcut să fie menționate în scrierile slave și latine ale acestor timpuri de geneze din Orientul european, fie *Șestodnev*-ul lui Ioan Exarhul din Bulgaria primului țarat, fie cronica *Povest vremennîh let* în Rusia kieveană, fie *Vita Sancti Stephani regis* a episcopului Hartvic în Ungaria arpadiană, fie, în sfârșit, biografia marelui jupan Ștefan I scrisă de Sava de la Studenica în Serbia nemanidă.

În mijlocul geografic al acestor convertiri, ținutul românesc prezintă o particularitate de netăgăduit, cu valoare exemplară. Locuit de romanici, „oameni ai pământului" și vechi creștini încă din timpul Imperiului roman, care nu au cunoscut, tocmai de aceea, nici sedentarizări, nici convertiri spectaculoase, solul carpato-dunărean nu a văzut ridicarea de monumente fastuoase care să

www.dacoromanica.ro

marcheze în vreun fel intrarea într-o nouă vârstă istorică și spirituală. În locul acestora, primele biserici ale Basarabilor, ale Bogdăneștilor și ale Mușatinilor de la Curtea de Argeș, Rădăuți sau Siret, din veacul „întemeierilor de țară" au reprezentat borne ale unei simplități, ale unei clarități estetice grăitoare pentru spiritul latinității noastre medievale. Absența unui „monumentum princeps" în vechea civilizație românească devine astfel, într-un Orient european al convertirilor și al „denomadizărilor" de acum un mileniu și mai bine, mărturia unei stăruințe culturale notabile.

www.dacoromanica.ro

EREZIE ȘI POEZIE

Se vorbește din când în când despre locul credinței creștine în edificarea Europei, fie că referirea se face la spațiul clasic paleocreștin al Mediteranei, fie că ea are în vedere lumea evanghelizată de dincolo de Rin, de Dunăre și de Marea Neagră, din centrul, nordul și răsăritul continentului.

Dacă puritatea acestei credințe a fost, de un mileniu încoace, prilej de grave conflicte între Orient și Occident, ambele părți ale Europei au fost bântuite, cu secole în urmă, de stihiile acelor alunecări de la dreapta credință care s-au numit „ereziile". Născute din căutarea curățeniei din timpurile evanghelice pe care biserica oficială, deopotrivă cea a papilor de la Roma și cea a patriarhilor de la Constantinopol, avea să o întineze prin aroganță și fast, aceste manifestări ale ereticilor (adică ale „celor care aleg", acesta fiind sensul grecescului „hairetikoi") țințeau la afirmarea unei umanități pe cale de purificare, întoarsă la sărăcia, la simplitatea vieții primilor creștini, la citirea exclusivă a Sfintei Scripturi, respingând formele exterioare ale cultului, ierarhia preoțească, pregătind întrucâtva o reflecție individuală din care va ieși, mult mai târziu, Reforma.

Erezii minore precum cea „euharistică" a lui Béranger din Tours sau cea „trinitară" a lui Roscelinus, o erezie majoră precum cea „valdensă" din secolul al XII-lea — în varianta sa franceză, a „săracilor din Lyon", dirijată de Pierre Valdo sau în cea italiană, a „arnaldinilor" lui Arnaldo din Brescia — au pregătit un moment crucial: cel al „catharilor" din sudul Franței, cu numele venit din grecescul „kátarsis", însemnând „purificare" (un alt apelativ al

www.dacoromanica.ro

acestor vestiți eretici este cel de „albigenzi", dat de cetatea de la Albi, în jurul căreia era un nucleu însemnat de răzvrătiți împotriva bisericii oficiale).

Aparținând, de fapt, spațiului spiritual al dualismului oriental de sorginte iraniană (maniheismul), care afirmă dominarea lumii de către două principii egale — cel al Binelui și cel al Răului —, având drept arhetip gnosticismul condamnat de Părinții Bisericii orientale din secolul IV, erezia ne este descrisă pe la 1250 de către Rainer Sacconi într-a sa *Summa de catharis*; știm că ea străbătuse Mediterana de la est la vest, venind din Balcani unde în veacul al X-lea bogomilismul Bulgariei afirmase principii asemănătoare (de altminteri, cuvântul francez „bougre", adică „individ", pare a fi desemnat în evul mediu pe „bulgar", socotit prototipul ereziei!).

Citind *Biblia* într-o cheie dualistă și proclamând — împotriva învățăturilor bisericii — că există un hiatus între *Vechiul Testament* iudaic — care a eșuat, pasămite, prin Satana — și *Noul Testament* care însemna opera de salvare a umanității realizată de Hristos, catharii francezi negau ierarhia preoțească și ritualurile bisericești, duceau o viață inițiatică pe care papalitatea, prin cel mai mare dintre pontifii săi, Inocențiu al III-lea, a condamnat-o, inițiind împotriva lor cruciada din 1208–1209 condusă de Simon de Montfort.

Bula din 1252 a lui Inocențiu al IV-lea („ad extirpanda") a introdus, între altele, tortura împotriva albigenzilor — în 1232, din aceleași rațiuni, se crease faimosul tribunal al Inchiziției —, iar pe temeiul unui registru cu interogatorii ale episcopului de Palmiers, din satul francez meridional Montaillou, s-a putut studia în detalii mentalitatea rurală și eretică a evului mediu, căreia istoricul contemporan Emmanuel Le Roy Ladurie i-a dedicat o carte deschizătoare de drumuri.

Ei bine, în această Franță eretică de la sud de Loire, în chiar epoca albigenzilor s-a dezvoltat lirica provensală: o poezie în dialect întovărășită de muzică, influențată deopotrivă de arabii din Spania și nordul Africii, de tradițiile antichității ovidiene, de folclorul Sudului francez.

www.dacoromanica.ro

Poeți găsitori de cuvânt și melodie — de unde cuvântul „trobador" din care a ieșit trubadurul — au fost, în secolele XI și XII, mari seniori și simpli cavaleri, de la Guillaume al șaptelea conte de Poitiers și al nouălea duce de Aquitania, Marcabru și Pierre de Auvergne, la Bernard de Ventadour, Bertrand de Born și Arnaud Daniel, de la curtea din Angers a Eleonorei de Aquitania, vestita „femeie fatală" a evului mediu european, rând pe rând regină a Franței și a Angliei, ca soție a capețianului Ludovic al VII-lea și apoi al primului Plantagenet, Henric al II-lea.

Punând în centrul liricii lor bucuria iubirii — provensalul „joy" —, exaltarea femeii și dragostea cavalerească, într-o lume sud-franceză unde femeia-senior nu era o raritate, unde raporturile galante puteau fi asimilate celor de suzeranitate, conducând chiar la o „vasalitate erotică", cea a bărbatului față de o „domna", această primă poezie a Europei a suferit nu puțin înrâuririle ereziei cathare: de la aprecierea vieții senzuale, a dragostei în afara căsătoriei — instituție respinsă de cathari cu celebra sintagmă „matrimonium est lupanar"! —, până la glorificarea ilegitimității prin eroii născuți bastarzi.

Pătrunsă în Germania prin „cântăreții iubirii" care sunt „minnesängerii" și în Italia prin primele „canzoni" siciliene de la curtea din Palermo a uluitorului Frederic al II-lea de Hohenstaufen, această lirică sudică, provensală, atașată dragostei terestre a evoluat, după înfrângerea albigenzilor și exodul poeților, în direcția unei iubiri mistice pentru femeia inaccesibilă și chiar pentru Fecioara Maria, pregătind peisajul literar al vremii lui Dante Alighieri. Căci, să nu uităm, marele exilat politic florentin descindea din acel „dolce stil nuovo" de la 1280–1300, al unui poet tosean precum Guido Cavalcanti care marcase ultimul episod al liricii provensale.

Momentul următor a fost cel unde *Commedia* dantescă avea să se încheie cu un suprem omagiu adus „femeii-înger" („donna angelicata"), iubirii abstracte, Beatricei Portinari, cea pe care poetul o vedea în Paradis, alături de sfinți, în încheierea uriașei epopei creștine de acum șapte veacuri.

www.dacoromanica.ro

NAȘTEREA UNUI ALFABET

Despre existența unei „scrieri chirilice" învățăm încă din școală unde aflăm, de pildă, că străbunicii noștri o foloseau până către vremea Unirii Principatelor. Istoria acestei scrieri, chipul în care ea a apărut sunt însă mai puțin știute, dincolo de informația prea generală potrivit căreia un anume Chiril și fratele său Metodiu sunt cei care au inventat-o. Momentul acesta, care a fost unul crucial în destinele civilizației europene, s-a consumat cândva la începuturile evului mediu, în timpul unor spectaculoase convertiri la creștinism ale slavilor acum peste un mileniu. Știm că în veacul al IX-lea, cel în care hanii de la Pliska au primit din Bizanț, prin 864–866, învățătura evanghelică pentru supușii lor bulgari — mai demult coborâți în Balcani, sub conducerea lui Asparuh, dinspre părțile de la nord de Caucaz, dinspre fluviile Volga și Kama —, alți conducători de neamuri slave precum Rastislav, cneazul moravilor din centrul Europei, cereau bazileilor și patriarhilor din Constantinopol să le trimită oameni ai bisericii răsăritene întru catehizare și nu numai.

Ieșit din marea criză a iconoclasmului (lupta eșuată împotriva imaginilor sacre), Bizanțul lui Mihail al III-lea dintr-o dinastie orientală zisă „armeană" și cel al lui Vasile I din dinastia Macedonenilor inaugurase acum, o dată cu triumful ortodox din 843, marea sa expansiune spirituală sub semnul Crucii — regăsită din arhitecturi până în giuvaieruri liturgice și până în decorația parietală —, care îl va conduce până în Rusia slavilor păgâni, până la cazarii atașați mozaismului. În acest cadru est-european are loc misiunea din Moravia a fraților greci, din Salonic, Constantin —

www.dacoromanica.ro

cu nume monahal de Chiril — și Metodiu, fii ai unui funcționar imperial bizantin, vorbitori ai acelui idiom slav care era atât de frecvent auzit în jurul principalei metropole a Macedoniei medievale, acolo unde, încă din secolele VII și VIII, sălășluiau rămășițe importante ale invadatorilor slavi ce trecuseră limesul dunărean, către miazăzi, cu mai bine de două veacuri înainte de acest moment.

Autor de traduceri și chiar de versuri în limba greacă, elev al unei înalte școli bisericești constantinopolitane unde s-a ilustrat și cel mai mare patriarh al Bizanțului, celebrul Fotios, Constantin-Chiril și fratele său Metodiu vor găsi, în inima barbară a continentului, un mediu deja creștin; creștinat, se pare, prin evanghelizări făcute de clerul apusean din Bavaria și din patriarhatul nord-italian de Aquileea, cu cneji deja închinători lui Hristos și ziditori de sanctuare creștine, precum Mojmir sau Pribina de la Nitra, sau Kocel. La cererea cneazului morav Rastislav — nepotul celui dintâi mai sus-amintit —, cei doi misionari bizantini vor transcrie mai întâi termenii slavi cu alfabetul grecesc (știm că în prima parte a aceluiași secol IX multe texte sacre slave transcriau cu litere latine formule de botez ale Crezului!), pentru ca ulterior să purceadă la alcătuirea unui alfabet slav.

Acesta era, evident, adaptat dialectului slav vorbit în Macedonia, cel pe care cărturarii greci din Salonic îl știau de acasă și care putea fi înțeles și în Moravia, ca vocabular și ca sintaxă, într-o epocă în care unitatea lingvistică a „paleoslavei" sau a „slavei comune" era încă o realitate, asemănătoare celei inițiale din secolele V–VI, într-o așa-numită „Protoslavia orthodoxa" care a dăinuit până către veacul al XIII-lea, atunci când diverse elemente lingvistice locale — bulgare, sârbești, rusești (pentru a mă limita la aria meridională și răsăriteană doar) — vor țâșni cu tărie. Constantin-Chiril va crea așa-numitul „alfabet glagolitic" iscat din „minuscula grecească", ajungând la o scriere mai elaborată, mai complexă, mai pictural-ornamentală, dar și mai greoaie, mai puțin practică — și tocmai de aceea repede abandonată —, cu care s-au alcătuit unele manuscrise extrem de rare din secolul al IX-lea (*Codex Assemanianus*), al X-lea (*Foile de la Kiev*, *Codex Zografense*) și al XI-lea (*Psalteriul Sinaitic*). Metodiu, în schimb, va fi

www.dacoromanica.ro

cel care va inventa, mult simplificat, alfabetul ce va fi numit, în onoarea fratelui său, „chirilic", derivat fiind din „unciala grecească", scriere care a devenit emblema spirituală și vizuală a culturii slave — „gramota slovenskaia" —, pentru toată aria Europei răsăritene în timpurile vechi și noi.

Socotit „dar al Sfântului Duh", „mai prețios decât metalele prețioase" — cuvintele aparțin unei scrisori a împăratului bizantin către cneazul morav —, acest alfabet va cunoaște o largă difuziune atunci când papa Adrian al II-lea va accepta liturghia slavă de rit latin pe care o vor practica boemii, croații, dalmatinii, în chiar anul (869) când Chiril va închide ochii la Roma, îngropat fiind în biserica San Clemente (acolo unde el adusese, după misionarismul la cazari, relicvele papei Clement I, cel pe care împăratul Traian îl exilase în Crimeea, câțiva ani înainte de începutul războaielor dacice). În 885, când la rându-i se stingea Metodiu, așezat de papă arhiepiscop al Moraviei și Panoniei — nu trebuie uitat că suntem înainte de „schisma" din 1054, că acești doi frați bizantini recunoșteau, ca toți orientalii, primatul papal și că ei reprezentau încă spiritul universalist creștin al unei singure biserici —, alfabetul slav al manuscriselor sacre era o realitate culturală europeană, iar „erezia trilingvă", potrivit căreia Scriptura nu putea fi citită decât în ebraică, greacă și latină, era definitiv depășită.

Apologia „literelor slave" — motiv comun al cărturarilor bulgari de la Preslav, de pildă, în veacul al X-lea — indică măsura în care nașterea alfabetului chirilic a putut fi socotită o victorie a spiritualității creștine din jumătatea răsăriteană a continentului nostru.

www.dacoromanica.ro

BESTIARUL DIN CAPITELURI

Cu mai bine de opt sute de ani în urmă o scrisoare latinească din Franța primelor cruciade arunca o lumină neașteptată asupra obscurităților care, la propriu și la figurat, dominau spațiile eclezia le ale artei romanice. Autorul acestei *Apologii către Guillaume de Saint-Thierry* (*Apologia ad Willelmum*) — text fundamental pentru istoria spiritului religios, a sensibilității și a artelor occidentale din evul de mijloc — se numea Bernard de Clairvaux și era figura cea mai prestigioasă a lumii catolice din veacul al XII-lea.

Întruchipând ca nimeni altul ordinul monahal al „călugărilor albi" de la Cîteaux, vechiul Cistercium din Burgundia, întemeiat de către Robert de Molesme în 1098, cu spiritul său auster care a sigilat cu pecetea-i începuturile goticului european, Bernard era un om al rigorii, un campion al sărăciei monahale, al vieții retrase departe de lume, în mănăstirile cisterciene ridicate în poenile de păduri cu greu defrișate de „frații conversi", într-un „paradisus claustralis" care voia să amintească încă de cetatea augustiniană. Acest părinte al pietății moderne, supranumit de catolici „doctor mellifluus" pentru dulceața de miere a graiului său, care a contribuit activ la configurarea Purgatoriului în biserica romană nu iubea defel, ba chiar aș spune că le admira cu teamă, mirabilele desfășurări de morfologii animaliere ce ornau lăcașurile romanice ale „călugărilor negri" benedictini, de la Cluny și de aiurea, al căror fast era combătut de Bernard.

„Și pe deasupra" — clama el pe un ton ce nu voia să admită replică nicicum (ca și în disputa vestită cu Abélard) — „ce caută în astfel de lăcașuri... această galerie de monștri ridicoli, această

www.dacoromanica.ro

uluitoare frumusețe diformă și această frumoasă diformitate? Ce caută aceste maimuțe murdare, acești lei fioroși, acești centauri monstruoși, aceste ființe pe jumătate omenești, acești tigri pestriți, acești războinici în luptă, acești vânători suflând din corn? Aici, mai multe capete cu un singur trup; dincoace, un patruped cu o coadă de șarpe. Dincolo, un pește cu cap de patruped. Aici, un animal care te face să te gândești la un cal, pentru partea din față, și la o capră pentru aceea din spate; dincoace, un animal cu corn exhibă partea dindărăt a unui cal. În sfârșit, din toate părțile ești înconjurat de o diversitate de forme atât de bogate și de uimitoare, încât devine mai plăcut să citești marmurile decât ceasloavele și să-ți petreci toată ziua admirând toate aceste lucruri, unul câte unul, decât să meditezi asupra poruncilor dumnezeiești."

Rareori un pamflet a putut să cuprindă, ca în această *Apologie*, o mai fidelă descriere — unde causticul se împletește cu admirativul — a obiectelor veștejite de autor. Este vorba, în fapt, de acel repertoriu precumpănitor animalier și antropomorf, de cele mai multe ori fabulos, al romanicului, studiat în chip fundamental în două cărți apărute ambele la Paris în 1931, *L'art des sculpteurs romans* a lui Henri Focillon și *La stylistique ornementale de la sculpture romane* a continuatorului său întru spirit și metodă, eruditul lituanian francizat care a fost Jurgis Baltrušaitis.

Există o limpede admirație a formelor în această aspră respingere a fondului din rechizitoriul sobrului director de conștiințe medievale: cuvintele sale despre „deformis formositas ac formosa deformitas" ar putea sta în exergă deasupra tuturor imaginilor de sculptură decorativă și arhitectonică a romanicului francez și spaniol, italian și german, de la portalurile din Aulnay sau Souillac, până la sculpturile de fațade și de capiteluri — acele capiteluri din curțile interioare și din navele bisericilor de mănăstire spre care vor fi tras cu ochiul, atrași de frumoasele exotisme, călugării certați de Sf. Bernard — de la Modena, Bari sau Parma.

Foarte curând uscatul gotic cistercian, amator mai curând — în toate cele aproape șapte sute de filiale ale ordinului de la Cîteaux, până la Igriș în Banat și până la Cârța în Țara Făgărașului — de podoabe geometrizate, care preced exploziile vegetalului,

www.dacoromanica.ro

avea să alunge animalele fantastice ale romanicului către cotloanele întunecate, pe acoperișuri, la streșini, înlocuindu-le cu scene de o sacralitate ce nu putea fi contestată.

Dar ce era oare acest bestiar combătut cu vigoare și culoare a expresiei de către aprigul Bernard de Clairvaux?

Acum trei decenii, scriind despre evoluția bestiarului — așadar a repertoriului artistic ce a avut în centru, timp de mii de ani, animalul, „bestia" — propuneam mai multe vârste ale acestuia: cea a bestiarului simbolic din antichitatea orientală, cea a bestiarului heraldic din arta stepelor, cea a bestiarului plastic greco-roman, în fine, cea a bestiarului demonologic al evului mediu occidental, unde animale fabuloase cu străvechi origini mișună într-un imaginar creștin pe care obsesia milenaristă, viziunile apocaliptice, teroarea invaziilor l-au cotropit cu totul, înainte și după intens așteptatul „an o mie", atingându-se apogeul în secolele XI și XII, chiar dacă în veacul al XIII-lea încă creaturile fantastice mai puteau să facă parte dintr-un univers cotidian, de vreme ce călătorul englez John of Mandeville jura că a întâlnit în Orient un grifon mai mare decât opt lei și mai puternic decât o sută de acvile. Aici unde, prin Sicilia și prin Spania, același Orient arab și bizantin și-a extins fabulosul animalier ce primea sensuri criptice, descifrate de texte speciale precum acele *Bestiaria* datorate, în secolele XII și XIII tocmai, unor Philippe de Thaon, Guillaume le Clerc sau Richard de Fournival, citite de teologi și de artiști, regăsite în așa-numitele „drôleries" ale goticului final, risipite până în pictura de mondială notorietate și de unanim recunoscută ciudățenie a lui Hieronymus Bosch, frumusețea stranie, atât de atrăgătoare plastic și duhovnicește atât de respingătoare, a universului zoomorf din arta romanică înseamnă un capitol de civilizație cu un cod aproape pierdut, dar teribil de fascinant. El încheia, spre apus, drumuri ale creației și ale spiritului începute undeva, în răsărit, cu mii de ani înainte.

www.dacoromanica.ro

UN SECOL AUTOBIOGRAFIC

În istoria civilizației europene sunt epoci care aduc, mai mult decât altele, noutatea menită a lăsa o dâră de neșters în posteritate. Între acestea secolul al XII-lea, deslușit de unii istorici ai literelor, ai gândirii, ai artelor drept unul de „renaștere" (cu abuziva folosire a termenului ce vrea să indice, mai ales, o valorizare a moștenirii clasice greco-romane) îmi pare a fi exemplar. Și aceasta nu atât pentru că a zămislit direcții literare menite unei vieți foarte lungi — romanul curtean, cântecul de vitejie („chanson de geste"), lirica trubadurilor — sau pentru că a permis ecloziunea platonică a „școlii de la Chartres" și desfășurarea triumfală a „vârstei catedralelor" franceze, ci pur și simplu pentru că a redescoperit, după antichitate, valoarea insului creator. Pentru că punea în lumină acel „eu" al călugărului, al cioplitorului, al ctitorului, al universitarului, care își va spune orgolios numele, mai timid sau mai sonor, conștient de însemnătatea faptei sale culturale, comparabilă faptelor de arme ce străbăteau întregul ev mediu cavaleresc și războinic. Se poate spune că acestea din urmă abundau după 1100, aparținând mai ales marii epopei a cruciadelor deschise prin celebra predică a papei Urban al II-lea de la Clermont, în 27 noiembrie 1095, urmată de opt revărsări succesive și uriașe, până către 1270, ale cetelor înarmate de seniori — trufași sau scăpătați —, cavaleri, prelați și dezmoșteniți ai orașelor și satelor occidentale, care aveau o singură țintă. Cea cuprinsă într-un vers al unui cântec de luptă din 1099: „versus Jerusalem mirabilis", către neasemuita cetate, loc de întâlnire a trei mari religii monoteiste, inima Locurilor Sfinte unde a pătimit Hristos, unde a cârmuit Solomon și

www.dacoromanica.ro

unde s-a înălțat la ceruri Mahomed. Acel Ierusalim stăpânit pe atunci doar de „necredincioși" selgiucizi și mameluci, spre care drumul ducea fie prin Balcani și Bizanț, fie prin Italia peste Mediterana, fie prin Tunis și Egipt către Sinai. În jurul cruciadei peste mări, a acestei „crux marina" — acolo une rolul conducător l-au deținut tot mereu regii și seniorii celei mai importante monarhii creștine din Apus, cea a Capețienilor francezi, a „francilor" deci — s-a polarizat atenția cronicarilor timpului, care au consemnat evenimente la care au participat, într-un fel sau altul, sau despre care li s-a istorisit de către alții. Nevoia consemnării în texte a acestor fapte de bravură și de credință este o trăsătură culturală și de psihologie specifică acestui al XII-lea veac, din asemenea premise dezvoltându-se cronistica occidentală (se știe că în evul de mijloc memoria populară colectivă nu dăinuia în expresia sa orală, de regulă, peste un secol, un secol și jumătate, dincolo de acest spațiu cronologic petrecându-se o „desistorizare"). Mai multe *Gestae Francorum*, cronici despre faptele cruciaților, mai ales francezi, sunt știute o dată cu prima cruciadă, la sfârșitul extrem al secolului al XI-lea, pentru ca foarte curând coloratura spirituală a evenimentului să fie și mai clar redată prin sintagma *Gesta Dei per Francos*, titlul cronicii de secol XII a abatelui Guibert de Nogent. Având dublul sentiment al etalării faptelor săvârșite în slujba lui Dumnezeu și al apartenenței făptașilor la o monarhie teritorială care este cea a francezilor — ce va deveni, chiar în acest veac, „dulcea Franță" —, acest fiu al bisericii franceze va fi și cel dintâi care ne va lăsa o scriere autobiografică medievală, simplu intitulată *Despre viața sa* (*De vita sua*); este un exercițiu de imitație livrescă a *Confesiunilor* Sf. Augustin, primenit însă cu ecoul unor evenimente notabile pe care autorul le-a știut, cum ar fi răscoala orășenilor din Laon contra episcopului lor pe care l-au și ucis — o premieră a evului mediu european — în anul 1122.

Un alt abate al aceluiași spațiu cultural, cu mult mai faimos, Suger, regent al Franței în timpul cruciatului suveran care a fost Ludovic al VII-lea, ne-a lăsat o sumedenie de informații despre el însuși prin descrierea — o altă noutate în civilizația Apusului —

www.dacoromanica.ro

a ctitoriei sale de la Saint-Denis: *Libellus de consecratione ecclesiae a se aedificatae*, scrisă în 1143. Este o scriere plină de creștinească bucurie, dar și de un nedisimulat orgoliu, despre sfințirea „bisericii de el ridicate" — subliniere semnificativă pentru ieșirea din anonimatul medieval —, în fapt despre lucrările unei etape importante de pe șantierul catedralei de lângă Paris prin care vechiul altar de epocă carolingiană era înlocuit cu unul gotic — de aici, în parte, a pornit către toată Europa catolică experimentarea cu succes a acestui stil tipic francez, „opus francigenum" —, „casa lui Dumnezeu" („Domus Dei") primind la 1145 vitraliile cu „Arborele lui Ieseu", motivul iconografic care unea Vechiul cu Noul Testament, Bizanțul și Palestina cu Apusul, înaintea triumfului său monumental în pictură, după patru sute de ani, la Voroneț.

Același veac al XII-lea începea să exalte — pregătind într-un fel, în această direcție, crepusculul evului mediu și Renașterea — anumite sentimente pe care ar fi impropriu să le numim, pentru acel timp, „naționale", dar care presupuneau conștiința unei legături între supuși și dinaști. Cronici ale unor monarhii, ale unor teritorii stăpânite ereditar de suverani vorbind limba celor peste care cârmuiau și care se înfruntau, cu egalii lor în rang, în conflicte care anunțau știutul „război de o sută de ani", aceste scrieri narative nu mai aveau prea multe în comun cu tradiționalele „cronici universale", de la „facerea lumii", de tipul cronografelor bizantine sau al unor scrieri monahale apusene (precum cea, rătăcită în timp, a lui Matthew Paris de la Saint-Albans).

Autorii acestor cronici, tot oameni ai bisericii, vorbesc de regii lor, de faptele lor de arme, de legendele lor, fie că este vorba de William de Malmesbury cu a sa *De gestis regum Anglorum* sau de Geoffrey de Monmouth scriind *Historia regum Britanniae*, apologie a Plantageneților veniți din Franța și găsindu-și strămoșul mitic în regele Arthur cel învăluit de ceața lumii celtice, fie că vorbim de Saxo Grammaticus cu *Gesta Danorum*, unde este amintit pentru întâia oară prințul Hamlet, fie, în fine, că ne gândim la episcopul german Otto de Freising. Acesta, fiu al ducelui austriac Leopold cel Pios și unchi al lui Frederic I Barbarossa, a cărui viață

www.dacoromanica.ro

a și scris-o (*Gesta Frederici imperatoris*), rămâne cumva și un precursor al filozofilor moderni ai istoriei prin opera-i de concepție augustiniană dedicată celor două cetăți, cea lumească și cea dumnezeiască (*Historia de duabus civitatibus*), purtând asupra destinului istoric universal; care, potrivit cronicarului, urma să se încheie prin împărăția germană a Hohenstaufenilor, tip de reflecție ce va reveni de câteva ori în civilizația spațiului dintre Rin și Elba.

Cărturarul german de viță imperială studiase, între alții, cu Pierre Abélard. Este probabil că nici un personaj al secolului al XII-lea occidental nu a fost mai reprezentativ, pentru spiritul acelui timp, decât acest profesor de retorică, dialectică și gramatică al abia întemeiatei Universități din Paris. Abélard introducea în gândirea creștină îndoiala metodică propovăduind, în *Sic et non*, găsirea adevărului prin întrebări raționale și nu prin edictul unei autorități, fie ea și supreme, pe cale teologică. Evident, aceasta i-a atras atacul Bisericii prin celebrul său „doctor", cistercianul Bernard de Clairvaux — figură de prim-plan și de mare har a evului mediu — căruia Abélard îi va opune, cu dignitate intelectuală, nevoia diversității, nu a adversității, în gândire („diversa non adversa"). Și tot el, Abélard, într-un secol autobiografic, așternea în scris povestea dramelor sale personale, *Historia calamitatum mearum*, istoria unei vieți, într-un fel, unice, în care autorul de acum aproape nouă secole iubește o femeie și este iubit de ea. Heloisa, stareța mănăstirii Sf. Duh de lângă Nogent-sur-Seine, schimbă cu scolasticul său îndrăgostit o corespondență — după unii exegeți autorul tuturor scrisorilor este numai Abélard! — unde, pentru prima oară în civilizația europeană, cu mai bine de un veac înainte de Dante Alighieri, se vorbește deschis despre patima dragostei, despre locul femeii în universul creștin — acea femeie căutată în lirica provensală și care, aici, își strigă dorința de a fi cu Abélard chiar și în iad — și despre Dumnezeu ce poate fi socotit Bărbatul întrupat.

Este un tip de literatură absolut înnoitoare, pe care în secolul următor o traducea din latină Jean de Meung — unul dintre autorii *Romanului Trandafirului* —, pe care în cel de-al XIV-lea veac a

www.dacoromanica.ro

știut-o Petrarca, pentru ca în plin iluminism să îl inspire pe Rousseau pe când își scria romanul despre „noua Heloisă".

În chiar vremea în care artiștii își pun pentru întâia oară numele pe piatra de ei sculptată — este cazul, în 1132, al lui Gislebert, autorul timpanului catedralei romanice Saint-Lazare din Autun —, Abélard, ca și Suger de la Saint-Denis, ca și Guibert de Nogent, vorbea despre el însuși, despre faptele sale, despre cei pe care i-a știut, despre evenimentele la care a luat parte. Este o trăsătură pe care cronicarii occidentali de după 1200 aveau să o amplifice, acum în limba vernaculară.

Aceasta a fost menirea celui care este considerat primul scriitor de limbă franceză, marele baron Geoffroy de Villehardouin, cea a micului nobil Robert de Clari — amândoi martori ai cruciadei a IV-a ce a jefuit Constantinopolul —, cea a lui Jean de Joinville creator, imediat după 1300, al legendei „sfântul rege" Ludovic al IX-lea, ultimul monarh cruciat. Se năștea, treptat, o identitate nouă. Cea a omului european, aparținând unei comunități căreia i s-a spus, deocamdată, „universitas christiana".

www.dacoromanica.ro

PURGATORIUL

Se știe prea puțin de către oamenii Răsăritului european că Apusul catolic crede cu tărie în existența, după moarte, a unui spațiu de ștergere a păcatelor numit Purgatoriu. Devenit celebru în istoria culturii de pretutindeni prin marea epopee creștină a lui Dante Alighieri care este *Divina Comedie*, unde Infernul, Purgatoriul și Paradisul sunt trepte ale mântuirii omului prin credință, dar și etape ale călătoriei fantastice pe care marele florentin de la început de Trecento și-o plasează simbolic în primăvara 1300 — care se întâmpla să fie anul jubiliar al Romei —, acest spațiu postum imaginat de Biserica occidentală este o creație relativ târzie. Vreau să spun — și trimit pentru argumente și subtile observații la cartea din 1981 a istoricului francez Jacques Le Goff — că el aparține evului mediu gotic, fiind o modificare a cadrului spațio-temporal al imaginarului creștin, de vreme ce acest Purgatoriu nu apare nicicum în Biblie.

În fapt, congruent cu o spiritualitate în care narația fantastică, povestirile cu tramă fabuloasă devin primele romane europene, cele „curtene" ale lui Chrétien de Troyes — creatorul lui *Tristan*, al lui *Lancelot*, al lui *Perceval*, activ pe la 1160-1170 sub patronaj princiar și regal al Capețienilor — sau în care, pe la 1150, mijesc începuturile cartografiei, Purgatoriul este conceput ca o spațializare a imaginarului catolic, în chiar veacul al XII-lea. Adică atunci când vestitul cistercian, deja amintit, care a fost Bernard de Clairvaux — cel care a predicat cruciada a II-a (1147–1149) și a polemizat, cum am văzut, cu teologul și gânditorul prea puțin conformist Pierre Abélard — a folosit cuvântul latinesc „purgato-

www.dacoromanica.ro

rium" pentru indicarea unor posibile locuri („loca purgatoria") ale ispășirii păcatelor veniale, deci mai ușoare, cumva „cotidiene".

Aici Sf. Bernard, adânc influențat de unul dintre „părinții Occidentului", anume Augustin — retorul din Cartagina botezat în 387 și devenit episcop de Hippona — a preluat termenul din vocabularul ilustrului său model (la fel cum idealul său monastic, propus „călugărilor albi" care erau cistercienii, era un „paradisus claustralis" asemănător „Cetății" augustiniene). Căci episcopul nord-african, devenit „Părinte al Bisericii", a fost cel care în rugăciunea la moartea mamei sale, Sf. Monica, a făcut aluzie la „focul purgatoriu", iar veacul lui Bernard de Clairvaux avea rațiuni să fie foarte deschis unei asemenea idei, de vreme ce chiar practicile juridice ale Occidentului medieval instituiau cunoscuta „probă a focului" — văzută ca un „rit de trecere" („ignis divinus") —, o încercare decisivă, dincolo de posibilitatea omului de a hotărî ceva într-o anumită materie gravă și contradictorie. Purgatoriul, această creație a fanteziei religioase, a devenit în credințele populare locul salvării unor suflete, iar în secolele următoare temeiul unei curioase practici, cea a „indulgențelor", aparținând pietății celor mulți în evul mediu târziu și constând într-o răscumpărare pe bani a păcatelor și suferințelor „purgatorii" (dintr-o celebră „afacere a indulgențelor" a izbucnit în 1516, în Germania lui Luther, criza care a condus la triumful Reformei protestante).

Secolul al XIII-lea, presărat cu intoleranțele unei biserici romane apostolice, mai ales sub înrâurirea energicului și rigoristului pontif Inocențiu al III-lea — fostul Lotario di Segni care biciuise într-o scriere poftele lumești — excludea din sânu-i, tot mai mult, „ereticii" de felul valdensilor, arnaldinilor, albigenzilor ce au și devenit ținta primei cruciade a creștinilor împotriva creștinilor (1208–1209) sau „schismatici" precum bizantinii invocați la concilii, ca așa-numitul Lateran IV (1215) sau de felul celui de la Lyon (1274).

Pe de altă parte în același veac, prin monumentala *Summa theologica* a lui Toma de Aquino, întemeietor al raționalismului medieval, Biserica integra în sânu-i filozofia lui Aristotel socotit, ca și Platon, drept un anunțător al lui Hristos, un „praecursor

www.dacoromanica.ro

Christi". Mulți dintre acești creștini marginali s-au regăsit în „Infernul" dantesc, la începutul secolului al XIV-lea, dar alții — ca și păgânii iluștri — și-au găsit loc într-al „doilea regat", muntele Purgatoriului aflat în drumul spre Paradis. Veacul următor, al XV-lea, avea să dea chip plastic „Purgatoriului", în 1454, prin Enguerrand Charton din școala provensală, într-o „Încoronare a Fecioarei" zugrăvită pentru azilul din Villeneuve-les-Avignon.

Mai întâi teologic, mai apoi literar, în fine pictural, Purgatoriul se născuse în cultura europeană, fiind definitiv încorporat spiritului occidental catolic, de atunci până astăzi.

GENEALOGII ȘI CTITORII

Sunt încă mult prea puține încercările istoricilor de a pune în legătură înrudirile oamenilor cu înrudirile monumentelor. Printre nuanțele actului de ctitorie trebuie evaluate, atât cât merită, relațiile stabilite între personajele implicate în acesta din urmă — ctitori, teologi, arhitecți, artiști muraliști realizatori de fresce sau mozaicuri —, călătoriile lor, cultura lor, țelurile lor morale sau politice și, nu în ultimul rând, apropierile lor prin raporturi de familie (lucrul este valabil mai ales în cazul fondatorilor) jucând, fiecare, un rol deloc neglijabil.

În trecutul Orientului creștin, de pildă, în Bizanțul și în Rusia veacului al XI-lea, în Moldova celui de-al XVI-lea sau în Țara Românească a secolelor XVI și XVII, asemenea legături între genealogii și ctitorii pot fi sugerate, aruncând lumini nebănuite asupra atitudinilor și gusturilor individuale.

De mult timp, istoricii de artă au remarcat influențele certe ale unui atelier de artiști din Grecia continentală asupra altui atelier de la Kiev, ostenind în primele decenii după „anul o mie" întru decorarea cu mozaicuri a unor lăcașuri venerabile ale ortodoxiei.

Într-adevăr, ridicând în Focida mănăstirea Sf. Luca (Hosios Lukas), cu o biserică croită în acel plan în „cruce greacă înscrisă" ce amintea de pasiunea stavrocentrică a timpurilor post-iconoclaste, împăratul bizantin Roman al II-lea (959–963) sau, mai curând și mai verosimil, celebrul său fiu Vasile al II-lea (976–1025) supranumit „Bulgaroctonul", adică „omorâtorul de bulgari" (ca o amintire a victoriilor sângeroase împotriva primului stat bulgar al țarilor de la Preslav) par a fi dorit aici un spațiu al reculegerii

www.dacoromanica.ro

monahale, într-o provincie reputată în întreaga istorie grecească pentru spiritul său profund conservator. Decorată cu un somptuos veșmânt parietal în mozaic, cândva după 998 — „terminus post quem" determinat de apariția, în aceste mozaicuri, a imaginii unui sfânt, Nicon, mort în anul abia menționat —, cu o dominantă cromatică severă așa cum se cuvenea unui așezământ călugăresc ascetic, ritmată de negru, brun și cenușiu pe fonduri de aur, cu figuri monumentale izolate — precum sesizantul „Pantocrator" —, ușor rigide, îndesate și megacefale, aducătoare aminte — ca și iconografia de aici — de arta capadociană a eremiților din schiturile rupestre ale Asiei Mici, biserica mănăstirii Sf. Luca aparține, fără doar și poate, unui orizont stilistic provincial, îndepărtat de canoanele artei aulice din Constantinopol care numai după câteva decenii avea să izvodească, tot pe pământurile Greciei, figurile statuare și nuanțele de verde, ocru și trandafiriu din mozaicurile de la Dafni. Un atelier imperial, cu siguranță, dar mai vetust, tocmit de bazileii din dinastia Macedonenilor pe măsura normelor vizuale curente ale beneficiarilor monahi, într-un spațiu izolat și într-un ținut arhaic al lumii eline — atelier venit poate din capitala de pe Bosfor sau, mai curând, din Salonic — marca aici un moment de referință al arhitecturii și artei din Răsăritul creștin.

Același avea să fie, foarte curând, și cazul unui alt sanctuar, strâns înrudit cu lăcașul grecesc, aflat însă dincolo de fruntariile Bizanțului.

El era întruchipat de biserica metropolitană a Sf. Sofia din Kiev, construită din 1037 începând și târnosită în 1039 de către marele cneaz Iaroslav Vladimirovici „cel Înțelept" (1017; 1019–1054) care oprise în chiar acest loc pe năvălitorii din stepă numiți pecenegi și așezase apoi drept conducător spiritual al noului lăcaș pe mitropolitul grec Theopemptos. Dar cine era ctitorul acesta princiar care poruncea înălțarea unui edificiu cu planul „crucii grecești înscrise" bizantine, cu un hram abstract atât de bizantin — cel al „înțelepciunii divine" — amintitor de timpurile marelui Justinian, cu un ierarh bizantin conducând o vastă comunitate creștină pe cale de constituire și care punea să-i fie decorat altarul ctitoriei, prin anii 1042–1046, cu mozaicurile amintitoare de cele de la

www.dacoromanica.ro

Hosios Lukas? Fiu al lui Vladimir Sviatoslavici creștinătorul Rusiei, el avea drept mamă pe Ana, porfirogeneta bizantină, soră a abia menționatului împărat Vasile al II-lea, căsătoria rusească a prințesei din Constantinopol — prima înrudire imperială în mediul „barbar" — stingând practic conflictul din 988 petrecut în Chersonesul Crimeii, între marele cneaz Vladimir și Bizanț, conducând apoi la răsunătoarea convertire a stăpânitorului păgân de la Kiev la legea creștinătății răsăritene, în 989.

Așadar, marele cneaz care a adus Rusiei, în prima parte a veacului al XI-lea, intrarea definitivă în structurile europene pe felurite căi — prin alianțe matrimoniale (Iaroslav a fost căsătorit cu fiica regelui Suediei, apoi fiicele sale au devenit regine ale Norvegiei, Danemarcei, Franței și Ungariei!), prin codificări legislative (așa-numita *Russkaia pravda*) — era chiar nepotul de soră al bazileului ce fusese ctitor în Focida cu doar câteva decenii înainte de ridicarea lăcașului de la Kiev.

Revine a spune, ca o simplă, dar firească ipoteză, că legătura genealogică a putut înrâuri în mod decisiv, în acest caz, asupra alegerii artiștilor: pentru cel mai vast sanctuar bizantin înălțat vreodată, cu planul așijderea în „cruce greacă înscrisă", dar cu numeroase corecții locale ținând de gustul rusesc al volumelor piramidale, ridicat în ceea ce cronicarii evului mediu european numeau „celălalt Constantinopol" — îl citez pe Adam din Bremen care scria în acești termeni despre Kiev — a fost aleasă, în cazul decorației ce trebuia să atragă pe credincioșii neofiți, o rețetă stilistică așijderea arhaică și conservatoare, congruentă spiritului unor noi convertiți (și aceasta chiar dacă — așa cum a arătat-o istoricul de artă Viktor Lazarev — atelierul de meșteri greci care a lucrat aici mozaicurile s-a întrecut în rafinamente cromatice, cercetările conducând la constatarea cifrei incredibile de 177 de nuanțe pentru „teserele" ce alcătuiesc decorația parietală sclipitoare care este, îndeobște, mozaicul). Că importanța mamei de neam imperial a lui Iaroslav Vladimirovici a fost majoră în gândirea decorației de la Sf. Sofia din Kiev o arată împrejurarea că în pictura murală care a venit, înainte de 1061 sau 1067 — așadar după săvârșirea din viață a marelui cneaz, cândva în timpul urmașilor săi Iziaslav I

www.dacoromanica.ro

Iaroslavici, Sviatoslav al II-lea Iaroslavici sau Vsevolod al II-lea Iaroslavici — să întregească exemplar zona cea mai sacră a lăcașului, decorată cu spectaculoase și scumpe mozaicuri, un anumit spațiu liturgic a primit o iconografie special gândită pentru a o rememora și comemora pe bizantina Ana: este vorba de diaconiconul ce flanchează altarul, a cărui podoabă în frescă este dedicată părinților Fecioarei Maria, Ioachim și Ana, printr-un ciclu protoevanghelic rar, cu origini într-un text apocrif și care era acum menit să omagieze, indirect, prin mama sacrului personaj marial, pe însăși mama cneazului rus, sora ctitorului de la Hosios Lukas.

Sărind peste vârstele istoriei și peste spațiile geografiei, să venim spre câteva cazuri românești unde, din nou și în mod cert, legătura genealogică a putut sugera legături tipologice între anumite ctitorii.

Un exemplu clasic îl oferă Moldova veacului al XVI-lea, în mediile boierești de la începutul și de la sfârșitul acestuia.

Istoricii arhitecturii noastre au făcut, pe bună dreptate și în mod constant, legătura dintre capela boierească de la Arbore, cu hramul Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul, concepută într-un plan dreptughiular și ridicată în primăvara și vara anului 1503 de către importantul dregător al lui Ștefan cel Mare și al urmașilor săi care se numea Luca Arbore — portar de Suceava din 1498 până în aprilie 1523, când a fost ucis pentru „hiclenie" de către voievodul Ștefăniță, împreună cu fiii săi Toader și Nichita — și capela boierească de la Pârhăuți, iarăși, de plan dreptunghiular, închinată Tuturor Sfinților, ctitoria din vara anului 1522 a marelui logofăt (1516–1523) Gavril Trotușan.

Asemănările tipologice dintre cele două biserici nobiliare din Moldova, separate între ele de două decenii — timp în care s-a petrecut și o ușoară, dar semnificativă evoluție a părții apusene a edificiului sacru, vasta nișă exterioară de la Arbore devenind, la Pârhăuți, un spațiu separat format din două încăperi suprapuse, cu funcție de pridvor deschis (evoluție ce va fi desăvârșită la Humor și la Moldovița în deceniul următor) — nu sunt deloc întâmplătoare, o anumită experiență a șantierului de arhitectură fiind transmisă de la o ctitorie la alta. Lucrul a fost posibil, cred, și prin

www.dacoromanica.ro

aceea că marele logofăt Gavril Trotușan — ce ajunsese să fie spătar sub Ștefan cel Mare, mai apoi mare vistier (1508–1515) în domnia lui Bogdan al III-lea cel Orb — se căsătorise, pe când era în această din urmă dregătorie, cu Sofica, una dintre fiicele lui Luca Arbore. Că inspirația pentru croiala bisericii curților de la Părhăuți i-a putut veni importantului dregător al lui Bogdan vodă și al lui Ștefăniță vodă din biserica de vreme ștefaniană a curților de la Arbore devine o certitudine dacă avem în vedere această înrudire, una dintre multele care marcau cumva existența celei mai înalte boierimi moldave a vremii.

Închis de Ștefăniță în 1523 — foarte probabil în legătură cu complotul în care fuseseră implicați tragic socrul și cumnații săi —, marele logofăt Gavril avea să-și termine viața tot într-un chip brutal: trădându-l pe Petru Rareș în timpul marii invazii turcești din 1538 a lui Soliman Magnificul, conducând partida boierească care l-a ucis pe voievodul Ștefan Lăcustă și l-a întronat, pentru câteva luni, pe Alexandru Cornea, Trotușan avea să fie executat de Rareș la revenirea acestuia pe tron în primăvara timpurie a anului 1541, dormindu-și somnul de veci în biserica sa de la Părhăuți.

O altă asemănare, de data aceasta trecând din sfera arhitecturii în cea a iconografiei și a decorației murale, este cea pe care ne-o oferă ctitoria Movileștilor, biserica mănăstirii Sucevița, prin raportare la ctitoriile vremii lui Petru Rareș. Mult timp enigmatică, legătura acestui edificiu sacru de la sfârșitul secolului al XVI-lea cu cele anterioare mijlocului aceluiași veac a fost, cu ani în urmă, lămurită pe deplin. Așa cum aveam prilejul să o scriu în 1977 încă, exteriorul Suceviței ne apare ca „un act genealogic sui-generis" și aceasta ca urmare a descoperirii unui fapt esențial și mult timp ignorat. Este vorba de scoborârea directă a celor trei ctitori de la Sucevița, frații Ieremia și Simion Movilă, viitori domni, ca și Gheorghe Movilă, viitorul mitropolit, din neamul princiar al Mușatinilor: se pare că „Maria cneaghina", soția marelui logofăt Ioan Movilă din Hudești și mama amintiților frați, nu era altcineva decât o fiică necunoscută a lui Petru vodă Rareș, dintr-o primă căsătorie a acestuia.

www.dacoromanica.ro

În acest fel, ctitoria de la Sucevița, menționată pentru întâia oară în penultimul deceniu al secolului al XVI-lea și pictată, cândva, către 1600, devenea și un act politic colectiv, un ex-voto al fraților Movilă în frunte cu marele vornic Ieremia, cel ajuns domn al Moldovei în 1595, despre a căror descendență princiară legitimă fac mențiune documente de cancelarie ale țării — mai ales la începutul secolului următor, în timpul domniilor unor succesori direcți, Constantin și Alexandru Movilă —, unele rapoarte diplomatice franceze sau un text al curiei pontificale care îi știa pe întemeietorii Suceviței drept coborâtori dintr-o dinastie („di casa reale").

Pictată la exterior — așa cum fusese cândva Probota și Moldovița, ctitorii ale prezumtivului bunic matern al Movileștilor sau Humorul și Arbore, biserici decorate astfel de marii dregători ai Mușatinilor din secolul al XVI-lea —, biserica mănăstirii Sucevița relua anume și neașteptat, după decenii de la abandonarea acestei practici artistice monumentale (neînregistrate timp de aproape patruzeci de ani, nici Bistrița, nici Slatina lui Lăpușneanu, de pildă, necunoscând-o), o modalitate tradițională de a exprima stilul, gustul, gândirea moldoveană de după 1500, cu origini și înfloriri notabile tocmai în vremea lui Rareș.

În acest fel — și numai în acest fel — pentru contemporanii lor ce-i știau descendenți ai dinastiei medievale a Moldovei, Movileștii puteau proclama sonor, printr-un reper monumental ce impresiona precum Sucevița, și cu mijloacele unei vizualități aproape manieriste, legătura lor genealogică cu trecutul țării, ceea ce conferea drepturi princiare acestor „oameni noi" care aparțineau deja — am mai scris-o, nu o dată — premodernității noastre.

În sfârșit, un alt exemplu nu mai puțin clasic ne este furnizat de către Țara Românească a secolelor XVI și XVII, de data aceasta la nivelul voievodal în primul rând.

Sunt trei decenii de când savantul istoric cu largi orizonturi care a fost mai vârstnicul meu prieten Emil Lăzărescu a demonstrat magistral sensurile dinastice ale uneia dintre încăperile liturgice de la biserica mănăstirii Argeșului, încheiată de Neagoe Basarab în 1517: este vorba de pronaosul neobișnuit de amplu al

www.dacoromanica.ro

acestei ctitorii, conceput ca un mausoleu, loc de îngropăciune unde trebuia să-și afle odihna de veci dinastia „noilor Basarabi" întemeiată de Neagoe vodă, fiu nelegitim al lui Basarab Țepeluș, crescut în neamul boierilor Craiovești și ajuns în scaun în 1512, fiind astfel cel ce întrerupea, eclatant de altminteri, dinastia tradițională a „întemeietorilor de țară". Știm astăzi bine că înălțarea în materiale scumpe precum piatra de talie și marmura, că decorația orientalizată a bisericii din reședința voievodală de la Argeș se voiau o replică — deopotrivă artistică și politic-dinastică — dată de Neagoe unuia dintre predecesorii săi basarabești, Radu cel Mare, fiul lui Vlad Călugărul — strămoșul unor Radu de la Afumați, Radu Paisie, Pătrașcu cel Bun și Mihai Viteazul —, care ridicase între 1499 și 1501, lângă cealaltă reședință princiară de la Târgoviște, biserica mănăstirii Dealu.

Așa cum am arătat-o pe larg cu ani în urmă, realitatea arhitecturală a pronaosului lărgit de tip Argeș a fost constant corelată unei alte realități, dinastice și cu substrat genealogic, fiind adoptată de către toți cei ce au năzuit a crea noi neamuri domnitoare în civilizația și politica Țării Românești între sfârșitul secolului al XVI-lea și sfârșitul celui de-al XVII-lea.

Întâlnim această structură spațială la biserica mănăstirii Sf. Troiță — azi Radu Vodă — din noua reședință domnească a Bucureștilor, ctitorie ridicată după 1568 și înainte de 1586 de către Alexandru al II-lea Mircea — strănepotul lui Vlad Țepeș din ramura basarabească a Mihneștilor —, împreună cu fiul său, viitorul Mihnea al II-lea, devenit prin turcire „begul Mahomed". O regăsim la biserica mănăstirească cu hramul sfinților Constantin și Elena de pe „dealul Podgorenilor" așijderea în București — mai apoi biserică a mitropoliei, azi biserică a Patriarhiei —, înălțată după lupta de la Șoplea (iunie 1655) și înainte de 1658 de către voievodul Constantin Șerban Basarab zis „Cârnu", fiu nelegitim al lui Radu vodă Șerban, cel ce descindea din celălalt Basarab, ctitorul de la Argeș Neagoe, prin vara acestuia Maria, dar și din marii boieri Craiovești; interesant de remarcat este faptul că în ultima fază de construire a lăcașului, ce devenea metropolitan după Mihnea al III-lea — descendent al Mihneștilor, fiu bastard

www.dacoromanica.ro

al lui Radu Mihnea —, în timpul principelui Radu Leon care punea să se picteze biserica în 1668, ispravnicul șantierului de arhitectură era marele spătar Șerban Cantacuzino, nepot direct al amintitului Radu vodă Șerban, întrucât mama sa Elena — soră vitregă a lui Constantin vodă Șerban — era fiica acestui domn muntean ce a urmat lui Mihai Viteazul, căsătorită cu marele postelnic de neam stambuliot Constantin Cantacuzino.

După un deceniu, în 1679–1680, ajuns domn al Țării Românești, același Șerban Cantacuzino, descendent al Basarabilor, dar și al arhonților greci care prelungeau Bizanțul imperial, adopta pentru ctitoria sa de la Cotroceni același tip de pronaos argeșean, înainte de a trimite la Curtea de Argeș pe „nemișul" moldovean Gligorie Cornescu ce avea să reînnoiască, alături de alți meșteri de mare iscusință, biserica strămoșului său Neagoe, așa cum o spune limpede pisania din 1682 fixată pe fațada apuseană a lăcașului, la loc de cinste.

După încă un deceniu, în 1690–1691, coborâtorul din Neagoe vodă — prin sora acestuia Marga și prin Danciu din Brâncoveni —, dar și din Cantacuzini — prin mama sa Stanca, sora lui Șerban vodă —, l-am numit pe Constantin vodă Brâncoveanu, punea să se construiască la biserica mare a mănăstirii Hurezi, gândită ca necropolă brâncovenească, acel pronaos, iarăși dezvoltat, în care a fost zugrăvită, în 1694, „dunga cea mare, bătrână și blogorodnă a rodului și neamului său", cum sună inscripția aici pictată.

Câteva zeci de portrete domnești și boierești străjuiesc neobișnuitul pronaos de la Hurezi unde te întâmpină membrii unor clanuri nobiliare ale veacului, Brâncovenii — descendenți din stirpea lui Neagoe și a lui Matei Basarab — sau Cantacuzinii cu venerabile origini bizantine, dar și domni din dinastia voievodală a Basarabilor, adesea chiar strămoși fictivi precum Laiotă cel dintr-al XV-lea veac (nu trebuie uitat că Brâncoveanu își atașase numelui și patronimicul Basarab), într-un timp în care monarhii Europei nu se sfiau a-și afirma origini îndepărtate și strălucite, chiar dacă nebuloase, precum o făcea Ludovic al XIV-lea el însuși la Domul Invalizilor din Paris, proclamându-și, prin imagini sugestive, legătura cu — nici mai mult, nici mai puțin — merovingianul Dagobert!

www.dacoromanica.ro

La rândul lor, voievozii și marii boieri transmiteau în mediile sociale înrudite, dar și în cele întrucâtva clientelare, modele monumentale care reluau, la alte dimensiuni, cu alte viziuni, ctitoriile celor dintâi, difuzau formule artistice, arhitectonice, picturale, decorative. Nu o dată fenomenul se petrecea prin mijlocirea înrudirilor nobiliare, iar dacă aș dori să mă refer la un caz anume, îl voi împrumuta tot epocii brâncovenești: în vremea în care se termina zugrăvirea pronaosului hurezean era inaugurat șantierul de la Berca, acolo unde, între 1694 și 1698, marele stolnic Mihalcea Cândescu își ridica și împodobea ctitoria. Căsătorit cu Alexandra, fiica marelui spătar Drăghici Cantacuzino — așadar nepoata puternicilor frați „postelnicești" —, boierul amintit aducea, pentru ctitoria sa din părțile Buzăului, meșteri care lucraseră pe șantierele din zonele învecinate, precum cele ale ctitoriilor marelui spătar Mihai Cantacuzino, unchiul soției Cândescului, exemplul cel mai frapant oferindu-l biserica de la Râmnicu Sărat care a dat Bercăi modele — aici rusticizate — de sculptură decorativă în piatră, la ancadramente, portal, capiteluri și fusuri de coloane.

În final, aș spune că pentru epoci mai noi, pentru ctitori din alte medii sociale — din sferele țărănești și, mai larg, populare —, acest tip de cercetare rămâne fundamental. Drumul de la genealogie la ctitorie aparține miezului omenesc al civilizației.

www.dacoromanica.ro

„SULTANUL BOTEZAT“

Dintre numele care încep să țâșnească din penumbra anonimatului medieval, către zorii unor timpuri noi ce vor fi și ale individualismului clamat cu orgoliu și bravură, puține și-au căpătat faima pe care a dobândit-o în Occident cel al unui împărat german din veacul al XIII-lea. Este vorba de Frederic al II-lea, vlăstar al dinastiei Staufenilor, cea care din 1138, de la Conrad al III-lea, stăpânea asupra atât de originalei creații politice — viețuitoare opt secole și mai bine, de la Otto cel Mare la Napoleon Bonaparte —, intrate în istorie ca „Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germanică“.

Acest om care și-a uimit semenii — în bine și în rău —, care a uluit universul, dacă citim astfel caracterizarea de „stupor mundi“ pe care i-au făcut-o unii contemporani, s-a născut la finele veacului al XII-lea ca fiu al lui Henric al VI-lea, împăratul german, și al Constanței, fiica normandului rege al Siciliei Roger al II-lea din neamul Guiscard, stăpân al marii insule mediteraneene încă din secolul al XI-lea (pe când aceiași „oameni ai Nordului“ — cu certă vocație insulară, tocmai din pricina celeilalte vocații, maritime — cuceriseră și insula britanică venind din Normandia).

Tânărul Frederic devenea în 1198 — în succesiunea tatălui său ce fusese încoronat, patru ani înainte, ca rege normand la Palermo — suveran al Siciliei, sub tutela teribilului Lotario di Segni, ajuns cel mai vestit papă al Occidentului, Inocențiu al III-lea. În 1211–1212, în chiar patria lui Henric al VI-lea, el devenea și rege al Germaniei, pentru ca în 1220 să fie încoronat la Roma ca împărat al Sfântului Imperiu, urcând pe tronul trecut din

www.dacoromanica.ro

mână în mână în luptele feudale ce aduseseră ca împărați pe un Filip de Suabia sau pe un Otto al IV-lea.

A cârmuit peste această lume diversă din Mediterana și din inima Europei, peste o civilizație pestriță ce aducea alături elemente notabile de spiritualitate latină și italiană, bizantină și arabă, germană și franceză, întruchipând acea propensiune a culturilor cețoase de la miazănoapte spre clasicitatea calmă și limpede a celor de la miazăzi, acea atracție meridională constantă și nostalgică a lumii germanice („Sehnsucht nach Süden"), acolo unde Frederic al II-lea a fost un pionier urmat — pe culmile spiritualității nordice — de Goethe și de Thomas Mann.

Atunci când murea, la Fiorenzuola, la 13 decembrie 1250, el lăsa în urmă un lung conflict cu cinci papi romani — dintre care unul, Grigore al IX-lea, l-a excomunicat ca eretic, iar un altul, Inocențiu al IV-lea, l-a depus din scaun —, ca și o succesiune dramatică în care familia Hohenstaufenilor se stingea, deschizând o mare criză politică de două decenii, din 1254 până la venirea pe tronul imperial a lui Rudolf de Habsburg în 1273, cunoscută în istoria germană sub numele de „marele interregn".

Enigma medievală care a fost Frederic al II-lea — așa ne apare neobișnuitul împărat din monografia ce i-a închinat-o, cu decenii în urmă, E. Kantorowicz — este personajul derutant ce a făcut din capitala sa palermitană un oraș cosmopolit, comparabil doar cu orașul fatimid Cairo, marcat de toleranță și exotism, cu un palat unde se construiseră băi — amintirea Romei și vecinătatea Islamului își spuneau aici cuvântul —, unde se țineau animale sălbatice după moda orientală, unde își scria originalul tratat despre vânătoarea cu șoimi (*De arte venandi cum avibus*), ba chiar — o spuneau nu puținii săi dușmani — unde acest „sultan botezat" întreținea un harem păzit de eunuci...

Astăzi istoricii culturii, cei ai artei îndeobște, vorbesc tot mai mult despre un moment distinct marcat de acest imperial personaj. Conceptul de „protorenaștere fredericiană" și-a făcut deja loc în disciplina umanistă care urmărește evoluția morfologiilor artistice, explicându-se formele de o puritate clasică impresionantă create de artiștii suveranului în Italia de sud prin marcanta

www.dacoromanica.ro

înclinare, sistematic dirijată în sens „propagandistic" întru strălucirea unui nou „imperator", către antichitatea greco-romană ce începea să devină „epoca de aur", curând hiperbolizată de Renaștere. În acest fel au putut să apară acei „augustales", monedele sud-italiene de secol XIII imitând „aureii" romani de secol I (după ce, tot aici, regele normand Wilhelm al II-lea al Siciliei bătuse monedă cu imagini de palmier și mască de leu, imitând — într-un gust anticar unic pentru acele timpuri — monede antice din coloniile Magnei Grecia, mai vechi cu o mie șapte sute de ani!); aidoma s-au putut ivi sculpturile arcului de triumf de la Castello dei Torri din Capua — cu o efigie a lui Jupiter —, bustul împăratului Frederic, cu hlamidă și fibulă, de la Barletta sau sarcofagul cu coloane antice al aceluiași monarh de la Palermo, ilustrând cu asupra de măsură un autentic „clasicism meridional" de după 1200 și prefațând momentul prerenascentist al unui Nicola Pisano.

Scrutând faptele culturii dintr-un unghi mai larg voi spune că, poate nu întâmplător, din această Italie meridională — de unde, peste veacuri, vor pleca spre închisori și spre ruguri dominicanii care au fost Tommaso Campanella utopistul și Giordano Bruno gânditorul despre lumile infinite — și din imediata vecinătate a lui Frederic al II-lea, cu care se înrudea familia sa de conți, avea să purceadă un alt dominican celebru născut într-un climat de toleranță și de cosmopolitism cultural frederician. Este vorba, s-a înțeles probabil, de Toma de Aquino, „doctor angelicus et universalis", cel care a ilustrat mai întâi Universitatea din Neapole — întemeiată de împărat în 1224 —, mai apoi pe aceea din Paris. În ambele locuri de reflecție spirituală el a elaborat, între 1266 și 1272, *Summa Theologica*, acea culme a gândirii evului de mijloc — din secolul trecut, de altminteri, tomismul a devenit doctrina oficială a bisericii catolice — unde, pe urmele dascălului său Albert cel Mare din Köln, Toma îl integra pe Aristotel în scolastica creștină. El dădea, totodată, drept de cetate tezei „dublului adevăr" a arabului din Cordoba secolului al XII-lea, Averroes, a cărui premisă fundamentală, întemeietoare de raționalism medieval, era separarea adevărului rațiunii, pe care se

www.dacoromanica.ro

întemeia cel al filozofiei, de adevărul credinței pe care se înălța cel al teologiei.

Fără un Frederic al II-lea, suveranul medieval care în timpul celei de a șasea cruciade a avut înțelepciunea să trateze cu „necredincioșii" știuți de acasă, în cazul de față cu sultanul egiptean de la care primea, prin tratatul de la Jaffa (februarie 1229) Bethleemul, Nazaretul și Ierusalimul, locuri sfinte ale creștinătății pentru că erau tot atâtea scene sacre ale vieții Mântuitorului; fără acest împărat care de-a lungul a trei decenii nu a cedat ingerințelor unei papalități aflate la zenit, chiar cu prețul unor privilegii exorbitante acordate în 1220 și 1232 seniorilor bisericești și laici („Confederatio cum principibus ecclesiasticis" și „Statutum in favorem principum") pot să afirm cu tărie că spiritul cel nou ce avea să străbată Europa mediteraneană spre sfârșit de Duecento, cel care i-a făcut posibili pe Dante și Giotto, ar fi fost, probabil, de neconceput.

În veacul unor monarhi pioși, al unor „regi-sfinți" precum capețianul Ludovic al IX-lea, continuatorul său întru cruciade, „sultanul botezat", enigma și „uimirea lumii" care s-a numit Frederic de Hohenstaufen rămâne un unic înainte-mergător.

www.dacoromanica.ro

SFÂRȘITUL CAPEȚIAN

În opera romanescă a lui Maurice Druon — academician, ministru, combatant în Rezistența franceză și autor de mondială celebritate — ciclul *Regilor blestemați*, scris în urmă cu mai multe decenii, pare a fi cu mult cel mai cunoscut publicului larg, reînnoind, în cheie modernă, gustul unei istorii romanțate de tip Dumas.

În centrul tramei narative se află un moment crucial din trecutul Franței și din epoca de sfârșit a cavalerismului feudal: cel al domniei, între 1285 și 1314, a lui Filip al IV-lea cel Frumos și al cârmuirilor succesorilor săi nevolnici, conducând la sfârșitul unei dinastii și la începutul alteia. Trei sute patru zeci și unu de ani după încheierea stăpânirilor carolingiene și după încoronarea „ducelui" Hugo Capet, în 987, ca rege al unei Franțe ce ținea doar de la Paris la Orléans se încheia, în 1328, prin Carol al IV-lea, marea dinastie capețiană care crease cel mai puternic regat al creștinătății și care dăduse suverani așezători de țară precum Filip al II-lea August și Ludovic al IX-lea cel Sfânt. Nepot de fiu al acestuia din urmă, al patrulea din Filipii Franței a fost suveranul european care la cumpănă de secole a prefigurat în modul cel mai limpede modernitatea ce avea să vină. „Regele de fier" — este chiar titlul unuia dintre volumele lui Druon — a fost monarhul care a convocat pentru întâia oară, în 1302, „Statele Generale", acea adunare reprezentativă ce strângea laolaltă pe reprezentanții celor trei „ordine" sociale ale Vechiului Regim, anume clerul, nobilimea și „starea a treia", adică burghezia; ele aveau să fie consultate din timp în timp, în momentele de mare nevoie, ultima oară în 1789, când „Statele" aveau să se proclame ele însele

www.dacoromanica.ro

Adunare Națională Constituantă, câteva zile înainte de luarea cu asalt a Bastiliei medievale, eveniment care a inaugurat, o știm, Revoluția Franceză.

Întărind ca nimeni altul autoritatea regală ce întruchipa statul — iarăși într-o manieră aproape modernă — Filip al IV-lea s-a înconjurat, ca altădată împărații germani ai secolelor XI și XII, de oameni cultivați, cunoscători adânci ai dreptului roman conservat în legislația bizantină justinianee, așa-numiții „legiști" care au fost Pierre Flotte, Enguerrand de Marigny și Guillaume de Nogaret. Aceștia au fost uneltele inteligente și docile ale marelui rege în confruntarea sa cu papalitatea întruchipată eclatant de Bonifaciu al VIII-lea, autorul bulelor „Ausculta fili" (1301) și „Unam sanctam" (1302) justificând ideea medievală a supremației universale a papilor, împotriva ideii moderne a libertății regelui „național" față de Roma. Bonifaciu s-a întâmplat a fi primul și ultimul papă pălmuit de trimiși ai unui suveran — aceștia au fost Nogaret și Sciarra Colonna — în vestitul episod din 7 septembrie 1303 de la Agnani, soldat cu arestarea urmașului Sfântului Petru, mort curând și înlocuit cu omul regelui de la Paris, francezul Bertrand de Got, arhiepiscop de Bordeaux, devenit Clement al V-lea, cel cu care s-a inaugurat așa-numita — de fapt, total impropriu — „captivitate babilonică" a papilor, la Avignon, din 1309 până în 1377, sub ochiul vigilent al stăpânilor Franței.

Cu ajutorul noului cap al bisericii de el impus — deschizător al unei serii de șase papi francezi rezidând în noua cetate pontificală de pe Rhône —, Filip cel Frumos, aflat mereu în nevoie de bani pentru administrarea și apărarea statului, regele care poruncise chiar falsificări de monedă, într-un secol unde aceasta începuse să modeleze o nouă economie de schimb, și care extorcase sume uriașe de la bancherii evrei și lombarzi activi între hotarele cârmuirii sale avea să pună capăt vieții bogatului și venerabilului Ordin al Templierilor. Condamnați într-un proces plin de acuzații teribile, unele plăsmuite pentru nevoile cauzei, încheiat cu executarea marelui maestru Jacques de Molay, cu confiscarea averilor comunitare, aceștia aveau să asiste neputincioși și la distrugerea centrului lor spiritual parizian de pe malul drept al Senei din care

www.dacoromanica.ro

se mai păstrează astăzi doar amintirea în numele unor străzi —„rue du Temple" și „rue des Blancs-Manteaux" — din vechiul cartier Marais.

De faimosul „blestem" al ultimului conducător legiuit al cavalerilor templieri — în a căror directă descendență este plasată, adesea, mișcarea inițiatică a francmasoneriei —, legenda a voit să lege drama finală și postumă a domniei atât de rodnice a lui Filip al IV-lea: criza dinastiei și stingerea definitivă a acesteia din urmă. Pentru a înțelege evenimentele într-un context istoric și într-o perspectivă comparatistă mai largă trebuie amintit că ne aflăm, la începutul secolului al XIV-lea, într-un moment când sfârșeau și alte dinastii medievale, înlocuite cu altele, mai ales în Europa centrală: era cazul Arpadienilor din Ungaria dispăruți în 1301 și urmați, în 1308, de Angevinii de neam francez; cel al Piaștilor polonezi în 1306, ai căror succesori au fost, peste decenii, Iagellonii; cel al Premyslizilor ceho-boemi în 1310, continuați de o altă dinastie franceză, cea de Luxemburg.

Europa catolică devenea tot mai mult, pe atunci, un spațiu al monarhiilor teritoriale, adunând pe cei de o limbă, acolo unde universalismul papilor și tendințele de control monarhic ale acestora — atât de vădite în primele trei secole ale mileniului nostru — erau de-acum desuete și contrare progresului politic. Suntem, să nu uităm, în epoca triumfului limbilor vernaculare în biserică, noii credincioși putând să asculte Biblia citită în propriul lor grai, fie în traducerea engleză al lui John Wycliffe de la Oxford, fie în ceha lui Jan Huss de la Praga. Nu mai puțin, este vremea în care și conciliile bisericii apusene proclamau nevoia votului pe „națiuni" — așa a fost la Konstanz în 1414–1417 —, în care universitățile întemeiate prin voință monarhică, unind deci „regnum" cu „studium", confereau o greutate decisivă organizării acestora pe principii „naționale", precum iarăși în Praga lui Carol al IV-lea de Luxemburg unde studenți de origine slavă coexistau cu cei de stirpe germanică, într-un mod care nu reflecta deloc „concordia" mult dorită de imperialul ctitor.

La acest început al unui veac în care par a se fi conturat limpede identitățile etnice europene ce au condus la ivirea

www.dacoromanica.ro

alterităților, mai întâi cu caracter teritorial, apoi de-a dreptul național — care au fost și izvorul atitudinilor xenofobe — se plasează domniile succesive ale fiilor lui Filip al IV-lea, palidele siluete istorice care au fost, pe mult râvnitul tron al Franței, Ludovic al X-lea cel Arțăgos (1314–1316), Filip al V-lea cel Lung (1316–1322) și Carol al IV-lea cel Frumos (1322–1328).

Scandalurile provocate în familia regală de proastele moravuri ale prințeselor cu care acești ultimi prinți capețieni direcți se însoțiseră — Margareta de Burgundia, Jeanne de Poitiers și Blanche de Burgundia —, ca și moartea, în 1316, după o „domnie" de numai câteva zile, a pruncului Ioan I — tocmai de aceea denumit Postumul — au împiedicat recunoașterea unor alte odrasle născute în familiile descendenților lui Filip al IV-lea, iar tradiția medievală impunea, la stingerea ultimului dintre aceștia, în 1328, găsirea unui moștenitor foarte apropiat, genealogic, de marele rege dispărut cu patrusprezece ani înainte. Or, acesta nu putea fi ales decât dintre doi candidați. Cel dintâi și cel mai apropiat descendent masculin era Eduard, fiul lui Eduard al II-lea al Angliei și al Isabelei, fiica lui Filip al IV-lea și sora ultimilor trei regi capețieni, devenit el însuși suveran englez în 1327, la abdicarea tatălui său. Celălalt era Filip de Valois, fiul contelui Carol, încă nominal „împărat latin de Constantinopol", prin căsătoria-i cu o prințesă din neamul Courtenay, care se întâmpla să fie însuși fratele lui Filip cel Frumos.

Neîndoios, cutuma trebuia să dea câștig de cauză primului pretendent, ca nepot de fiică al regelui Filip. Numai că baronii Franței, aflați la ceasul cel nou al unei noi atitudini pe care o voi numi deja „națională", au impus venirea pe tron a celuilalt candidat — numai nepot de frate al aceluiași Filip —, pentru singurul, dar întemeiatul motiv care putea fi invocat într-un ev al monarhiilor teritoriale: Filip de Valois era prinț francez, în timp ce Eduard era rege englez...

Urcarea pe tron a celui devenit Filip al VI-lea, întemeietor al casei de Valois — care avea să domnească până la venirea Bourbonilor în 1589 —, în dauna nepotului său de vară primară, Eduard al III-lea regele Angliei, însemna, pentru întâia oară într-o

www.dacoromanica.ro

succesiune europeană, triumful principiului legăturii directe cu țara, așadar unul teritorial și „național", ce avea să stea la temeiul monarhiilor moderne (chiar dacă, trebuie amintit, alegerea din 1328 avea să fie cauza imediată a lungului și încă feudalului război „de o sută de ani" dintre cele două regate ale Apusului, început în 1337 și încheiat în mult încercatul an 1453).

Sfârșitul Capețienilor era, în cea mai importantă monarhie a creștinătății, semnul unei prefaceri fundamentale în mentalitatea evului mediu final. Una pe care, firește, nu cronicile timpului ne lasă să o știm în resorturile sale adânci, ci tocmai gândirea istorică modernă, deopotrivă asociativă și reflexivă.

www.dacoromanica.ro

LATINOFRONI ȘI GRECOFONI

Atunci când Aenea Silvio Piccolomini, umanistul italian ce avea să urce pe tronul pontifical din Roma sub numele de Pius al II-lea (1458–1464), la o jumătate de deceniu de la căderea Constantinopolului, vedea metaforic, în acest dramatic moment, o nouă moarte a autorului *Iliadei* și a celui al *Banchetului*, așadar o jertfă dureroasă a geniului grecesc din antichitate, el exprima un sentiment difuz al Europei elitelor din Quattrocento. Una care se hrănise decenii de-a rândul, și în chip intens, cu marea lecție a Eladei, ajunsă în Occident prin mijlocirea salvatoare a celuilalt geniu elin, cel al evului mediu, purtând pecetea și numele Bizanțului.

Cele două ultime secole ale acestuia au fost denumite, de unii studioși, cele ale „renașterii paleologe", printr-o încercare — ușor abuzivă, e drept — de a compara realitățile spirituale bizantine din veacurile XIV și XV cu cele ale Italiei contemporane. Știm prea bine însă că în Bizanțul crepuscular — un stat minor al Europei ca întindere, dar cu o ideologie majoră, încă sonor-imperială — , locul deținut de tradiția antică, de afectivitate și de enciclopedism teologal, de narație și de apocrif, de pitoresc și de eleganță formală, de melancolie și de neliniște eshatologică era rodul unei crize multiple a evului mediu târziu. Una la care colaboraseră războaiele civile, iminența pericolului islamic, mistica isihastă și, nu în ultimul rând, ruptura cea mai adâncă dintre Apus și Răsărit, evidentă tuturor prin tragica „devastatio constantinopolitana", jaful la care a fost supus orașul imperial prin excelență al Europei, în aprilie 1204, din partea cavalerilor occidentali participanți la cea de a patra cruciadă.

www.dacoromanica.ro

Deziluzia amară în ceea ce privește părelnica unitate creștină a condus pe europenii orientali care erau bizantinii la o închidere în sine, într-o tradiție acum descoperită și voluptuos exploatată, cea a Greciei („Hellas") care a și dat noul etnonim al locuitorilor imperiului răsăritean în veacurile XIII, XIV, XV: ei sunt „graikoi", sunt „grecii" care încep să se deosebească de „romanii" din Apus. Și aceasta întrucât, sub șocul celei mai tumultuoase cruciade, ei au încetat să mai aparțină unei vaste „romaiké basileia", unui „imperium romanum" — de felul celui ce durase de la Constantin cel Mare și de la Justinian —, pentru a fi exclusiv ai unui Orient creștin grecofon ce se înfrunta tot mai des, politic și confesional, cu Occidentul latin.

A existat însă în permanență, până la sfârșitul Bizanțului, o minoritate intelectuală care, din rațiuni pragmatice în primul rând, pentru a evita înghițirea imperiului creștin din Orient de către forțele Asiei, a militat în câmpul culturii pentru o apropiere de Occident, pentru o unire bisericească — era calea medievală cea mai firească a unei alianțe politice —, pentru o cunoaștere a valorilor spirituale apusene, oferind la rându-i lumii catolice valori ale civilizației ortodoxe bizantine. A fost minoritatea „latinofronilor", a celor ce gândeau în spiritul latinității occidentale așadar, cei ce s-au remarcat tocmai în acest sens în cele câteva concilii ecleziastice ale timpului, prin câteva acțiuni mai mult sau mai puțin memorabile. Ei au fost completați sau urmați în opera lor, ce putea fi denumită „europeană", de acei bizantini care au dus în Occident, înainte dar mai ales după 1453, practica acelei limbi de străveche noblețe pe care o vorbea Răsăritul creștin și în care fuseseră tălmăcite textele iudaice ale *Bibliei* — ea însăși purtătoare de nume elinesc —, împământenind mai întâi în Italia, apoi în Franța, în Anglia și în Germania, o „grecofonie" ce a stat, parțial, la temeiurile Renașterii, ale întregului umanism occidental și, nu mai puțin, la cele ale Reformei.

Primul împărat din dinastia Paleologilor, Mihail al VIII-lea, cârmuia din nou în Constantinopolul eliberat, cu ajutorul altor occidentali — anume genovezii —, de „latinii" efemerului imperiu cruciat dintre 1204–1261 (unde, însă, potrivit unor recente

www.dacoromanica.ro

cercetări, se păstraseră 300 de lăcașuri de cult — în unele se concelebrau chiar cele două rituri —, 250 dintre ele aparținând în continuare grecilor, abia mai puțin de 40 fiind „france" și venețiene). Nu mai puțin, împrejurările politice mediteraneene din epoca post-mongolă l-au condus pe bazileu să pactizeze totuși cu Occidentul catolic: în mai–iunie 1274 cel de al doilea conciliu ținut la Lyon — spre care pornise însuși Toma de Aquino, mort pe drum, și urmat de mai marele franciscanilor, cardinalul Bonaventura — are loc cu participarea unei delegații bizantine care acceptă mult controversatul „Filioque" și recunoaște primatul pontifical, ceea ce l-a făcut pe Mihail al VIII-lea să devină supus catolic al papei Grigore al X-lea și să moară chiar în această lege apuseană în 1282. Bisericile romană și constantinopolitană intrau într-o „unire" care nu a ținut însă decât... opt ani, de vreme ce papa Martin al IV-lea — francezul Simon de Brion —, protegu-indu-și compatriotul Carol de Anjou, regele Siciliei și rivalul Bizanțului, avea să-și excomunice, foarte neoportun, proaspătul pupil de pe malul Bosforului.

De altminteri, în ciuda argumentelor teologice aduse de patriarhia ecumenică, efemer latinofronă sub Ioan al XI-lea — cel mai important dintre ele era faptul că înșiși Părinții bisericii orientale recunoscuseră cândva, cu șapte secole în urmă, dogmele bisericii Romei —, criza declanșată în imperiu de rigoriștii ortodoxiei, așa-numiții „arseniți", mai apoi „zeloți" cu priză în tot universul monahal al Orientului european, avea să conducă curtea imperială la o rapidă revenire în matca tradițională, imediat după 1282, prin Andronic al II-lea Paleologul.

În pofida acestei largi și dăinuitoare mișcări pro-ortodoxe care a caracterizat Bizanțul final, au existat împărați din neamul Paleologilor și cărturari ce i-au înconjurat care au continuat să-și arate interesul cultural și politic sau chiar simpatia și afinitatea spirituală pentru și cu Occidentul catolic. Ioan al V-lea Paleologul, fiu al unei prințese apusene din casa de Savoia, în lunga sa domnie de o jumătate de secol (1341–1391) s-a manifestat constant ca un filo-occidental, trecând chiar la catolicism, cu titlu personal, în bazilica Sf. Petru din Roma (1369), pentru ca urmașii săi Manuel

www.dacoromanica.ro

al II-lea Paleologul (1391–1425) și Ioan al VIII-lea Paleologul (1425–1448) să călătorească în Apus în căutare de sprijin; cel din urmă a fost prezent în 1439 la Florența — se pare că somptuosul său cortegiu, în care era și bătrânul patriarh Iosif al II-lea, a fost cel imortalizat în frescă, după două decenii, de pictorul florentin Benozzo Gozzoli, sub veșmântul unei biblice „Închinări a magilor" în palatul Medici —, la conciliul care sigila o nouă și efemeră „unire" a bisericilor. Alături de împărat stăteau aici cel puțin doi latinofroni greci de faimă: unul era mitropolitul Kievului, Isidor, cel care în decembrie 1452 — șase luni, așadar, înaintea căderii Bizanțului — proclama solemn în bazilica justinianee a Sf. Sofia din Constantinopol „unirea" semnată cu câtva timp în urmă în primul oraș al Toscanei; celălalt era mitropolitul de Niceea, Bessarion, originar din Trapezuntul Asiei Mici. El era cel pe care umanistul Lorenzo Valla avea să-l socotească „cel mai grec dintre latini și cel mai latin dintre greci" („Latinorum graecissimus, Graecorum latinissimus") și care avea să-și încheie viața cu titlul de cardinal al curiei romane, rămânând în posteritate mai ales pentru generoasa sa donație din 14 mai 1468 către cetatea Veneției, intrată în Biblioteca Marciana, cuprinzând mai mult de o mie de manuscrise dintre care o jumătate în limba greacă. Tradiția, marea tradiție grecofonă a Serenissimei Republici slujită mai târziu pe calea tiparului de un Aldo Manuzio, un Marco Musuro, un Zaccaria Kalliergis era astfel, triumfal, statornicită. Alături de acești înalți clerici ortodocși deveniți catolici, alți intelectuali ai Bizanțului paleolog știutori și iubitori de Occident îmbogățeau tabăra latinofronilor și osteneau, cu un realism funciar care a fost până la urmă zadarnic, întru salvarea imperiului lor: ei s-au numit Demetrios Cydones, tălmăcitorul din latină în greacă al *Summei* lui Toma de Aquino și corespondent al ilustrului reprezentant al umanismului civic de la final de Trecento care a fost cancelarul Republicii florentine Coluccio Salutati, veștejitorul tiraniei, sau Maximos Planudes, traducător din latină al textelor unor Cato cel Bătrân, Cicero, Cezar și Ovidiu.

Dar atitudinile latinofrone și-au avut pandantul — ce a echilibrat fericit relația culturală, și nu numai, a Orientului cu

www.dacoromanica.ro

Occidentul — în răspândirea grecofoniei, a studiilor eline, a cunoașterii filozofiei și istoriei grecești antice și medievale în cercurile umaniste apusene din secolele XIV și XV. Fără acest fenomen nu am înțelege multe din viața spirituală a Renașterii italiene — de pildă, acea „imitatio Platonis", neo-platonismul florentin al lui Ficino, poezia lui Poliziano sau pictura lui Boticelli — și este suficient a spune că emigrația bizantină către Vest după 1453 a avut aici un rol esențial, chiar dacă un important curent grecofon câștigase teren în peninsula de la sud de Alpi, încă înainte de căderea Bizanțului.

La sfârșitul secolului al XIV-lea, când un Boccaccio el însuși știa grecește, bizantinul Manuel Chrysoloras se găsea în Florența, traducea în latinește *Republica* lui Platon și era autorul unei gramatici grecești pentru străini (*Erotemata*), cu întrebări și răspunsuri ce ușurau învățarea nobilei limbi clasice, operă didactică pe care Occidentul pare a o fi cerut insistent de vreme ce era transpusă în latină de un Guarino de Verona care învățase elina la Constantinopol, mai apoi la Veneția și la Ferrara. De altfel, trebuie adăugat, tot în capitala bizantină — și în relații cu Bessarion din Niceea — învățase grecește italianul Francesco Filelfo care, înainte de a fi, în 1429, profesor de elină la Florența, trecuse pe la Veneția cu manuscrise grecești de o imensă valoare, dacă ne gândim că autorii acolo reprezentați erau Herodot, Polibiu și Demostene.

Șirul grecofonilor de stirpe bizantină din Occident continua, după mijlocul veacului al XV-lea, cu un Ioan Argyropoulos, la Florența și la Roma, profesând, până către 1471, lecții despre gândirea grecilor de la presocratici la alexandrini, cu un Theodor din Gaza, aflat la Ferrara și editor la Veneția, în 1469, al primului text grecesc tipărit în Italia, cuprinzând fragmente din dialogul platonic *Gorgias*, în fine, cu un Constantin Lascaris, prezent în Sudul italian cel îndelung grecizat, la Neapole și la Messina.

Prin acești cărturari bizantini, și prin alții încă, flacăra grecofoniei avea să treacă unei noi generații de cărturari occidentali atrași de mirajul antichității eline și, în subsidiar, de Orientul bizantin (chiar dacă bizantinologia ca atare își va avea actul de naștere prin cercetările dintr-a doua parte a veacului al XVII-lea

www.dacoromanica.ro

ale unui Charles Du Fresne, senior Du Cange). În Franța, de pildă, sosea din Italia, cu armatele franceze ale lui Carol al VIII-lea, Ioan Lascaris, profesor de greacă la Milano, care îl va învăța grecește, la Paris, pe Guillaume Budé, cel ce va fi creatorul studiilor clasice în regatul lui Francisc I și al acelui „Colegiu al lectorilor regali" din care va ieși modernul Collège de France. Școala franceză de limbă elină din Renaștere avea să fie reprezentată chiar de Budé — autor, în 1529, al unor *Comentarii linguae grecae* —, apoi de un Henri Estienne, cel ce avusese sugestia plină de miez a asemănărilor dintre limbile franceză și elină — și care publica, în 1572, un *Thesaurus linguae grecae* —, după ce tot în Franța primilor ani de după 1500 erau publicate, rând pe rând, operele lui Hesiod și Teocrit, ale lui Aristofan, Sofocle, Plutarh, ba chiar și gramatica lui Chrysoloras.

În Anglia, unde studiile clasice vor prinde rădăcini durabile la Oxford și la Cambridge, un preot cu studii în Italia precum John Colet aplica criteriile filologiei textelor sacre, cum ar fi epistolele apostolului Pavel — ce vor avea un loc preeminent în întreaga teologie protestantă, comentariile lui Luther la „Epistola către romani" fiind un text esențial al Reformei —, în timp ce Germania prelutherană dădea la iveală pe un Johann Reuchlin care studiase greaca la Roma și la Florența, predând-o apoi — alături de ebraica pe care o adâncise tocmai în legătură cu textele sacre — la Heidelberg și Tübingen, el fiind învățatul care a încercat să reconstituie vechea pronunție elină — așa-numita, tocmai de aceea, „reuchliniană" — pe temeiul limbii grecești a timpului său, din „Bizanțul după Bizanț".

Născută cândva în evul mediu, dar prinzând chip abia în Renaștere și în Reformă, conștiința istorică a zilelor noastre — încorporând Elada ca un factor de auroral unitate a civilizației europene — ar fi fost, cu siguranță, incompletă, nefirească, ba chiar strâmbă fără existența, acum o jumătate de mileniu, a acelei minorități creatoare și păstrătoare care au fost latinofronii Orientului și grecofonii Occidentului.

www.dacoromanica.ro

LINIȘTI ISIHASTE

„Doamne Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, Miluiește-mă pe mine păcătosul." De mii de ori și de sute de ani, în toate lăcașurile mănăstirești ale Răsăritului ortodox a răsunat această rugăciune a minții și a inimii. Reluând în cel de-al XIV-lea veac mai vechea rugă athonită de secol XI a lui Simion Noul Teolog, asceții epocii de sfârșit a Imperiului bizantin, ca și cei din Balcani, din țările române, din Rusia au invocat divinitatea în spații liturgice și în condiții riguros prescrise, cu reguli psihofizice speciale — ce au dus cu gândul chiar la yoga hindusă și la unele practici musulmane — pentru această rugăciune esențială, al cărei fundament teologic se află în cunoscutul pasaj din Evanghelia lui Luca (17, 21) unde, răspunzând fariseilor, Iisus le spune lor și tuturor oamenilor: „Împărăția lui Dumnezeu este înăuntrul vostru".

Această rugăciune supremă către Dumnezeu-Fiul, ultima și cea mai de sus treaptă a rugăciunilor, potrivit Sf. Isac Sirul —altceva, oricum, decât ruga „de cerere" sau decât aceea „duhovnicească" — este întemeiată pe ideea biblică despre unitatea ontologică a ființei, așadar a spiritului și a materiei, împotriva dualismului antropologic al scolasticii occidentale.

Dar cum, oare, s-a ajuns aici, cu șase veacuri în urmă, la răspândirea fără precedent a acestei „rugăciuni a inimii" sau „a minții" („noéra proseuhé" în grecește)? Răspunsul se află în năvalnica afirmare, de-a lungul și de-a latul ortodoxiei, și în înflorirea cu totul excepțională a acelei forme de trăire mistică numită „isihasm". Trăgându-și numele de la „hésychia", desemnând marea virtute a tăcerii — „hésychastai" sunt „cei ce trăiesc

www.dacoromanica.ro

în liniște", înfrângându-și patimile, renunțând la lume în năzuința lor fierbinte de a se uni cu divinitatea, potrivit unor practici pe care le evocase, în deșertul egiptean, încă în primul secol al triumfului creștin, un Evagrios Ponticul —, isihasmul a avut, în istoria civilizației creștine a Răsăritului, mai multe sensuri pe care le-a reliefat cândva una dintre autoritățile științifice în materie, profesorul John Meyendorff. Isihasmul poate fi, deopotrivă, un termen tehnic în istoria misticii orientale, o metodă psihosomatică de concentrare întru rugăciune, o concepție teologică a celebrului arhiepiscop al Salonicului Grigore Palamas despre „energiile necreate" ale Dumnezeului transcendent cu care omul se unește, în fine, un larg program cultural și politic al patriarhatului de Constantinopol în secolul al XIV-lea. Era, nu trebuie uitat, secolul unei teribile crize în biserică și în imperiu, cu războaiele civile din Bizanț între, pe de o parte, dinastia filo-occidentală a Paleologilor reprezentați de Ioan al V-lea — fiul prințesei apusene Ana de Savoia, convertit la catolicism cu titlu personal, în 1369, la Roma — și, pe de altă parte, neamul Cantacuzinilor din care provenea marele bazileu Ioan al VI-lea (1341–1355).

Sfâșiat între turcii otomani din Asia Mică pe care tocmai abia amintitul și foarte credinciosul Cantacuzin îi adusese pe pământ european, la Galipoli, în 1354 și catolicismul papal care a căutat constant să-și anexeze biserica orientală, de la conciliul din Lyon (1274) până la cel de la Ferrara-Florența (1438–1439), Bizanțul devenea spațiul — redus geografic, scăzut politic, dar ideologic foarte activ încă sub semnul acvilei bicefale — al celei mai teribile crize de sistem din întreaga sa istorie de un mileniu.

Agresați de „latini" în cruciada din 1204, bizantinii își descoperă cu voluptate livrescă o nouă identitate, cea de „greci", istoria lor începând să coboare până la Pericle și la Fidias. Cât despre mulțimea prea puțin cultivată, dar foarte rigoristă, a clericilor bizantini, așa-numiții „arseniți", dușmani ai amestecului împărătesc în treburile bisericii, ea va ajunge foarte repede la ideea stranie, severă, teribilă a nevoii de pedeapsă divină pe care Bizanțul merita să o capete tocmai pentru aplecarea sa „latină"

www.dacoromanica.ro

inaugurată de un Mihail al VIII-lea Paleologul și de un patriarh precum Ioan al XI-lea Bekkos.

Campioni ai izolării ortodoxe înaintea unui Apus catolic în expansiune, călugării bizantini — și în primul rând elita lor aflată la Athos — se vor aduna în jurul conducătorilor spirituali isihaști precum aristocratul cunoscător de Aristotel care era Palamas, cel ce dezvoltase doctrina colaborării omului cu Dumnezeu într-o superbă „synergie", ca și în jurul citadelei Salonicului, al doilea oraș al împărăției unde, pe la 1342, „zeloții" aliați cu Ioan al VI-lea reprezentau social, intelectual și religios, frontul antioccidental al grecității medievale.

Curând isihasmul palamit avea să triumfe în câteva sinoade culminând cu acela de la Blaherne, în mai 1351, când este proclamat doctrină oficială a bisericii ortodoxe. La moartea lui Palamas în 1359 și la canonizarea sa din 1368, patriarhatul ecumenic mai întâi, apoi întregul Est european — nu mai puțin țările române unde tocmai atunci apăreau mitropoliile de la Argeș și Suceava, ca și vetrele mănăstirești de la Vodița, Tismana, Cozia și Neamț — deveneau isihaste, dominate de normele unei existențe spirituale întemeiate pe mistica unor Pseudo-Dionisie Areopagitul și Maxim Confesorul, la al cărei sfârșit stăteau cunoașterea și contemplarea lui Dumnezeu prin rugăciune și prin abdicarea de la lume.

Marele și ireductibilul adversar al acestor isihaști a fost călugărul din Calabria Bernardo — sau Barlaam — de Seminara, cel ce-i acuza pe monahii athoniți de erezie și le dădea — pornind de la superficiala constatare a tipului lor de rugă tocmai — greaua poreclă de „omphalópsychoi", adică credincioși „cu sufletul la buric". Deloc întâmplător, frecventând curtea papilor francezi de la Avignon, el întâlnise pe Petrarca. Or, se știe, faimosul trecentist a fost — în numele unei conștiințe critice occidentale pragmatice, de mult neștiutoare de căile apofatice ale Orientului creștin — dușmanul neiertător al grecității bizantine, eretice în ochii celor de o seamă cu autorul vestitului *Canzoniere* ce încununa umanist poezia medievală: „turcii — spunea el — sunt dușmanii, dar grecii schismatici sunt mai răi... doresc să văd ruinat acest imperiu

www.dacoromanica.ro

infam, acest consistoriu al erorilor". Avea să treacă doar un secol și așteptarea creștinului Francesco Petrarca avea să fie împlinită cu asupra de măsură, împotriva altor creștini, de păgânul sultan Mahomed al II-lea Cuceritorul, în primăvara anului 1453.

Isihaștii Răsăritului socoteau că ruga îi va face să vadă, cu un exercițiu spiritual rod al devoțiunii lor, la capătul unui drum al minții și al inimii, „lumina necreată", percepută de cei aleși cu simțurile lor corporale spiritualizate. Era lumina care se putea ivi, misterioasă și triumfătoare, după lungi rugăciuni și privațiuni întru Dumnezeu, în umbra unor spații liturgice, îndeobște narthexuri de biserici mănăstirești precum la Cozia lui Mircea cel Bătrân, loc al închinării la mormântul ctitorului, dar și la imaginile de sfinți martiri din „Sinaxar"; acolo unde — în cazul special al lăcașului oltean — mi-a fost dat să descopăr cu uimire că nu existau, inițial, alte deschideri ale pronaosului spre exterior afară de rozasele de la partea superioară, ceea ce preschimba această parte a edificiului de cult, printr-o savantă scenografie liturgică rămasă mult timp necunoscută, într-un loc al reculegerii și într-o metaforă a pregătirii pentru somnul de veci. Ceea ce vedeau aici cei mai vrednici dintre călugări era „Lumina Taborului", cea care, potrivit evangheliștilor, l-a învăluit pe Iisus Hristos în momentul „Schimbării la Față" („Metamórfosis") — a doua teofanie după Botezul în Iordan — petrecută într-un loc sacru pentru vechii evrei, centru al lumii pentru ei („tabur"): este vorba de Muntele Tabor, între Nazaret și Marea Galileii, intrat în rândul înălțimilor sacre ale popoarelor vechi precum Sinaiul, Olimpul, Kogaionul sau Fuji. Aici le-a apărut Dumnezeu-Fiul apostolilor ce-l însoțeau, sub „chipul de foc luminos" despre care vorbea isihastul de faimă Grigore Sinaitul și pe care pictorii muraliști și iconari ai timpurilor paleologe l-au redat în rafinate valori și modelări ale unor alburi extraordinare, decupate pe fonduri albastre sau aurii în biserici ale isihasmului, de la Constantinopol până la Novgorod.

Tocmai de aceea lumina devine în secolul al XIV-lea răsăritean o temă de meditație și evlavie creștină, găsindu-i scurtul nume grecesc („fós") în istorioare hagiografice și pe broderii liturgice precum epitrahilele, dar și o temă de dispută teologică fără

www.dacoromanica.ro

sfârșit, de vreme ce pentru Barlaam de Seminara tocmai acest concept de „lumină necreată" trebuia negat potrivit preceptelor nominalismului occamist al scolasticii apusene pentru care, deopotrivă, lumina e creată, materială, sensibilă.

În stare genuină se aflau astfel, față în față, la 1400, nu atât două lumi europene — Bizanțul crepuscular și Italia preumanistă —, cât două atitudini creatoare de posteritate, de valori creștine adânc diferite: pragmatismul logic al Occidentului și poezia tainică a Orientului.

www.dacoromanica.ro

ULTIMII BIZANTINI

Chiar dacă imperiul bizantin, unul dintre cele mai ilustre din istoria civilizației universale, nu era la 29 mai 1453 — atunci când ultimul său bazileu, Constantin al XI-lea Dragasses, cădea luptând pe zidurile Constantinopolului împotriva turcilor cuceritori — decât o fâșie de pământ balcanic în jurul capitalei, el însemna încă, întru spirit, un reper inconturnabil, un model al unei ordini („taxis") pe care fusese întemeiat Bizanțul însuși, al unei înțelepciuni („sofia") milenare.

Cele din urmă două secole ale aceluiași Bizanț, al XIV-lea și al XV-lea, au semnificat dramatic ruperea echilibrului, confruntarca „grecilor" și a „Eladei" — cum le plăcea bizantinilor să se numească și să-și numească patria o dată cu veacul al XIII-lea — cu iureșul otoman venit din Asia Mică (1354) și cu prozelitismul politic și confesional al Occidentului catolic spre care împărații și patriarhii din Constantinopol au fost nevoiți să-și îndrepte privirile, fie cu prilejul conciliului de la Lyon în 1274, fie cu cel al conciliului decisiv de la Ferrara-Florența în 1438–1439.

O cultură umanistă solidă, o tradiție antică gelos păstrată, un triumf al afectivității, al enciclopedismului cărturăresc, dar și al misticii au caracterizat așa-numita „renaștere paleologă" — paralelă, dar deosebită de cea a Italiei în Trecento și Quattrocento —, marcând un moment de splendoare crepusculară pe planul civilizației europene a evului mediu final. Dacă ar fi să deslușesc figurile emblematice pentru acel loc și acel timp, două mi se impun, iluminând, fiecare, cu personalitatea-i, câte un veac din cele ale sfârșitului bizantin.

www.dacoromanica.ro

Primul s-a numit Theodor Metochites. A fost cel mai înalt dregător al împăratului Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328), într-un timp al luptelor civile care însângerau Bizanțul și în preziua altora și mai distrugătoare. Cultivat ca puțini dintre contemporanii săi europeni, scriind versuri și preocupat de mersul stelelor pe firmament, refondator, în 1315–1320, al bisericii mănăstirii constantinopolitane Chora pe care a descris-o într-un poem — și care, din fericire, a fost înțelept restaurată, cu rafinatele sale mozaicuri și fresce ce au fost principal izvod pentru pictura murală, mai nouă cu câteva decenii, din lăcașul Sf. Nicolae al Basarabilor de la Curtea de Argeș —, Metochites s-a îngropat în 1332 în ctitoria sa, nu departe de biblioteca de manuscrise pe care o dăruise aici.

Comentariile sale grecești ne revelă o neobișnuită luciditate melancolică. Cea a unui om de stat și de cultură care era conștient de faptul că trăiește un sfârșit de ciclu: „timpul nostru nu mai are nimic de spus", așa sună o propoziție a acestui om neobișnuit ce știa că întreaga civilizație pe care el o reprezintă, pe cât de importantă este nu este și unica. Căci el are sentimentul rar al relativității istorice, vorbește de alte neamuri (balcanici, tătari), producătoare și ele de istorie. Și aceasta într-un timp în care — arheologia ne-o arată astăzi — bizantinii făceau cunoștință cu produse ale Extremului Orient, venite prin Persia, precum faianța T'ang sau porțelanul chinezesc descoperit la Corint.

Cititor, ca și renascentiștii Apusului, al biografiilor eroice ale lui Plutarh și îndemnând la iubirea gloriei („filotimia"), Metochites nu este mai puțin un căutător al grației („haris") care trebuie să răzbată în exterior exprimând armonii interioare; recunoaștem în acest comandament estetic al unui bizantin de excepție ceva din harul unor imagini așternute pentru ctitor în biserica sa, fie superba și monumentala rugăciune, „Deisis", în mozaic, fie chipul lui Hristos pictat în „Coborârea la Iad". După cum, admirându-l pe străvechiul Fidias, Theodor Metochites crede într-o reînviere a antichității, fiind grecul medieval ce a rostit limpede, în limba sa, cuvântul care pe meridianele occidentale desemna Renașterea: „anabiosis".

www.dacoromanica.ro

Cel de al doilea „ultim bizantin" — unii au adăugat chiar „și primul elen" — a fost Georgios Gemisthos Plethon. Trăitor la Mistra în Peloponez, în vecinătatea anticei Sparta și în acel despotat de Moreea care va fi cucerit de turci abia în 1460, Plethon a fost un gânditor ilustru al Bizanțului și a influențat covârșitor pe intelectualii Florenței, acolo unde el a participat la conciliul deja amintit. Mai mult, format — potrivit ultimelor cercetări — într-un mediu extrabizantin, în teritorii otomane balcanice sau microasiatice, sub influențe iudeo-arabe și ale misticii sufite din Islam, Plethon a fost o autentică sinteză spirituală.

Adept fervent al gândirii platonice și campion al supremației lui Platon asupra lui Aristotel — platonismul ulterior al lui Marsilio Ficino se va inspira de aici în primul rând —, el a dezvoltat, în ultimii ani ai Bizanțului, ideea că în acel Peloponez care moștenea, se credea, cea mai pură rasă grecească, ar fi trebuit creat un stat de felul celui preconizat de idolul său antic, prin împărțirea populației în mai multe categorii care să aibă pământul în devălmășie și care să retrăiască creștin strălucitele timpuri păgâne, așa cum o propunea chiar Plethon în *Tratatul despre legi*.

Simbolic și exprimând admirația italienilor din Quattrocento — cei care au dezvoltat cultul lui Platon („imitatio Platonis") până la ultimele sale consecințe în cercul lui Lorenzo de Medici —, rămășițele lui Georgios Gemisthos Plethon, mort în 1452, așadar în preziua tragediei bizantine, au fost duse la Rimini de către Sigismondo Pandolfo Malatesta și așezate în biserica Sf. Francisc, acel „tempietto" proiectat de Leon Battista Alberti care voia ca în acest spațiu de arhitectură „să nu fie nimic nefilozofic".

Era, în acest drum din urmă al lui Plethon, unirea ultimă a Bizanțului ce dispărea, cu Italia umanistă care își atingea acum zenitul.

www.dacoromanica.ro

CIUMA NEAGRĂ

Mai zilele trecute agențiile de presă informau opinia publică internațională despre o ipoteză care, dincolo de senzaționalul jurnalistic facil, nu le spunea celor mai mulți absolut nimic. Se făcea referire acolo la epidemia de ciumă bubonică din secolul al XIV-lea venită din străfundurile Asiei și declanșată de o bacterie („yersinia pestis") care, pasămite, a creat o rezistență la infecția cu teribilul virus HIV — cel ce provoacă SIDA —, supraviețuind flagelului cei ce au avut o mutație produsă într-o genă aflată la suprafața unor celule ale sistemului imunitar. Mai mult — și cu o relevanță ce nu poate trece neobservată — această mutație lipsește cu totul la est-asiatici, africani și indienii americani, este prezentă la populațiile din centrul Asiei într-o proporție de 2–4,5%, iar la suedezi chiar de 14%.

La începutul veacului XX, Karl Sudhof elabora teoria potrivit căreia fiecare epocă și-a avut câte o „maladie structurală", de la lepra din antichitate, la sifilisul din Renaștere, de la tuberculoza epocii romantice, la cancerul din secolul ce se încheie. Cât despre ciumă, ea este atributul patologic prin excelență al evului mediu — cu prelungiri moderne, până după 1700 în sudul Franței, la Marsilia, ba chiar până după 1800 în Europa orientală, când și unde a intrat în limbajul comun al românilor sintagma „ciuma lui Caragea" —, iar cea mai trist-celebră dintre aceste epidemii a fost chiar aceea la care fac referire informațiile medicale de ultimă oră pe care abia le-am evocat.

Este vorba, de fapt, despre ceea ce istoria continentului a înregistrat sub numele de „ciuma neagră", cea care, între 1347 și 1350,

www.dacoromanica.ro

a secerat viețile a milioane de europeni, 60% din numărul locuitorilor Lumii Vechi. Adusă la Messina din Caffa Crimeii de o corabie genoveză, epidemia ajunge în câteva luni până în Anglia și în Scandinavia, devine terifianta pedeapsă divină pentru o întreagă generație, — până către 1400 —, cu ecouri stăruitoare din vechile documente ale unor biserici de țară, până la capodopere ale literaturii timpului și până în picturile decorând casele și lăcașurile sfinte ridicate de prinți și patricieni.

Ivită într-un timp brăzdat de grele încercări pentru tot Occidentul, „ciuma neagră" era contemporană cu războaiele pustiitoare precum cel zis „de o sută de ani", purtat între 1337 și 1453 împotriva abia înscăunatei dinastii franceze de Valois de către Plantageneții angevini și Lancasterii Angliei, victorioși la Crécy în 1346, la Poitiers un deceniu mai târziu, la Azincourt după mai bine de o jumătate de veac, dar și cu alte conflicte sângeroase din peninsulele iberică și scandinavă sau din spațiul polono-teuton și italian. Făcea ravagii, această epidemie și ea pustiitoare, într-o epocă de scădere dramatică a mediei de viață, de vreme ce îndată după izbucnirea molimei, în 1348, această medie era de 17 ani în insulele britanice, iar Eduard al III-lea, mort la 65 de ani în 1377, era deja un personaj matusalemic; de foamete endemică determinată, se pare, și de unele capricii climatice, ca în 1314–1315 când ploile fără sfârșit au distrus recoltele în Europa și când, susțin istoricii și folcloriștii, își face loc treptat ideea unui ținut miraculos prin îndestulare, unde — vorba profetului din *Biblie* — „curge lapte și miere" (Ieremia 11, 5), așa-numitul, în franceză, „pays de Cocagne"; în fine, de felurite alte molime pornite dintr-o elementară lipsă de higienă, măcar și numai dacă ne amintim că imediat după ciuma din 1347 a fost interzisă hălăduirea porcilor pe ulițele podite cu lemn ale Parisului...

Pentru ceea ce a fost acest îndepărtat și teribil eveniment când, spre pildă, cea mai avansată regiune europeană care era bogata Toscană și-a pierdut trei sferturi din populația rurală — cu urmări nu puține asupra civilizației timpului — avem, deopotrivă, mărturia unui registru parohial din Burgundia, de la Givry, dar și *Decameronul* lui Giovanni Boccaccio — scris între

www.dacoromanica.ro

1348 și 1353 — care se deschide tocmai cu descrierea epidemiei din 1347, 1348 și 1349. Cele șapte tinere și cei trei tineri ce s-au întâlnit la biserica Santa Maria Novella și au părăsit orașul decimat de ciumă — retrăgându-se în afara-i și povestind timp de zece zile o sută de nuvele ce inaugurează acest gen literar în cultura europeană —, istorisesc, cu libertatea totală pe care o dă îngemănarea disperată și pasionată a lui Eros cu Thanatos, întâmplări adevărate și închipuite, licențioase și pline de umor, din acele timpuri de deznădejde. Erau lunile acelea apocaliptice când în învecinata Siena flagelul silea pe orășeni să închidă șantierul unei catedrale rămase neterminate și ducea în mormânt pe un pictor de faimă al cetății, Ambrogio Lorenzetti, cel ce zugrăvise în Palazzo Pubblico o ades evocată alegorie a Păcii.

În aceeași sferă a artelor vizuale, acolo unde un papă francez precum Clement al VI-lea (1342–1352), fostul arhiepiscop de Rouen, Pierre Roger, exersa în capitala sa provensală de la Avignon un mecenat artistic-cultural ce anunța Renașterea — el a fost pontiful ce a cumpărat pentru Biserică orașul papal de la Ioana, regina Siciliei —, „ciuma neagră" nu a rămas, pe cât se pare, fără o durabilă pecete. Acum se va dezvolta — alături de cel, esențial, al Fecioarei salvatoare —un cult particular al Sf. Sebastian cel bănuit a apăra pe oameni de săgețile pestei și tot acum, potrivit unei mult controversate ipoteze a lui Frederik Antal (*Florentine Painting and its Social Background*, Londra, 1947–1948) — combătută cu strășnicie de Millard Meiss (*Painting in Florence and Siena after the Black Death*, Princeton, 1951) —, prin diminuarea populației urbane și repopularea principalului oraș toscan cu elemente din zonele rurale circumvicine, un gust mai conservator, tradiționalist, îndatorat schemelor bizantine din Duecento, a făcut ca tot ce reprezentase, prin Giotto, o magnifică inovație picturală să regreseze, într-a doua jumătate de Trecento, către formele inițial depășite ale goticului, în așteptarea unui nou moment novator care s-a numit, la început de Quattrocento, fenomenul Masaccio.

Traumă incomparabilă a lumii medievale — „le premier mal est pestillence", scria un poet al timpului —, „moartea neagră"

www.dacoromanica.ro

care a fost ciuma izbucnită acum șase sute cincizeci de ani pe un areal ce pare a fi fost imens — din care noi știm, întemeiați pe mărturii sigure, doar spațiul dintre Atlantic și Carpați (unde izvoarele menționează „mare și groaznică moarte", pierderi imense în „Tartaria" sau localități transilvane „deșarte și lipsite de locuitori") — rămâne un reper de istorie a mentalităților. Chiar dacă nici o lucrare savantă nu va putea spune niciodată îndeajuns durerea colectivă a Europei la mijlocul celui de-al XIV-lea veac.

www.dacoromanica.ro

TOLERANȚA VIZUALĂ

Fără doar și poate, civilizația ochiului este, prin natura sa, tolerantă. Ea înregistrează impresii venite din orizonturi spirituale diverse, le apropie, le armonizează, le păstrează ca repere culturale ale unui individ, ale unui grup social, ale unei generații. Este motivul pentru care elementele vizualității au avut mereu o perenitate mai mare decât cele ale scrisului și ale oralității.

Unirea vizualului cu religiosul a dat naștere artei sacre, zonă prin excelență a prezervării unor morfologii stilistice clar definite, de la colonada și frontonul templului greco-roman, la arcele ogivale ale goticului și la acoperișurile suprapuse ale pagodelor.

S-a întâmplat nu o dată, în confruntările dintre civilizații cu credințe diferite și chiar opuse, ca elementele de natură vizuală și sacră să treacă dintr-un patrimoniu cultural în altul, să fie împrumutate de „celălalt", de adversarul politic și spiritual (aceasta prin ceea ce științele omului numesc „identitatea cu agresorul").

Cazuri cunoscute de acest fel se găsesc nu puține — mai ales pentru esențialul contact între islamism și creștinism — în Spania, în Franța de sud-vest, în Sicilia și — astfel ajung la situațiile care mă interesează aici — în Sud-Estul european de după căderea Constantinopolului sub turci (1453). Rândurile ce urmează sunt dedicate unor observații recente pe care le-am făcut în legătură cu primele monumente ortodoxe de anvergură ridicate la cincizeci de ani după decisivele cuceriri balcanice ale sultanului Mahomed al II-lea, mai exact spus bisericile mănăstirești muntene de la Dealu și Curtea de Argeș, datorate unor inițiative voievodale în cele aproape două decenii scurse între 1499 și 1517.

www.dacoromanica.ro

Aceste două ctitorii princiare din două capitale succesive ale Țării Românești constituie un capitol aparte în arta veche de la Dunăre și Carpați, prin noutatea și bogăția materialului de construcție — sunt edificii de cult cu paramente din piatră fățuită și profilată —, prin diversitatea decorației și, mai ales, prin sursa de inspirație a motivelor decorative care trebuie căutată într-o arie exotică, alta decât aceea tradițională, creștin-ortodoxă: este vorba, mai exact spus, de lumea islamică turco-arabă.

Biserica de la Dealu a lui Radu cel Mare, construită între 1499 și 1501, are fațade, cornișe, socluri, panouri cu împletituri geometrice care trimit la arhitectura otomană, ca și un portal al cărui arc de marmură bicromă, albă și roșie, are o analogie precisă în contemporana moschee a lui Baiazid al II-lea, începută în 1501, așadar în chiar anul în care se încheiau lucrările la biserica monahală de lângă Târgoviște. Ctitoria unui voievod muntean ortodox și cea a unui sultan mahomedan, cea dintâi într-o reședință domnească de sub Carpați, cea de a doua într-o capitală imperială de pe Bosfor, sunt unite astfel, aievea, prin activitatea unui aceluiași atelier condus, foarte probabil, de un decorator creștin de origini orientale, poate caucaziene, mărturisind totodată că „Bizanțul după Bizanț" — spre a relua celebra sintagmă a lui Iorga — debuta, curând după căderea celei de-a „doua Rome", sub semnul unei toleranțe vizuale a românilor confruntați nu doar cu noutatea politico-militară a Semilunii combătute de Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare, dar și cu aceea, culturală, a unei arte foarte „moderne", supranaționale, cea a turcilor cuceritori, sub haina așa-numitului „stil de Brusa" și apoi sub cea a stilului stambuliot.

În 1517, după pilda lui Radu vodă, cel mai important urmaș al său, celebrul principe Neagoe Basarab — protector, ca și Radu cel Mare, al Patriarhatului ecumenic și al ortodoxiei întregi — încheia la Curtea de Argeș propria sa ctitorie-necropolă, lângă vechea reședință a dinastiei medievale al cărei nume îl împrumutase. Ea a fost concepută în aceiași parametri ai noutății absolute, ai „nemaivăzutului" fastuos, strălucitor policrom, de inspirație orientală. Mai încărcată, mai complicată, noua „Sfântă Sofie", noul „Templu al lui Solomon" — sunt hiperbolele levantine ale unor

www.dacoromanica.ro

cărturari ai timpului — va primi același portal de marmură, panouri cu împletituri, flori de crin, alveole, stalactite de origine selgiucidă, ca și, pe partea de vest, un aghiazmatar ce continua tradiția „șadirvan"-ului, fântâna de abluțiune a moscheilor musulmane.

În fine, ctitoria argeșeană mai primea, pentru pronaos, două mici turle cu o curioasă torsare, procedeu stilistic ce amintea îndeaproape de cel folosit pe un șantier balcanic otoman: este vorba de împodobirea unui minaret („Burmali") al moscheii Uç Șerefli Cami din Edirne — vechiul Adrianopol roman și bizantin —, construit de sultanul Murad al II-lea între 1438–1447, cu un decor spiralat originar din Asia Mică a veacului al XIII-lea. Citarea metropolei balcanice otomane care era Edirne mă duce cu gândul la altceva: dincolo de clara inspirație a turlelor bisericii argeșene dintr-un minaret de moschee de aici, mai vechi cu șaptezeci de ani, tot din Adrianopol a fost adus în Țara Românească, în 1503 sau 1504, Nifon al II-lea, fostul patriarh ecumenic atât de legat de istoria munteană, după cum tot aici și-a început studiile și itinerarul spiritual șeicul Beddredin de Samavna (1358/59–1416), cu rude creștine, cu simpatii creștine — între altele, pentru Mircea cel Bătrân —, cu o descendență de câteva secole în așa-numita mișcare „bektâși", caracterizată printr-o exemplară toleranță, prin suplețe doctrinară, prin sincretism cultural, printr-un supraconfesionalism ce propovăduia locuri mixte de cult creștine și islamice, contacte între dervișii musulmani și călugării ortodocși isihaști.

Între fațadele de biserici și moschei de la 1500, pe de o parte, și apropierile doctrinare creștino-musulmane de la 1400, pe de alta, există certe legături de la efect la cauză. A fost aici, cândva, o lume a toleranței, înlocuită prin intoleranța Balcanilor de astăzi. Cea dintâi ne invită, oricum, la o melancolică reflecție.

www.dacoromanica.ro

„INTEGRAREA EUROPEANĂ“, UN PROIECT SEMI-MILENAR...

Oricât de straniu ar părea titlul de mai sus, el reflectă o realitate istorică la care aș vrea să medităm din când în când. Mai ales atunci când auzim că istoria nu se repetă!

Puțină lume mai știe, probabil, că înaintea unei amenințări, din an în an mai teribile, venite din rândurile unui Islam otoman ce cucerise deja teritorii balcanice — după ce se înstăpânise în Asia Mică —, Bizanțul celui de-al XV-lea veac căuta să se salveze politic și spiritual printr-o unire cu restul Europei. Un rest catolic, măcinat și el de războaie, dar relativ prosper prin comerțul italian din Mediterana, oricum ferit de invaziile Asiei. Iar unicul mijloc de unire printr-o alianță între cele două părți ale vechii lumi romane, scindate de schisme și cruciade, era unul specific medieval: unirea bisericilor. Prin aceasta, Răsăritul ortodox trebuia să accepte condițiile Apusului catolic (sună cumva familiar această propoziție?); pentru a supraviețui liber, cel dintâi nu avea decât să recunoască primatul papal, existența Purgatoriului, realitatea lui „Filioque“ — simbolul Romei —, caracterul indelebil al hirotoniei și al cununiei, cârmuirea monarhică a pontifului care era „unus super omnes“, dictând lumii creștine voința sa, primită fără crâcnire.

De la Mihail al VIII-lea, care va accepta condițiile romane la conciliul de la Lyon din 1274, până la Ioan al V-lea, trecut la catolicism în 1369, de la Manuel al II-lea, călător după ajutoare la Roma, Paris și Londra (am mai auzit cumva despre așa ceva?),

www.dacoromanica.ro

până la Ioan al VIII-lea, semnatar al „unirii" la 6 iulie 1439, la Santa Maria del Fiore din Florența, aproape toți bazileii din dinastia Paleologilor au căutat, într-un fel sau altul, să îndepărteze amenințarea Semilunii. Efort inutil, se știe, întrucât într-o nefastă zi de marți, 29 mai 1453, împărăția bizantină, prin capitala sa — „a doua Romă" de pe Bosfor —, dispărea sub copitele cailor lui Mahomed al II-lea, lăsând loc împărăției sultanilor de la Stambul, noul nume grecesc al „Orașului" („eís tèn pólin"), adică al Constantinopolei. Pentru umaniști acest eveniment era „a doua moarte a lui Homer și a lui Platon" — cuvintele aparțin unui mare papă —, pentru suveranii occidentali era o pierdere regretabilă, pentru negustătorii din Genova și Veneția era un prilej de înțelegere oportună cu noii stăpâni purtători de turban.

Dar pentru bizantini, pentru cei ce se numeau ei singuri, după începutul veacului al XIII-lea, „greci", ce semnificație va fi avut evenimentul? Nu una singură, este limpede, ci două înțelesuri diametral opuse, în funcție de atitudinea spirituală vădită înainte de 1453, una „occidentalofilă" sau una „bizantinocentrică" (i-am spune, dacă epoca ar fi alta, „națională").

Au existat, în elitele bizantine, mari campioni ai „unirii" necondiționate cu Roma, trecând, în numele salvării credinței creștine răsăritene, peste orice deosebire dogmatică și de mentalitate: ei s-au numit Ioan al XI-lea Bekkos patriarhul ecumenic, Bessarion mitropolitul de Niceea, Isidor mitropolitul de Kiev (ultimii doi părăsind Bizanțul spre a deveni cardinali ai bisericii latine). Dar au existat, cu mult mai numeroși — în aceleași elite —, potrivnicii „unirii", partizanii unei închideri într-o tradiție ortodoxă foarte rigoristă și, mai ales, antioccidentală: în fruntea acestei tendințe s-au aflat, pe rând, Arsenios, patriarhul de la Constantinopol, Ioan al VI-lea Cantacuzino, efemer, dar cultivat împărat, Marcos Eugenicos, mitropolitul Efesului, Ghenadios Scholarios, primul patriarh din Stambulul turcesc, marele duce Lucas Notaras, cel ce proclama că preferă caftanul turcesc tiarei latine.

Unora dintre aceștia și sprijinitorilor lor din călugărimea isihastă li se va datora, în cele din urmă, ideea că prăbușirea Bizanțului a fost o pedeapsă divină pentru „trădarea occidentală",

www.dacoromanica.ro

pentru neîngăduita apropiere de acei dușmani ai ortodoxiei care devastaseră cetatea imperială la cruciada din 1204. Iar vizualizarea acestei concepții este de găsit în scena „Asediului Constantinopolului", în chiar frescele Moldovei lui Petru Rareș, un veac după 1453. Au fost, în sfârșit, unii bizantini care au crezut într-o posibilă concordie islamo-creștină — religioasă, dar și politică —, unul dintre ei fiind cretanul Gheorghe din Trapezunt, latinofil și antipalamit care scria în chiar acest an 1453 un tratat grecesc unde proclama cvasi-identitatea celor două credințe și pe Mahomed al II-lea Cuceritorul drept urmaș al vechilor cezari, ba chiar și al biblicului Abraham.

Oricum, cu cinci sute de ani în urmă, „unionismul" a fost un eșec. Iar „integrarea europeană" — în termenii de astăzi —, un pios deziderat inoperant, de vreme ce opinia publică din cele două jumătăți de continent era educată în spiritul unei alterități xenofobe sau măcar al unor prejudecăți pe care timpul le-a schimbat prea puțin.

Dacă voi adăuga că, în aceeași vreme, spațiile catolice ale Europei est-centrale participau integral la viața războinică sau pașnică a Occidentului — Carol al IV-lea de Luxemburg stabilea capitala imperiului german la Praga, regele ceh Gheorghe Podiebrad făcea proiectul unei uniuni europene (!) denumite „Congregatio Concordiae", Matei Corvin, regele maghiar, ocupa Viena, iar Iagellonii poloni luau în vasalitate ordinul teutonic — voi sugera, poate, celui doritor de lecții ale istoriei, de ce astăzi Cehia, Ungaria și Polonia fac parte din structuri apusene unde noi nu ne aflăm.

Este bine așa, este rău? Nicicum. Este pur și simplu opera istoriei.

www.dacoromanica.ro

INDIA ȘI INDIILE

Printre nostalgiile evului mediu occidental, printre plăsmuirile sale fabuloase sunt și așa-numitele „mirabilia Indiae". Vești despre aurul și pietrele prețioase, despre mirodeniile și fructele, despre animalele, despre plantele exotice ale unui continent îndepărtat aflaseră europenii Vestului de la cei din Est.

În veacurile primului Bizanț care încearcă să refacă vechiul imperiu al cezarilor, în timp ce legislația sa crea temeiul dreptului roman așa cum l-au cunoscut evul mediu și epoca modernă, s-a scris, în Egiptul alexandrin, la o mănăstire celebră din Sinai, *Cosmografia creștină* a unui anume Cosmas Indicopleustes, „cel care navighează spre Indii" adică. Era, de fapt, o descriere a pământurilor fierbinți africane și asiatice care se întindeau din Etiopia până în Ceylon — unde ajung, după secolul al V-lea, ereticii nestorieni alungați din imperiul bizantin —, așa cum altădată un tratat al lui Timoteos din Gaza descrisese fauna Indiei, cu elefanți ai căror fildeși erau de pe atunci de mare preț și pe care îi găsim reprezentați, ca niște ciudățenii nemaivăzute, în mozaicurile de la Piazza Armerina din Sicilia.

La începutul mileniului al doilea, despre aceeași Indie aveau știri italienii din Genova — controlând întinderile de apă ale Mediteranei și ale Mării Negre —, mergând să caute sclavi și aur dincolo de Egipt, până în Sudan, iar prin genovezi vor mai afla câte ceva despre aceste locuri îndepărtate călătorii portughezi.

Atunci când, în prima parte a secolului al XV-lea, supușii infantelui Henric Navigatorul și-au pregătit, la Lisabona și la Sagres, celebrele călătorii oceanice — folosind noutățile timpului

www.dacoromanica.ro

precum astrolabul sau caravela alungită, ca și cunoașterea vânturilor favorabile bătând către insulele Azore —, ei au cucerit, pas cu pas, așa-numitul „drum al Indiilor", calea pe Ocean spre Răsărit. Ei află, rând pe rând, gurile fluviilor Senegal, Niger și Congo, după ce în 1471 Ruy de Siqueiros este primul european care trece Ecuatorul. Două decenii mai târziu, Bartolomeo Diaz descoperă vârful continentului african, Capul Bunei Speranțe, pentru ca în 1497 Vasco da Gama să plece din Belem, prin Mozambic, spre India, nu înainte de a se înarma cu scrisori pentru un mitic rege creștin din Abisinia (răsunet târziu al regatului paleocreștin din Cornul Africii, de la Axum).

Era chiar anul în care, năzuind tot la un drum către India, se inaugura o stranie „cale nordică" pe care pornea venețianul Giovanni Caboto, navigând — cu numele John Cabot — sub flamura Angliei pentru care descoperea Terra Nova (Newfoundland).

Acestea toate se petreceau însă o jumătate de deceniu după momentul în care, în august 1492, hispano-genovezul (după unii de neam iudaic) Cristofor Columb — și el cu scrisori către marele han tătar din Asia, și cu tălmaci de ebraică și arabă (ceea ce indica, limpede, o țintă orientală!) — pleca pe un alt drum, „de apus", spre ceea ce se credea a fi, pe globul sferic al lui Ptolemeu, continentul asiatic imediat învecinat Europei.

Când, într-una dintre nopțile cele mai celebre ale umanității — cea de miercuri 11 către joi 12 octombrie 1492 — Rodrigo de Triana, unul dintre membrii expediției lui Columb, a văzut la orizont pământ, India le părea tuturor aproape; deși temerarii navigatori se aflau, fără știrea lor, într-una din insulele din Bahamas, Watling sau San Salvador. Au urmat Cuba și Haiti, a urmat atingerea deltei unui fluviu care era Orinoco, în nord-estul Americii de Sud — suntem în 1498, iar Columb credea a fi la vărsarea Gangelui, unul dintre fluviile biblice ale Paradisului spre care fibra sa medievală îi spunea că urcă treptat! —, a urmat, în fine, ajungerea în ceea ce este astăzi America Centrală, în părțile Hondurasului, la 14 august 1502.

Murind sărac, la Valladolid, câțiva ani mai târziu (mai 1506), Cristofor Columb, cel care avea să devină după trei secole un erou

www.dacoromanica.ro

al continentului american, pleca din această lume știind că a ajuns în Indii! Era o iluzie scolastică și, dacă vreți, una din marile ironii ale istoriei civilizației. Abia peste câțiva ani, în toamna 1513, spaniolul Vasco Nuñez de Balboa, traversând istmul Panama, mergând de la est spre vest, vedea o nemărginire de ape care era pentru el „Marea de Sud". Aceeași pe care, peste șapte ani, la 28 noiembrie 1520, o contempla, navigând pentru regele Spaniei, portughezul Magellan socotind-o, după vâltorile strâmtorii ce-i poartă astăzi numele, drept Marea „Pacifică", în fapt un nou ocean care ținea până în Asia (să nu uităm, era prima călătorie în jurul lumii, cea pe care o istorisea în 1523, pentru prima oară într-o lucrare tipărită, sasul Maximilianus Transylvanus ajuns la Bruxelles și devenit secretar al împăratului Carol Quintul).

„Indiile de Vest", adică America — numită așa, dintr-o prețiozitate erudită a cosmografului german Waldseemüller, într-un colegiu din Lorena, după călătorul florentin Amerigo Vespucci, cu un nume „feminizat" precum cele ale Europei și Asiei —, aveau să cunoască, foarte curând, noi stăpâni: ei vor fi, pe rând, Franța, Anglia și Olanda, în timp ce ultimele două aveau să-și împartă, la concurență, dominația asupra „Indiilor de Est", adică asupra străvechiului subcontinent hindus, prin două mari Companii create în 1600 și 1602. Se deschidea, astfel, modernitatea colonială.

www.dacoromanica.ro

TIPARUL ȘI NOUA EUROPĂ

S-a spus — și nu s-a greșit — că fără cartea tipărită Renașterea și Reforma nu ar fi avut loc. Fără tipar, s-a spus de asemenea, manuscrisele unor texte ale lui Erasmus din Rotterdam ar fi avut soarta celor din unele vârste medievale, cum au fost aceea carolingiană sau aceea a „școlii de la Chartres", din marile momente prereformate ale unor Wycliffe și Huss. Adică nu ar fi ajuns niciodată sub ochii unor numeroși cititori.

Nu întâmplător, ivirea cărții tipărite s-a produs în puncte de maximă densitate ale Occidentului — în zona Rinului înainte de toate —, acolo unde morile de hârtie produsă din resturi textile (atât de generoase în această vreme a modei goticului final) au avut o particulară înflorire o dată cu secolul al XIII-lea.

Această hârtie, care avea să fie o emblemă culturală a mediului urban, a burgheziei, a umanismului născând și a exegezei filologice, suport material al cărui secret tehnologic a fost dezvăluit europenilor de către arabi, acestora din urmă venindu-le pe filieră chineză și coreană — nu demult mi-a fost dat să văd în Muzeul Național din Seul o carte tipărită pe hârtie, cu litere mobile de lemn, în 1446 — avea să înlocuiască pergamentul, apanaj al Universității scolastice, ce înlocuise la rându-i, în veacul al VII-lea, papirusul antic.

Progresele tehnice tipografice au fost extrem de rapide în prima jumătate a secolului al XV-lea, de la caracterele mobile ce apar sub influența gravurii în lemn, la caracterele de plumb din teascul ce imprima recto și verso sau la experimentul de pe la 1415 al călugărului Conrad Forster din Nürnberg care tipărea cărți

www.dacoromanica.ro

de cult cuprinzând, deopotrivă, gravuri și miniaturi, pentru a culmina în opera lui Johannes Gensfleisch. Acesta, intrat în istoria culturii sub numele de Gutenberg, își începuse opera la Strasbourg către 1434, desăvârșind-o, pe la 1454–1455, prin tipărirea *Bibliei* de la Mainz, cu 42 de rânduri pe pagină, celebrul „in-folio" denumit și *Biblia Mazarină*, cu un tiraj de 130 de exemplare.

Scăderea spectaculoasă — de zece ori! — a prețului cărții față de cel al manuscrisului a condus la o la fel de spectaculoasă înflorire a târgurilor de carte din Apus — de la cel mai mare și mai longeviv, la Frankfurt am Main, la cele de la Lyon, Veneția sau Medina del Campo —, de unde și o ascuțire a vigilenței autorităților spirituale care se vor grăbi să instituie, în 1501, prin energicul Alexandru al VI-lea Borgia, acel control papal asupra tipăriturilor ce se va transpune în așa-numitul „imprimatur".

Specialiștii în istoria cărții au făcut observații interesante asupra conținutului primelor tipărituri datate între 1450 și 1500 — așa-numitele „incunabule" (de la „incunabula", adică „leagăn") —, cifrate foarte aproximativ la o producție europeană de 15–20 milioane de exemplare. Peste 70% din acestea erau scrise încă în latinește, iar religia avea o pondere cu puțin sub 50%: să ne amintim că în chiar acei ani se pregătea climatul pentru lectura exclusivă a *Bibliei* — potrivit faimoasei devize a reformaților: „Sola Scriptura" —, evident citită în felurite limbi vernaculare, de unde șuvoiul de asemenea tipărituri, în italiană (1471), neerlandeză (1477), franceză (1487), spaniolă (1495), în chiar deceniile ce sunt socotite de istorici drept cele ale „exploziei lecturii" (și, în subsidiar, cele ale răspândirii... ochelarilor).

Tot mai îngrijite — în 1464 apărea cunoscuta „littera antiqua" —, tot mai elaborat decorate cu gravuri — în 1499 se ivea capodopera tiparului Renașterii care rămâne *Visul lui Polyphiles* de Francesco Colonna, cu planșe datorate lui Giovanni Bellini și, poate, lui Mantegna —, aceste tipărituri vor fi, după 1500 mai ales, arma redutabilă și victorioasă a umanismului, răspândindu-i valorile într-un veac în care producția vest-europeană de carte crește de zece ori față de a doua parte a secolului precedent. Mai mult, acest capitol de civilizație care este cartea tipărită se

www.dacoromanica.ro

deschide și altor orizonturi culturale esențiale, precum cel oriental-creștin, postbizantin, în expresie elină. Mă gândesc la Veneția și la momentul Aldo Manuzio. Aflat în relații cu autorul *Elogiului Nebuniei* — pe care l-a adăpostit în cetatea lagunelor prin 1507–1508 — și întreținând cu succes grecofonia prin așa numita „Academie Aldină" sau „Neakademia", Manuzio — care învățase limba lui Homer la Ferrara și colaborase cu cretanul Marco Musuro, profesor de greacă la Padova și cel mai important filolog al elenismului modern — editează între 1493 și 1515 texte din Hesiod, Teocrit, Aristotel, Tucidide și Euripide. Erau cărți mai ieftine, tipărite pe hârtie produsă în morile de la Fabriano, cu formatul foarte practic „in-octavo", aici descoperit — străbunul actualului „livre de poche" —, cu literele cursive care vor fi, numite așa până astăzi, „italicele", cu o bicromie și o decorație geometrică regăsite în tiparnițele Sud-Estului european la începutul de secol XVI, la Cetinje și la Dealu, elemente de cultură palpabilă care se vor integra organic în mișcarea de idei, de bunuri și de oameni din Renaștere.

Acolo unde, însă, tiparul a reușit să fie modelator de conștiințe, păstrător de tradiții imemoriale, dar și pregătitor de noutate a fost în sfera sentimentului religios popular care a purtat subiacent spiritul Europei occidentale către, deopotrivă, umanism și pietatea modernă.

Încă din secolul al XIV-lea, cu osebire în spațiul flamand, german și francez, tipul de trăire religioasă numit „devotio moderna" reclama reproducerea xilografică a imaginilor pioase, acelea ale unei imagerii populare care se întâmpla, aici, să tălmăcească folclor religios (ca în cazul acelui cântec bisericesc olandez ce proslăvea pe Dumnezeu, cel ce a adunat toate bogățiile lumii într-o grămadă de fân, imagine pe care, la finele veacului al XV-lea, un om al aceluiași spațiu, Hieronymus Bosch, avea să o imortalizeze în „Carul cu fân" de la Prado). Sfânta Scriptură ilustrată pentru cei mulți cu puțină carte — cum era *Biblia pauperum*, cu imagini și scurte texte (în 1461, la Bamberg, Pfister publica primele gravuri de carte) —, scrieri despre Antihrist și despre vrăjitorii — acest infrareligios cuprinzător de superstiții și practici

www.dacoromanica.ro

magice, găsite între altele, la 1487 în *Malleus maleficarum*, „ciocanul vrăjitoarelor" —, scrieri cu tematici macabre unde, la finele evului mediu, moartea este coșmarul suprem, abia umanismul Renașterii convertind-o într-o eternă odihnă — și aici voi aminti, pentru secolele XV–XVI, numeroasele *Artes moriendi*, manuale sui-generis ale trăirii și morții creștine, preschimbate în secolul al XVII-lea în scene de „vanitas" cu clepsidre, ceasuri și cranii —, toate acestea au devenit, grație tiparului, un bun public intelectual de largă circulație. Era, în pragul Reformei, răspunsul la o nevoie populară de Biblie, de texte moralizatoare repede asimilate de orășeni și de lumea satelor, de micul cler nu mai puțin, așa cum o sugerase, încă din 1929, într-un studiu fundamental, istoricul mentalităților și al inconștientului colectiv care a fost Lucien Febvre.

Prin cuvântul tipărit și prin imaginea care îl însoțea, înțelepciunea lumii vechi și experiențele celei noi deveneau suportul intelectual major al Renașterii. Vizibilă și inteligibilă, schimbarea la față a Europei era, în secolul lui Gutenberg și al lui Leonardo, unul dintre fenomenele decisive ale istoriei umanității.

www.dacoromanica.ro

A TREIA ROMĂ

Există în istorie unele idei stăpânitoare, care zămislesc o mentalitate, înrâuresc atitudinile politice, ajungând să devină autentice mistici statale creatoare de ideologii. Una dintre cele mai active și mai pline de consecințe pentru o anumită parte a Europei — întâmplător, chiar aceea în care viețuim și noi — își are rădăcinile cu un mileniu în urmă, în vremea când la Kiev rușii păgâni ai cneazului Vladimir Sviatoslavici treceau în masă la creștinism prin anii 988–989.

Era o creștinare răsunătoare, posibilă printr-o acțiune susținută a Bizanțului, cu ai cărui porfirogeneți fiul lui Sviatoslav se înrudea acum printr-o căsătorie spectaculoasă; o acțiune al cărei drum dinspre miazăzi spre miazănoapte trecea prin Crimeea — peninsula nord-pontică unde mult timp viețuiseră călugării orientali purtători ai cuvântului lui Hristos — și pe care o ușurase, pe cât se pare, și o anume predispoziție a slavilor păgâni ce primeau acum botezul colectiv în apele Niprului, cunoscători de practici magice de felul celor din miez de vară, de la „Ivan Kupala" — vă mai amintiți superba evocare filmică a lui Tarkovski? —, devenite la noi „Sânzienele".

Purtători ai unor rânduieli spirituale care erau ale Bizanțului, rușii aveau să înalțe lăcașuri de cult cu hramuri simbolice precum cel al Sofiei („Înțelepciunea Divină"), cu planuri cruciforme, cu mozaicuri și fresce viu colorate inspirate de Constantinopol, devenit pentru slavi „Țarigrad", orașul împărătesc prin excelență. Sunt, acestea, bisericile de la Kiev și Cernigov în veacul al XI-lea, de la Vladimir și Suzdal în secolele al XII-lea și al XIII-lea, de la

www.dacoromanica.ro

Moscova în veacul al XIV-lea, în preajma cărora se citeau cronografe bizantine, istorii universale „de la facerea lumii", tălmăcite în limba slavonă, se cunoșteau rânduielile cu caracter de normă juridică din nomocanoanele grecești care stabileau legea, chiar dacă asupra acestui capitol de viață socială va acționa puternic și cutuma slavilor de răsărit, încă de la „Pravda" lui Iaroslav cel Înțelept.

După înfrângerea tătarilor din Hoarda de Aur, cnejii Moscovei au început să fie „adunători ai pământurilor rusești" o dată cu dinastia lui Ivan Kalita — contemporanul Basarabului întemeietor de la Argeș —, pentru ca după căderea Bizanțului în 1453 marii cneji precum Vasili al II-lea, Ivan al III-lea — ruda lui Ștefan cel Mare, însoțit în 1472 cu Zoe Paleolog, nepoata de frate a ultimului împărat —, Vasili al III-lea și, în fine, Ivan al IV-lea „cel Groaznic" — proclamat în 1547 „caesar", în slavonă „țar", ca o amintire a Romei târzii — aveau să afirme limpede nu doar o orgolioasă independență, nu doar întâietatea în ortodoxie, ci și caracterul „pravoslavnic" al Rusiei.

Purtători ai acvilei bicefale ce îi distinsese pe „despoții" și bazileii Bizanțului grecesc, cnejii și țarii Rusiei moscovite trebuiau să devină moștenitorii celor dintâi.

Acesta ar fi fost rostul unei spuse precum cea a mitropolitului Zosima în 1492, potrivit căreia Ivan al III-lea era un „nou Constantin" — ca mai demult, în Apus, Carol cel Mare, sau ca mai târziu, la noi, Brâncoveanu — și tot acesta a fost sensul faimoasei scrisori din 1511 a călugărului Filotei din Pskov pentru marele cneaz Vasili al III-lea. Țintind la afirmarea, metaforică și profetică, în spirit medieval, a unei autentice „translatio imperii", textul spune explicit ceea ce pare a fi fost de atunci încoace credința tuturor celor care au stăpânit Rusia: „Două Rome au căzut" — cea de pe Tibru și cea de pe Bosfor —, „dar a treia a rămas" — era noua Romă de pe râul Moscova — „și a patra nu va fi niciodată".

Acest sfârșit de istorie universală contemplat grandios și apoteotic de călugărul de acum patru secole, această Rusie moștenitoare a Bizanțului care moștenea la rându-i vechea Romă au fost adevăruri în care au crezut țarii de la Moscova și

www.dacoromanica.ro

Sankt-Petersburg, de la teribilul Ivan la marele Petru și la Ecaterina a II-a, dar cu care par a fi cochetat nu puțin, de-a valma, și conducătorii bolșevici ai Sovietelor, comuniști convertiți, nostalgici ai Uniunii Sovietice, cazaci, monarhiști și Soljenițân el însuși.

Ideea celei de „a treia Rome" pare a fi o boare ce adie, din când în când și astăzi, peste uriașenia euroasiatică dintre Nistru și Vladivostok.

Sigur este însă că generația noastră nu va ști, probabil, niciodată dacă în profeția sa Filotei călugărul a avut sau nu dreptate.

www.dacoromanica.ro

FLORENȚA CA SIMBOL

Cuvintele latinești prin care orașul de pe Arno era proclamat, acum mai bine de cinci veacuri, drept suveran între așezările urbane ale peninsulei de la sud de Alpi — „quasi regina Italiae" — sunt scoase dintr-o *Laudă cetății florentine* (*Laudatio florentinae urbis*) și aparțin cancelarului, așadar celui mai mare dregător al republicii orășenești de la începutul unui faimos secol de aur, al XV-lea, „il Quattrocento". Se numea Leonardo Bruni din Arezzo, era discipolul unui alt cancelar florentin de la răscrucea veacurilor, Coluccio Salutati (mort în 1406) și scrisese, după model roman, vrând să-i imite pe Titus Livius, dar și pe Cicero, *Istoriile poporului florentin* (*Historiarum florentini populi*), cândva după 1416. Și Bruni și Salutati înaintea sa reprezentaseră așa-numitul „umanism civic" al primei Renașteri italiene, expresie a civismului firesc al unui om liber într-o cetate liberă, completând dimensiunile cărturărești sau religioase ale celui dintâi fenomen umanist european, cuprinzând „umanismul filologic" și „umanismul pios" ilustrate de nume răsunătoare, de la Petrarca la Erasmus din Rotterdam.

De unde venea însă această componentă „civică" a umanismului florentin? Era un demers, intelectual și politic totodată, ce făcea ca prin educație („humanitas"), prin dobândirea temeinică a cunoștințelor retorice, dialectice, politice, filozofice („studia humanitatis") de către cetățenii liberi și tineri ai Florenței, prin studiul profitabil al operelor autorilor antici greco-romani ajunse până în acel moment („litterae humaniores"), să fie plămădit un „homo humanus", opus lui „homo barbarus", așa cum erau ei evocați de

www.dacoromanica.ro

Martin Heidegger, a doua zi după încheierea ultimului război mondial, în celebra-i *Scrisoare despre „umanism"* din 1946.

A existat însă o împrejurare particulară care a dat trup și suflet „umanismului civic" mărturisit de doi dintre cancelarii florentini de la finele veacului al XIV-lea și începutul celui următor: era conflictul politic și militar dintre conservatorul, feudalul ducat al Milanului ce avea în frunte pe suveranii ereditari Gian Galeazzo și Filip Maria Visconti — dinastie stinsă în 1447 și urmată curând de aceea a neamului Sforza — și „moderna" republică liberă, orășenească a Florenței, amenințată în propășirea sa meșteșugărească și negustorească în perimetrul Toscanei și dincolo de hotarele acestei esențiale provincii italiene. Războiul a durat între 1397 și 1427, el fiind — așa cum a demonstrat-o strălucit, cu decenii în urmă, Hans Baron într-o carte publicată la Princeton și dedicată crizei Renașterii italiene timpurii (*The Crisis of the Early Italian Renaissance*, I–II, 1955) — adevărata sursă a umanismului civic florentin.

Conflictul acesta a opus, pentru întâia oară pe pământul european, o lume liberă de cetățeni egali, *o cetate* — deloc ocolită de tumultul istoriei sociale, de luptele între săraci și bogați — unde familii vestite de negustori și bancheri ce au practicat un mecenat extraordinar — Bardi, Peruzzi, Strozzi, Pazzi și, mai ales, Medici din Mugello, autentici întemeietori ai capitalismului comercial — făcuseră averi imense, asumându-și chiar tristul risc al primelor falimente din istoria economică a continentului și *un ducat feudal* din nordul Italiei, legat de lumea imperială germană transalpină, păstrătoare de tradiții gotice, încă foarte medieval (ca și regatul napolitan din sudul Italiei). Punea de fapt, față în față, un asemenea conflict, ideea modernă a „republicii" și aceea medievală a „monarhiei", ceea ce i-a făcut pe fruntașii politici ai primei generații de umaniști florentini din Quattrocento să descopere, cu admirație, o realitate foarte îndepărtată, dar stimulatoare: aceea a virtuților republicane din Roma antică — conceptul florentin de „virtù" primea acum speciale conotații istorice și creștine —, admirația mergând spre modelul prozei latine, care se întâmpla a fi și modelul luptei împotriva tiraniei, întru apărarea tradițio-

www.dacoromanica.ro

nalelor instituții ținând de „res publica", la sfârșitul istoriei romane republicane. Este vorba de Marcus Tullius Cicero.

Atracția ciceroniană a umaniștilor va fi fost cea care a dat un anumit impuls sculptorilor florentini să imagineze tocmai acum primele statui de for, insuflând locuitorilor Florenței luptătoare idei eroice și civice, acesta fiind chiar mesajul posibil al unor eroi mitologici păgâni și creștini precum David sau Sfântul Gheorghe concepuți în tot Quattrocento-ul toscan, de la Donatello la Michelangelo; după cum aceeași atracție va fi condus pe un Coluccio Salutati să-și redacteze *De tyranno*, în vreme ce *Invectiva* aceluiași — violent îndreptată împotriva Milanului feudal și monarhic — făcea parte din atmosfera politică a veacului în care florentinii și venețienii se uneau, în 1425, împotriva Visconților milanezi. Unire care va conduce, trei decenii mai târziu, în 1454, la acea „santissima lega" știută în istorie ca „Liga de la Lodi", început al echilibrului politic între forțele peninsulare și preambul al „echilibrului european" care a definit diplomația primei epoci moderne.

În această întâlnire dintre ideile antice și realitățile Renașterii dintâi, în această lume a artisticului, a ideologicului, a politicului și a umanismului, orașul lui Dante și cel al lui Giotto devenise, incontestabil, simbolul unei prefaceri fundamentale.

www.dacoromanica.ro

ITALIA DE NORD ȘI EUROPA DE EST

Dacă este adevărat că Italia a pregătit dintotdeauna contactele Occidentului european cu Răsăritul continentului, Veneția și-a păstrat timp îndelungat locul său în fotoliul de orchestră peninsular în ceea ce privește relațiile cu moștenirea bizantină, cu lumea turcească, cu Balcanii greco-slavi, mai ales între 1500 și 1800, cele trei secole ce au marcat zenitul și decadența Serenissimei.

Exemplară mi se pare, în acest sens, împrejurarea că istoricii și geografii Peninsulei, originari din oricare colț al Italiei, au ales aproape întotdeauna Veneția spre a-și publica acolo opera privitoare la Europa orientală (iar între acestea și pe cele purtând asupra latinității răsăritene, cea a românilor).

La Veneția sfârșitului de veac XVI, în 1596, își tipăreau cărțile piemontezul Giovanni Botero cu ale sale *Relazioni universali*, padovanul Giovanni Antonio Magini cu *Geographia ptolemaica* și calabrezul Lorenzo de Anania cu *Universale fabrica del mondo*, cuprinzând texte ce se întregeau unele pe altele, oferind informații — nu mereu flatante — asupra românilor care erau „di natura molto instabili" și cu o limbă „che dimostra loro origine"; și tot la Veneția, într-al XVIII-lea veac, în 1718, florentinul Antonio Maria Del Chiaro va imprima a sa *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia* unde cele două principate românești îi apăreau, într-un secol al Turcocrației copleșitoare, aidoma a două corăbii navigând pe o mare învolburată de furtună.

Între aceste două repere, al XVI-lea și al XVIII-lea secol, istoria culturală ne dezvăluie o apetență certă a Veneției pentru

www.dacoromanica.ro

lumea românească, pentru aceea est-europeană în general. Și aceasta pentru câteva motive care merită atenția noastră.

Cel dintâi ar fi afinitatea evidentă a Nordului italian cu o Europă orientală unde Genova fusese o prezență negustorească notabilă în secolele al XIII-lea, al XIV-lea și al XV-lea și unde Veneția îi va lua locul în veacurile al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea.

Dacă în Quattrocento și puțin după 1500 italienii prezenți în mediile catolice ale Poloniei, Ungariei și Transilvaniei, episcopi, cronicari, arhitecți, sculptori soseau îndeobște de la Florența, reprezentând modernitatea gândului și a creației — latura „up to date" a acestui export de civilizație italiană purtând numele unui „Franciscus Italus Florentinus", al unui Bartolomeo Berecci —, existau deja, în mediile ortodoxe mai îndepărtate, precum cele ale Rusiei, arhitecți italieni care, chemați de marii cneji Ivan al III-lea și Vasili al III-lea spre a lucra pentru palate și lăcașuri de cult din Kremlinul moscovit erau, fără excepție, nord-italieni veniți din Milano și Bologna, precum Antonio Solari, Marco Ruffo, Alvise Lamberti da Montagnana, Rodolfo Aristotele Fioravanti. Morfologiile medievalizante de ei create, de la turnuri de apărare până la portaluri de biserici, răspundeau foarte potrivit, pe cât se pare, unei mentalități încă medievale precum aceea rusească dinainte de Ivan cel Groaznic.

Această dăinuire persistentă într-un registru medieval și decorativ la nivelul formelor și structurilor vizuale în Europa răsăriteană, completată prin recurențele medievale în literatură, în muzică, în mentalul acestei „Europe fără Renaștere" care a fost Estul răspundea de minune retardărilor gotice ale spațiului lombard, ligur și venet, ușurând contactele dintre aceste două lumi, aceea catolică nord-italiană și aceea est-europeană, așijderea catolică, uneori protestantă și, desigur, ortodoxă.

Rolul genovezilor și cel al venețienilor în comerțul oriental, locul deținut de Veneția în apariția tiparului slav în Balcani — la Cetinje mai întâi (1494), apoi, pe această filieră, la Târgoviște în Țara Românească (1508) — vor fi completate spre mijlocul veacului al XVI-lea prin ofensiva arhitecților nord-italieni,

www.dacoromanica.ro

„fundatores" din Veneția, Milano, Verona, Mantova, Bologna care, aflați mai curând departe de rafinamentele Toscanei, aveau să difuzeze în această lume aptă a-i primi forme îmbibate de dinamism, de decorativism, uneori de asimetrie, ale unei arte italiene septentrionale pe care o puteau mai bine asimila cei din Răsăritul european ce trăiau încă în acest al XVI-lea veac într-o ambianță de sfârșit de ev mediu, gotic-târzie sau postbizantină (între aceste forme ar trebui menționat așa-zisul „coronament cu atică polono-lombardă", răspândit din Suedia până în Transilvania, la catedrala de la Bistrița — operă a lui Petrus Italus de Lugano —, apoi la castelele Lăzarea și Bran).

Dintre toate orașele Italiei de nord, Veneția a fost cea mai legată de această lume est-europeană conservatoare, ținând seama de tradiționalismul dovedit de cetatea lagunelor încă din Trecento prin gustul său „istorist" regăsit din pictură până în literatura de tip „cronaca" (fenomen cercetat cu un deceniu și mai bine în urmă de Patricia Fortini-Brown), prin aristotelismul — și el conservator — al Universității din Padova, prin tendințele decorative, prin persistența neobișnuită a goticului, printr-o anume înapoiere evidentă față de restul Italiei culturale (ceea ce a fost evidențiat foarte bine prin studiile asupra patronajului artistic întreprinse cândva de Francis Haskell) și ținând seama, de asemenea, de toate disponibilitățile venețiene pentru întâlnirea cu Orientul european.

A doua explicație a amintitei apetențe venețiene rezidă în contactele umane directe la nivelul elitelor sociale, politice și culturale. Câteva cazuri transilvane, valahe și moldave dinainte și de după 1600 sunt evocatoare în acest sens, implicând raporturi matrimoniale, religioase, artistice cu Italia septentrională și, mai ales, cu Veneția.

Știm că Transilvania secolului al XVI-lea a fost dominată de două familii princiare de origine maghiară, notoriu italofile: Zápolya — cu Ioan al II-lea Sigismund, socotit de un călător peninsular drept cel mai mare „prieten al națiunii italiene" printre stăpânitorii europeni ai timpului, cu mama sa, Isabela, descendentă a faimosului neam ducal Sforza — și Báthory, cu iluștrii membri

www.dacoromanica.ro

ce au dezvoltat o autentică „italomanie" culturală la curtea din Alba Iulia.

Dinspre Italia veneau arhitecți ca Domenico de Bologna, muzicieni precum autorul de madrigale Giovanni Battista Mosto sau Pietro Busto, eretici antitrinitarieni — tolerați în Ardeal ca niciunde în această Europă însângerată de războaie religioase —, ca sienezul Fausto Sozzini și piemontezul Giorgio Blandrata; la Veneția erau dedicate sonete amintitului tânăr prinț Ioan al II-lea Sigismund, de aici venea gravorul Giacomo Franco, autorul unei imagini a efemerului unificator al celor trei țări române Mihai Viteazul și tot aici își publica un imn religios, scris în italienește, fratele abia amintitului voievod, el însuși prinț muntean de factură umanistă, călătorit în Europa, Petru Cercel, al cărui secretar era tot un nord-italian, genovezul Franco Sivori.

Această atmosferă îmbibată de Italia avea să se prelungească dincolo de 1600, căci principele transilvan protestant care a fost Gabriel Bethlen a patronat o cultură a locului unde oamenii Nordului Peninsulei dețineau un rol eminent. Arhitecții săi, de pildă, veneau de la Mantova, ca Giovanni Landi, de la Verona, ca Giacomo Resti — care copia la Oradea „villa Farnese" a lui Vignola de la Caprarola —, ca și de la Veneția, ca Agostino Serena, „architectus venetus" al cărui nume poate fi citit pe portalul castelului de la Iernut, acolo unde consemnăm apariția unei „loggia", element de arhitectură importat, foarte probabil, din spațiul venet, tocmai pe această filieră ardelenească, dincolo de munți, în Muntenia, acolo unde îl găsim, către 1641–1642, la palatul de la Filipeștii de Târg al postelnicului Constantin Cantacuzino.

Acești maeștri arhitecți de neam italian, menționați de asemenea în cronicile săsești ale provinciei transalpine au lucrat și pe șantierul palatului de la Alba Iulia, după 1614, și este plin de interes faptul că aici o clădire princiară decorată cu „tapetes inaurata", venețiene și flamande, unde Bethlen făcea foarte mari cheltuieli („Spensen und Expensen", scria Georg Kraus în *Cronica Transilvaniei*) primea și pânze pictate cumpărate la Veneția, e drept la prețuri mai curând modice și cu autori rămași necunoscuți.

www.dacoromanica.ro

Că gustul pentru Veneția și pentru Nordul italian este o constantă a civilizației est-europene o arată și episodul levantin care a durat o jumătate de veac, de la 1570 la 1620, al domnilor români din ramura basarabească a Mihneștilor, cârmuind alternativ sau în același timp la București și la Iași.

Este vorba de Alexandru al II-lea Mircea și fratele său Petru Șchiopul, căsătoriți cu prințese venite din Arhipelag și din familii italo-grecești din Chios și Rodos, precum Salvaresso și Amirali, cu rudenii apropiate la Veneția, după cum este vorba de Radu Mihnea a cărui doamnă era o Minetti din aceeași Veneție.

Am dedicat cândva — în primul volum al cărții mele *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, București, 1987 — o amplă analiză acestui moment cultural, amintind acolo pe larg și cu nu puține exemple chipul în care gustul manierismului european și-a lăsat amprenta asupra curților noastre princiare, indicând și legăturile pe care membrii familiilor domnești din Muntenia și Moldova, ca și rudele lor italo-balcanice, le-au avut în mediile artistice peninsulare — de la Veronese la unul dintre pictorii dinastiei Bassano —, pentru a nu mai vorbi de piesele de mobilier, instrumentele muzicale sau bijuteriile amintite în documente de epocă, tot atâtea semne palpabile ale integrării clitelor sociale românești în felul de a trăi al Occidentului nobiliar.

A treia și ultima rațiune a deschiderilor est-europene, a celor românești, către nordul Italiei rezidă în tipul de instrucțiune școlară superioară oferit de acea Universitate de la Padova mult prizată de celelalte elite culturale, din ortodoxia grecească, românească și rusească, în secolele XVII și XVIII. Am în vedere — pe urma unor savanți precum Mario Ruffini și Cleobul Tsourkas — mai ales cazul valah al Cantacuzinilor și al lui Constantin Brâncoveanu, înconjurați de „iatrofilozofi" ieșiți din „Athenaeum Patavinum", acolo pe unde fratele domnului Șerban Cantacuzino și unchiul matern al lui Constantin vodă Brâncoveanu, care era „Constantinus Cantacuzenus Constantinopolitanus" — nimeni altul decât vestitul stolnic — trecuse ca audient în anii 1667–1668. Aidoma învățaților greci ajunși la Moscova către finele secolului

www.dacoromanica.ro

al XVII-lea, Sofronios și Ioanikios Likudis (este și vremea unor ecouri artistice nord-italiene până la Zagorsk), amintiții „medici-filozofi" de sorginte padovană prezenți la școala domnească de la București — un Sevastos Kymenites, un Iacob Pylarinos, un Ioan Molibdos Comnen — au făcut ca neoaristotelismul profesat de acești elevi ai lui Corydaleu — la rândul său discipol al lui Cremonini, rivalul lui Galilei — să întrețină interesul livresc pentru lucrurile naturii mărturisit în vechime de Stagirit, pentru acel „physis" care va fi influențat puternic sensibilitatea elitelor creatoare din timpul lui Brâncoveanu: așa se explică, cred eu, explozia vitală a organicului în artele timpului, aplecarea spre vegetal, spre floral a „stilului brâncovenesc", mărturisită de ornamentația portalurilor, coloanelor, capitelurilor, balustradelor, consolelor din palatele timpului, mai ales din spațiile de frumoasă priveliște, de „belvedere" și de zăbavă care sunt foișoarele și structurile arhitectonice de tip „loggia", împrumutate — pe filieră transilvană sau constantinopolitană — de la „ville"-le aflate în hinterlandul Veneției, pe malurile Brentei, de pildă.

Era și acesta un semn cultural, cum nu se poate mai evocator, lăsat, spre sfârșiturile sale, de marea aventură spirituală a Nordului italian către spațiile Europei orientale. Un semn de afinitate, într-un fel, inefabilă.

www.dacoromanica.ro

IATROFILOZOFII

Cu douăzeci de ani în urmă, am avut prilejul să schițez harta unui fenomen spiritual pe care l-am numit atunci „internaționalismul padovan" și care coincide cu acela al începuturilor unui învățământ de grad mai înalt în Europa de răsărit. Este vorba, de fapt, de influența exercitată de-a lungul a două secole, aproximativ între 1600 și 1800, de Universitatea din Padova asupra evoluției elitelor culturale din țările române, din Rusia, din lumea creștin-ortodoxă a imperiului otoman. Influență ai cărei mesageri au fost generațiile succesive de diplomați ai acestei școli superioare din spațiul venet, particularizată în peisajul universitar occidental încă din veacul al XIII-lea.

Acest fenomen care, într-o anumită măsură, a prelungit internaționalismul postbizantin caracteristic epocii 1450–1600 a avut consecințe decisive pentru deschideri de noi orizonturi în sfera educației, a unei instrucțiuni științifice, a artei, a literaturii. Rădăcinile adânci pot fi regăsite la începuturile evului mediu, în crearea, la 1222, a chiar Universității din Padova, răscruce a drumurilor culturale ale Europei unde au prevalat puncte de vedere de o modernitate congruentă cu deschiderile către Orient ale Serenissimei.

În cuprinsul aceluiași fenomen va trebui să acordăm locul eminent difuzării elementelor de învățământ superior. De-a lungul a mai bine de două secole ale istoriei premoderne est-europene, aceste elemente au hrănit intelectualitățile locale, nu mai puțin pe cele aflate pe orbita patriarhatului ecumenic de la Stambul, pe aceea a curților princiare de la București și Iași, a curții țarilor de la Moscova, pe aceea a dragomanilor și a fanarioților din „secolul

www.dacoromanica.ro

Luminilor". Originile acestei situații, întrucâtva diferite de aceea a altor „universitates" apusene, pot fi găsite în cele ale ilustrului „Athenaeum Patavinum", acolo unde Aristotel era mai citit decât Platon — cel drag scolasticilor de la Chartres și poeților-filozofi sau pictori de la Florența — și acolo unde se făceau primele disecții anatomice din civilizația europeană.

Un alt izvor a fost, fără îndoială, Colegiul Sf. Atanasie, fondat la Roma în 1577 pentru pregătirea studenților vorbitori de limbă greacă și care a făcut parte din acțiunile misionare romano-catolice, după conciliul tridentin și în contextul Contra-Reformei, în tot cuprinsul Balcanilor.

Chiar înainte ca orașul Padova să fie definitiv anexat Republicii venețiene, în 1405, cetatea universitară din nord-estul Italiei a fost asociată Veneției care, timp de secole, a păstrat relații strânse cu lumea elenică și musulmană, ca și cu slavii de sud și cu românii.

Universitatea din Padova — devenită un centru intelectual de prim ordin după întemeierea sa — a servit, în chip natural, drept universitate pentru comunitatea venețiană, beneficiind din plin de cosmopolitismul Republicii. În 1658, Ioan Cothunios din Verria a inițiat crearea unui colegiu special al Universității padovane, așa-numitul „Hellenomousaion", pentru studenții grecofoni din imperiul sultanilor. Influența sa a atins principatele dunărene în veacul al XVII-lea, după ce a contaminat Dubrovnikul — medievala Raguza —, Croația și pământurile bulgare, o consecință a acestui fapt fiind chiar cele câteva generații de intelectuali ai Europei răsăritene educați la Padova. După opinia lui Cleobul Tsourkas care, în 1967, publica la Tesalonic, într-o ultimă ediție, o monografie dedicată învățământului filozofic în Balcani și rațiunilor pentru care studenții est-europeni au ales Universitatea padovană, această înrâurire a fost particular resimțită în sfera gândirii, căreia liberalismul specific Veneției i-a împrumutat un spirit de total raționalism și de realism pragmatic (care a și condus la eliminarea iezuiților din Universitatea Padovei).

S-a acordat o mai mică atenție caracterului internațional și unificator al acestei mișcări intelectuale și raporturilor stabilite cu

www.dacoromanica.ro

tot Orientul creștin de către acele personaje enciclopedice care erau „medicii-filozofi" deja amintiți undeva mai sus — în bună descendență grecească li se spune „iatrofilozofi" —, ce erau în aceeași măsură și teologi, istorici, geografi, personificând o aspirație spre globalitatea cunoștințelor despre om și lume, întruchipând tocmai acel enciclopedism care a caracterizat întregul Seicento, deschizând calea, în întregul Est european, unui umanism târziu și unor „Lumini" precoce, de tipul, să spunem, Leibniz-Bayle.

Acești eruditi formați la Padova și deveniți fermenții culturali ai lumii ortodoxe în permanent contact cu Occidentul au ajuns chiar să fie implicați în unele conflicte de natură teologică. Două asemenea personaje au fost Panaiotis Nicusios și Alexandru Mavrocordat Exaporitul — adică „păzitorul de taine" al sultanului —, amândoi dragomani ai Porții, prin intermediul cărora universitățile protestante din Olanda și Germania au influențat patriarhatul stambuliot chiar și după timpul unui Chiril Lucaris, ca și întreaga politică a creștinătății din Levant.

Printre trăsăturile intelectuale distinctive ale Universității din Padova ce au atras spiritualitatea ortodoxă se prenumără cosmopolitismul și eclectismul, ca și pozitivismul său ce separa teologia de filozofie, încurajând în același timp înflorirea unor discipline precum astronomia și economia politică, dar păstrând o fidelitate neabătută realismului aristotelic. De fapt, conservatorismul Universității padovane augmenta considerabil o dată cu închiderea temporară a școlilor de filozofie în 1509. Printre filozofii siliți să plece aiurea a fost un Pietro Pomponazzi, al cărui spirit independent și a cărui filozofie „materialistă" concepeau omul drept un produs al naturii. El era aici inspirat din Stagirit, pe care îl socotea un alt Prometeu, chiar dacă dăduse unor idei aristotelice interpretări ce păreau tendențioase în cel mai înalt grad și care aveau să fie respinse de Universitatea padovană devenită din ce în ce mai retrogradă. Mai târziu, un profesor de la Padova, Cesare Cremonini, va refuza să admită importanța unor descoperiri precum luneta, dar tot de aici se va impune comentarea teoretică a textelor vechi prin care s-a remarcat elevul lui Cremonini, atenianul Teofil Corydaleu, ultimul mare aristotelician de expresie grecească. În

fond, trebuie adăugat, aristotelismul conta acum mai ales prin critica ce a fost făcută teoriilor sale fizice, cosmologiei peripatetice, de pe poziția legilor mișcării ce întemeiau mecanica, prin cel care a fost socotit principalul reprezentant al științei din Renaștere, Galileo Galilei.

Această latură conservatoare, ba chiar reacționară, a învățământului difuzat la Padova a format, de asemenea, o parte importantă a moștenirii padovane ce a înrâurit concepția despre lume, oarecum aceeași, a intelectualilor Europei de est, medici, teologi, profesori de filozofie, în ortodoxiile elenică, românească și rusească. Astfel, confreria padovană a contribuit nu puțin, în veacurile XVII–XVIII, la consolidarea unei atitudini spirituale orientale în raport cu Occidentul catolic și protestant. Nu din întâmplare, de altminteri, singurele veritabile „summae" ale ortodoxiei au apărut tocmai acum și tocmai într-un asemenea context: opera lui Chiril Lucaris, patriarh al Stambulului format la Padova, cea a lui Petru Movilă, mitropolitul de la Kiev, de origine princiară moldavă, ce a pregătit calea reformelor rusești ale lui Petru I, cea a lui Dositei, patriarhul Ierusalimului, publicată mai târziu la București de nepotul său, Hrisant Notaras, alt fost student al Universității din Padova.

„Internaționalismul padovan" și Universitatea italiană care l-a inspirat au fost indisolubil legate de apariția primelor școli de un rang mai înalt din Europa estică în veacul al XVII-lea. Natura puternic cosmopolită a fenomenului, mobilitatea școlarilor și a dascălilor — majoritatea greci, români și membri elenizați ai altor grupuri naționale — amintesc întrucâtva de „internaționalismul isihast" al erudiților și teologilor ortodoxiei în cele două secole ce au premers cuceririi turcești a Constantinopolului.

Înainte de 1650 încă, metode novatoare de instrucție, ca și noi discipline fuseseră introduse în școlile Europei orientale care, paradoxal, fuseseră organizate după modelul colegiilor iezuite din Roma și din regatul Poloniei, diferite de ceea ce se găsea la Padova. Un exemplu major de asemenea școală a fost așa-numitul „Collegium Kijoviense Mohileanum", o academie umanistă fondată după 1628 de amintitul fiu și frate de voievozi ai Moldovei,

www.dacoromanica.ro

cu clase de retorică elină, latină, slavonă și poloneză, de filozofie aristotelică, în latinește, după modelul școlilor iezuite de la Vilna. Un alt exemplu similar este cel al unei „schola greca e latina insegnando ai primi del paese", întemeiată la Târgoviște, în domnia lui Matei Basarab, de către Pantelimon Ligarides, un proiezuit ce explica retorica, originar din Chios și trecut prin colegiul atanasian din capitala catolicismului. Printre elevii acestei școli s-au prenumărat viitori dregători înalți ai Țării Românești, modelați de profesorul lor grec cu simpatii romane ca adversari ai aristotelismului padovan de tip Cremonini-Lucaris-Corydaleu. Unul dintre ei însă, stolnicul de mai târziu Constantin Cantacuzino, avea să treacă prin Universitatea din Padova între aprilie 1667 și august 1668, înainte de a ajunge un lider intelectual al domniei nepotului său de soră, Constantin Brâncoveanu. Același care avea să fie întemeietorul, către 1695, al „Academiei de la București", funcționând în spațiul mănăstirii Sf. Sava — metoh al Sf. Mormânt de la Ierusalim —, stând sub semnul învățământului padovan și întreținută, cu cei 150–200 de elevi, din fonduri speciale ale „prințului aurului" — cum îl botezaseră turcii cu tâlc —, depuse la Zecca venețiană.

Studiul lui Aristotel se bucura aici, în capitala valahă, de o libertate cu mult mai mare decât, de pildă, în academia patriarhală din Fanarul stambuliot, devenită model intermediar pentru înaltele școli ortodoxe din principatele române, din Balcani și din Rusia.

Personalitățile eminente ale Europei de sud-est au predat la Academia bucureșteană către 1700. Între acestea se număra un Ioan Cariofil, discipol al lui Corydaleu, fost conducător al Academiei din Fanar, unde fusese acuzat de simpatii calvine, fiind silit a se refugia la nord de Dunăre. Un alt nume citabil este cel al lui Ioan Molibdos Comnen, elev al Exaporitului — a cărui dizertație din 1664 se întemeia pe teza lui Harvey asupra circulației sângelui —, profesor de fizică, istoric atras în mod special de Bizanț și geograf, colaborator al marelui stolnic Constantin Cantacuzino în realizarea acelei hărți a Valahiei imprimate la Veneția în 1700.

Alături de ei, notabil a fost Sevastos Kymenites, cu un rol conducător în Academia bucureșteană, fost dascăl în școli din

Stambul și Trapezunt, „lumina înțelepților" pentru unii contemporani iubitori de flaterie sau Iacob Pylarinos, medic ce a fost și autorul primului tratat închinat prevenirii variolei, publicat la Veneția în 1715 și retipărit foarte repede, în 1721, la Boston.

Nu mai puțin Iașii, cealaltă capitală românească, au găzduit o școală similară la finele veacului al XVII-lea, cu profesori ca Nicolae Kerameos și Ieremia Kakavelas, pregătind pe cel mai faimos elev al său, viitorul principe cărturar Dimitrie Cantemir.

Puțin după 1685, doi eruditi din Cefalonia, Sofronios și Ioanikios Likudis, și ei formați la Padova, au întemeiat o Academie la Moscova, înlocuind un colegiu grecesc de pe la 1670 care funcționase câțiva ani, în vremea de adânci mutații de după momentul Nikon și mișcarea Raskol, având — noua ctitorie — un rol deloc minor în pregătirea marii deschideri rusești a lui Petru I (suntem într-un timp de explozie a unor academii și colegii similare în toată Europa, de la așa-numita „Academia degli assicurati", creată după 1665 la Corfu, la Colegiul grecesc de la Gloucester Hall, apărut la Oxford în 1692). În amintita înaltă școală moscovită a ajuns, în veacul al XVIII-lea, un învățat precum Eugenios Voulgaris, traducător din Voltaire, familiarizat cu operele filozofice ale unor Locke, Wolff și Leibniz, care reușise să scandalizeze, prin occidcntalofilia sa, ccrcurilc monahalc dc la Athos pc undc trecuse ca profesor, într-o efemeră Academie a Sfântului Munte, creată de patriarhul Chiril al V-lea.

„Internaționalismul padovan" încheia astfel, în plină modernitate născândă, un drum de lente, dar decisive progrese ale spiritului ortodox din Europa răsăriteană. Fusese o întâlnire a tradiției elenice a Balcanilor, a spiritului medieval și renascentist al unei Veneții în același timp conservatoare și deschise unor noi orizonturi ale geografiei și ale gândirii, cu o lume de adâncă credință, moștenind Bizanțul și alegând din Apus numai ceea ce nu contravenea ființei sale reflexive.

www.dacoromanica.ro

DE CÂND ESTE MODERNĂ EUROPA?

Au trecut câteva decenii bune de când conceptul de „modernitate" — cu rezonanțe diferite în sfera istoriografiei și în cea a criticii literare sau de artă — a fost cercetat îndeaproape și, în parte cel puțin, lămurit pentru istorici. După conferințele sale londoneze din 1929 la King's College, istoricul francez Henri Hauser publica la Paris, în anul imediat următor, cunoscuta-i carte *La modernité du XVI-e siècle*. Acolo, veacul scurs între 1500 și 1600 apărea, în mod limpede, ca o „prefigurare a timpului nostru" — idee pe care Fernand Braudel avea să o reia după două decenii —, arătând că apariția statelor moderne, a sentimentelor naționale, triumful limbilor „vulgare" asupra latinei — mai ales prin traducerea în „vernaculară" a *Bibliei*, din Anglia și Cehia până în Franța și Germania — fiind acele elemente de politică și spiritualitate care omologhează depășirea evului mediu.

Această concepție asupra nașterii evului modern cu o jumătate de mileniu în urmă a fost regăsită, mai aproape de noi, la Robert Mandrou, într-a sa *Introduction à la France moderne (1500–1640). Essai de psychologie historique* (Paris, 1961) și la Henry Kamen în volumul despre *Secolul de Fier* (*The Iron Century. Social Change in Europe. 1550–1660*, Londra, 1971), pentru ca, foarte repede, bine știutul savant de descendență braudeliană Pierre Chaunu, autorul *Sevillei și Atlanticului* și *Timpului Reformelor*, într-un manual de istorie modernă dedicat studenților francezi (1974) să afirme peremptoriu și provocator: „Modernitatea nu înseamnă secolul al XVI-lea, ci al XIV-lea. Secolul al XVI-lea poate fi socotit cel al stabilizării modernității"!

www.dacoromanica.ro

Fără a duce atât de departe înapoi zorii modernității europene voi spune că, tot mai mult, se impune ideea că mijlocul veacului al XVI-lea, ceea ce, absolut orientativ, eu numesc „momentul 1550", pare a fi cel al despărțirii apelor, între ceea ce a fost medieval și cea ce va fi modern.

Ca repere ale istoriei spirituale, ale celei religioase îndeosebi care, cum tot mai bine știm, modelează mentalitățile și pecetluiește istoria evenimențială, vreau să ne amintim faptul că în 1545 a debutat cel mai lung conciliu al bisericii și, implicit, al lumii occidentale, cel de la Trento, marcând începutul Contra-Reformei și separarea în două spații distincte a civilizației apusene — unul catolic, altul reformat —, ca și împrejurarea că după numai un deceniu, în octombrie 1555, se semna „pacea confesională de la Augsburg", recunoaștere oficială a segregării culturale a Germaniei (cu introducerea sinistrului principiu politico-religios, cel dintâi, după știința mea, al unei „purificări" spirituale pe continent, „cujus regio ejus religio"). După ceva mai puțin de un secol, păcile westfalice de la Osnabrück și Münster (1648), încheind „războiul de treizeci de ani", aveau să extrapoleze această diviziune la scara întregului Apus, împărțit, până astăzi, într-un „corpus catholicorum" și un „corpus evangelicorum", cu consecințe materiale pe care le voi comenta undeva mai jos, dar și cu admirabile reușite de antantă cordială, pe care europenii de acum trei sute de ani nici nu le-ar fi visat.

Epoca aceasta de geneze moderne va fi cea a apariției unor noi sentimente colective, între care acela, triumfător, care este „sentimentul național", o dată cu corelativul său care este xenofobia — o dovedesc cu prisosință marii rivali ai timpului, anume imperiul habsburgic hiperbolizat indirect prin elogiul „ideii germane" făcut de profesorul din Danzig Filip Clavier, într-a sa *Germania Magna* (1629) și monarhia franceză care se vedea o continuatoare a „ideii capețiene", într-o publicație precum *Théâtre des Gaules* (1642) —, după cum va fi și vremea apariției unor noi dinastii — Vasa în Polonia (1587), Bourbonii în Franța (1589), Stuarții în Anglia (1603), Romanovii în Rusia (1613) —, a ivirii unor noi concepții despre stăpânirea mărilor aducătoare de atâtea averi.

www.dacoromanica.ro

Într-un moment în care Țările de Jos și Anglia preluau de la iberici întâietatea oceanică, în 1609, olandezul Hugo Grotius afirma dreptul deplin al națiunilor asupra acestei bogății a globului în *Mare liberum*, op căruia concurenții englezi îi răspund, în 1635, prin John Selden cu al său *Mare clausum*; de altminteri, nu trebuie uitat că suntem exact în deceniile când Atlanticul devenea mai bine știut prin descoperirile nordice ale lui Henry Hudson și în care primii coloniști englezi se stabilesc pe coasta răsăriteană a Americii, în acum întemeiatul (1607) Jamestown din Virginia, înainte de celebrul exod al puritanilor reformați britanici, navigând spre țărmul american la bordul navei „Mayflower" (1620).

Pentru a completa, parcă, imaginea acestor deschideri geografice ale unei Europe devenite moderne, voi mai spune că și spre Răsărit continentul era în expansiune. Ivirea treptată și impunerea cu tot mai multă autoritate, în destinele europene, a marelui cnezat și apoi a țaratului moscovit — mai ales o dată cu domnia lui Ivan cel Groaznic —, aflat în relații cu imperiul german și cu Anglia, dar și asumarea definitivă a moștenirii bizantine, vor avea drept corolar, după 1550, adică după înfrângerea tătarilor din Kazan și Astrahan, extinderea rusească, pas cu pas, spre Siberia, prin negustori ca Stroganovii, prin cazaci precum cei ai lui Ermak Timofeev, în 1587 fiind creată prima așezare vest-siberiană, Tobolsk. Drumul spre Pacific era astfel deschis, iar oștile țarilor nu vor întârzia să ajungă, în prima jumătate a veacului al XVII-lea, la țărmurile Oceanului și la hotarele Chinei. O Chină pe care aveau să o cerceteze tot mai des și apusenii, în primul rând iezuiții italieni, ce vor aduce din uriașul imperiu jaduri și porțelanuri, motive artistice și paradigme morale, între care și ideea despre un „regat filozofic" de tip platonic, unul al înțelepților din Orient, dați drept model Occidentului până târziu, în vremea lui Montesquieu și a lui Voltaire.

În fine, modernitatea europeană era perfect congruentă și cu o altă deschidere spre Răsărit: cea care ducea către Islamul constituit în două formule imperiale — aceea turcească otomană și aceea persană sefevidă —, cu o civilizație rafinată și fastuoasă care nu i-a lăsat indiferenți nici pe strămoșii noștri și din care s-au

împărtășit, fără prejudecăți, tot mai multe civilizații creștine, fie ele ortodoxe sau catolice (nu trebuie uitat că în 1536 Franța lui Francisc I inaugura lunga epocă a alianței cu Sublima Poartă, așa-numita „alianță a Crinului cu Semiluna", îndreptată împotriva Habsburgilor, răsturnare spectaculară, modernă și fără prejudecăți medievale, a unui peisaj spiritual tradițional). Este acesta, de altminteri, și timpul unor atracții individuale foarte puternice către Islam — pe care trebuie să le judecăm în parametrii acelor vremuri și nu după etica zilelor noastre ușor naționaliste și fundamentaliste —, este epoca de apogeu a unor lepădări de credință creștină, din Albania și Serbia, până în Italia și Spania, acești aventurieri ai spiritului modern incipient care sunt renegații ajungând la cele mai înalte poziții în chiar împărăția sultanilor de la Stambul: pilduitor este faptul — și mă opresc numai la acest exemplu — că în domnia lui Selim al II-lea (1566–1574) din zece mari viziri, opt erau renegați de răsunet. Limpede este că, pentru toată lumea creștină, evul mediu rămăsese undeva în urmă.

www.dacoromanica.ro

MODELUL ANGLICAN

Trecuseră doar șaizeci și cinci de ani de când regele englez supranumit „Barbă Albastră" părăsise această lume și el devenea deja, în 1612, personajul central al ultimei drame istorice atribuite lui Shakespeare.

Tot ce se petrecuse în insula britanică după 1547, când se încheiase domnia, începută în 1509, a lui Henric al VIII-lea, stătuse covârșitor sub semnul faptelor sale și sub cel al făpturilor regale cărora le fusese părinte, fiecare dintre cei trei urmași ai săi — dăruiți de o altă soție (dintre cele șase!) — întruchipând în alt fel dihoniile religioase și politice de el stârnite, dar și înnoirile adânci de el gândite: de la Eduard al VI-lea (1547–1553), fiul Janei Seymour, până la Maria Catolica — sângeroasa Maria („the bloody Mary"), fiică a spaniolei Caterina de Aragon, domnind între 1553 și 1558 — și până la vestita Elizabeth, fiică a decapitatei Anna Boleyn, cea care a dus Anglia, între 1558 și 1603, la o glorie neatinsă până în vremea victoriană, semn că domniile feminine sunt prielnice Albionului. Cu epoca elizabethană se încheia și dinastia Tudorilor, cea care își începuse istoria la 22 august 1485 pe câmpul de luptă de la Bosworth, acolo unde întemeietorul acestui neam regal, Henric de Richmond — devenit Henric al VII-lea — l-a înfrânt pe genialul schilod Richard al III-lea, alt erou de dramă shakespeariană. Acest „Ludovic al XI-lea englez" — cum a fost supranumit, sugerându-se astfel pornirile sale absolutiste, dar și cumpănirea, ca și marile merite întru pacificarea unui regat mult încercat, între 1455 și 1485, în războiul civil feudal „al celor două roze", cea roșie a Casei de

www.dacoromanica.ro

Lancaster și cea albă a Casei de York — a pregătit nemijlocit absolutismul monarhic al marelui său fiu și urmaș, crudul, inteligentul, libertinul, fastuosul, cultivatul și harismaticul Henric al VIII-lea.

Venit pe tronul pe care l-a ocupat timp de aproape patru decenii, într-un moment de teribilă cumpănă pentru Biserica — încă unitară — a Apusului, al optulea dintre Henricii Angliei s-a înconjurat de teologi umaniști cultivați, trecuți prin experiența Renașterii, precum latinistul John Colet, ajuns predicator al curții regale, și discipolul acestuia, faimosul autor al *Utopiei* și prieten al lui Erasmus, Thomas Morus, devenit cancelar al regatului și, mai apoi, cea mai ilustră victimă a monarhului reformator, decapitat fiind la 7 iulie 1535.

Conflictul lui Henric al VIII-lea cu biserica Romei și cu clericii englezi rămași fideli acesteia a fost declanșat în 1527 de refuzul curiei pontificale de a accepta divorțul suveranului de Caterina de Aragon; separare determinată de legitima dorință dinastică a lui Henric de a avea un succesor masculin pe care nu i-l putuse da această ultracatolică regină, ce se întâmpla să fie chiar mătușa atotputernicului împărat german, rege spaniol și „monarh universal" Carol Quintul, protectorul papei.

Anglia era, nu trebuie uitat, una dintre sursele cele mai mănoase ale Romei papale: doar aici se mai plătea, în veacul al XVI-lea, așa-numitul „obol al Sf. Petru", biserica catolică engleză stăpânea a treia parte din pământurile insulei britanice, iar călugării cistercieni controlau în întregime profitabilul negoț cu lână care se făcea cu postăvăriile continentului, în primul rând cu cele din învecinata Flandră.

Erau acestea motive indiscutabile pentru a spori antipatia nordicilor englezi pentru meridionalii pontifi din Italia care, precum papii mediceeni Leon al X-lea și Clement al VII-lea, preschimbau uriașele venituri astfel primite în bazilici și vile somptuoase.

Pentru monarhii englezi ai căror supuși începuseră să aplece urechea, încă din veacul al XIV-lea, către tezele prereformate dezvoltate la Oxford de un John Wycliffe și care citeau *Scriptura* în

www.dacoromanica.ro

versiunea englezească datorată acestuia, ca și pentru nobilimea de țară („gentry") care susținea regalitatea Plantageneților și apoi pe aceea a Tudorilor, Roma devenea tot mai mult un străin și un rival — cam așa se petrecuseră lucrurile în alt spațiu septentrional, cel al Germaniei —, ceea ce a făcut ca măsurile lui Henric al VIII-lea, în pofida brutalității lor, să cunoască un larg sprijin care ar putea fi deja numit „național". Refuzând să mai dea papei veniturile tradiționale și sfidându-i autoritatea prin recăsătorirea sa cu Anna Boleyn, Henric al VIII-lea se va vedea excomunicat în 1533 de papa Clement al VII-lea, ceea ce avea să conducă în noiembrie 1534 la așa-numitul „Act de supremație" prin care regele — asistat îndeaproape de noul cancelar Thomas Cromwell — devenea „protector" și căpetenie supremă a bisericii engleze, numind episcopii după propria sa voință, potrivit principiului „placet regio". Se născuse astfel o biserică nouă, care purta numele țării ce o adăpostea și al cărei spirit îl reprezenta: biserica anglicană. Era o instituție ecleziastică totalmente liberă de Roma — spre deosebire de ipostaza „galicană" a bisericii franceze, care obținuse în 1516, prin concordatul încheiat între Francisc I și Leon al X-lea, privilegii similare, fără însă ca legăturile cu „caput mundi" să fie rupte —, despărțirea fiind de natură politică și nu doctrinară. Hotărându-se măsuri împotriva bisericii și a celui ce era denumit în documentele engleze doar „episcopul de la Roma", desființându-se mănăstirile și secularizându-se averile acestora împărțite de rege seniorilor prin anii 1536–1539 — acesta a fost izvorul ruinelor medievale întâlnite de-a lungul și de-a latul Angliei, la rându-le sursă a așa-numitului „Gothic revival", după opinia istoricului de artă Kenneth Clark — s-a petrecut astfel ceea ce un istoric francez al Angliei a numit inspirat „separarea între un stat insular și o biserică universală".

Devenea oare, prin aceasta, Anglia lui Henric al VIII-lea, fostul bastion catolic, o monarhie protestantă? Cu siguranță nu, de vreme ce antipatiile regelui pentru luteranism erau notabile — prin 1521 scrisese chiar împotriva reformatorului de la Wittenberg —, iar nu puțini protestanți își găseau acum moarte de martiri, alături de fideli ai Romei.

www.dacoromanica.ro

Abia în timpul reginei Elizabeth I care proclamă în 1563 „cele 39 de articole", mărturii ale unui protestantism moderat ce câștiga treptat Anglia, și apoi în vremea urmașilor acesteia, începând cu scoțianul rege Iacob I și terminând cu Wilhelm al III-lea de Orania care dădea în 1701 așa-numitul „Act of Settlement" ce prevedea că nici un suveran englez nu poate fi catolic, protestantismul calvin avea să cucerească, în veacurile XVII–XVIII, o poziție dominantă în spațiul euro-atlantic, cu consecințe pe care le-am comentat în altă parte. El devenea confesiunea negustorilor și a corăbierilor care străbăteau oceanele către alte continente, acolo și atunci când s-a născut sloganul multisecular „trade follows the flag".

În acest fel, modelul anglican, elaborat acum peste patru secole și jumătate de către un rege absolutist, devenea un model de viață spirituală al cărui cel mai potrivit nume este temperanța.

www.dacoromanica.ro

ANUL 1543

Consultând orice cronologie a istoriei europene vom afla că în anul menționat în titlu nu s-a petrecut absolut nimic notabil în planul politicii — singurul care, pe atunci și până târziu, i-a interesat pe cronicari —, dacă exceptăm cumva ostilitățile dintr-unul din multele războaie pe care Franța și Habsburgii le duceau pentru asigurarea hegemoniei occidentale.

Cu toate acestea, îndrăznesc să cred că 1543 a fost un an crucial al spiritului modern, cel în care — printr-o coincidență ale cărei fire duc departe — omul s-a definit în raport cu Universul și cu propria sa făptură, într-un mod care a rămas până astăzi, mai mult sau mai puțin, același. Eroii Europei au fost atunci un astronom și un medic, un polonez și un flamand cărora le datorăm descoperirea unor noi orizonturi ale cunoașterii, pe măsura veacului în care s-au făcut marile descoperiri geografice transoceanice. Ei s-au numit Nikolaus sau Mikolaj Copernic și André Vésale sau Vesalius.

Cel dintâi, studiind la Cracovia, Bologna, Padova și Ferrara înainte de a reveni, în 1506, în orașul său natal, Toruń, și-a definitivat curând un manuscris care ducea mai departe astronomia vremii întemeiată de un Regiomontanus (germanul Johann Müller din Königsberg) cu ale sale *Efemeride*. Scrierea savantului polonez conținea deja, integral schițată, ideea mișcării corpurilor cerești și ea avea să fie tipărită după decenii, la Nürnberg, în același an 1543 care s-a întâmplat să fie și cel al morții lui Copernic. *De revolutionibus orbium coelestium* — așadar cartea despre mișcarea lumii celeste — a fost, din prudență extremă, dedicată papei

www.dacoromanica.ro

Paul al III-lea, acel Alessandro Farnese care a inaugurat lungul conciliu contrareformat de la Trento, care a veștejit pretutindeni „erezia" și care a confirmat, tocmai din aceste rațiuni, vestita „Societate a lui Iisus" întemeiată de Ignațiu de Loyola, nucleul genetic al ordinului iezuit.

De ce amintita prudență? Pentru că, pornind de la ideea cu mult mai veche a sfericității Pământului — confirmată de călătoria tragică a lui Magellan din 1520–1521 —, Copernic a demonstrat, ca matematician și astronom, împotriva învățăturii tradiționale a Bisericii, cele două realități din lumea astrelor: rotirea diurnă a Pământului în jurul propriei sale axe și revoluția anuală a planetelor în jurul unei stele fixe ce nu este alta decât Soarele. Se năștea astfel sistemul „heliocentric", marea, esențiala descoperire copernicană — intuită în antichitate, se pare, de Aristarh din Samos —, care năruia definitiv teoria „geocentrică" ce așeza Pământul nemișcat în centrul unei bănuite uriașe rotații a Soarelui și a celorlalte planete în juru-i; o teorie pe care clericii o adoptaseră de la începuturile creștinismului — de vreme ce pe acest Pământ, presupus centru al Universului, se petrecuseră toate evenimentele biblice — și care fusese creată cu patrusprezece veacuri înainte de acel moment al Renașterii de către Ptolemeu din Alexandria, într-a sa *Mare compunere*, „Megalé syntaxis" pentru greci, „Almagestele" pentru lumea arabo-latină a evului mediu.

Continuată de germanul Johannes Kepler și de danezul Tycho Brahé, de italienii Giordano Bruno și Galileo Galilei, într-un timp al preocupărilor astronomice care au condus chiar, în 1582, la apariția noului calendar patronat de papa Grigore al XIII-lea, pusă în 1616 în faimosul *Index librorum prohibitorum* — lista cărților interzise —, opera lui Copernic a rămas mult timp simpla avansare a unei ipoteze. A rămas așa până în 1851, când rotația Pământului a fost întru totul confirmată prin demonstrația făcută în Panteonul parizian de către fizicianul Léon Foucault cu vestitul său pendul.

Cel de-al doilea erou european la care făceam aluzie a fost medicul lui Carol Quintul. În 1543, anul cărții copernicane, Vesalius publica la Basel lucrarea care inaugura anatomia modernă: *De humani corporis fabrica libri septem*, cu gravuri în lemn ale lui

www.dacoromanica.ro

Jan Stevensz van Calcar, un elev flamand al lui Tizian (tot în 1543 și tot la Basel apărea un rezumat, *Epitomé*, al cărții aceluiași autor).

Medicul imperial combătea aici teoriile lui Galenus — printr-o potrivire, un alt greco-roman din secolul al II-lea, contemporan cu Ptolemeu —, desăvârșea preocupările empiric-anatomice ale padovanilor ce au practicat primele disecții în Europa și împlinea superior alte preocupări medicale ale veacului, ilustrate de francezul Ambroise Paré și de spaniolul Michel Servet, cel ars pe rug în Geneva calvină.

Ca un detaliu care are legătură cu istoria și cultura spațiului românesc voi mai adăuga ceva: dacă în biserica Sf. Ioan din Toruń astronomul Copernic își are epitaf comun cu regele Ioan Albert, învinsul din 1497 al lui Ștefan cel Mare de la Codrii Cosminului, cartea medicului Vesalius conține, între altele, gravura „Moartea în meditație" — temă curentă în timpul când Shakespeare îl punea pe Hamlet să filozofeze cu craniul lui Yorick în mână —, scenă pe care o vom regăsi, curând, cizelată în medalii ale unui alt medic umanist, Adolph Occo din Augsburg, în 1552, înainte de a o reîntâlni în Transilvania, într-o xilogravură din volumașul *Imagines mortis*, tipărit în 1557 la Brașov de umanistul sas Valentin Wagner.

Pătruns în tainele stelelor, dar și în cele ale trupului, intelectualul european făcea, prin Copernic și prin Vesalius, un pas uriaș înainte, poate cel mai important până în secolul lui Einstein.

CULTURA HĂRȚII

Am fost fascinat din copilărie de convenția colorată a hărții asupra căreia mă aplecam ore în șir încercând să-mi imaginez, cu ochii minții, cursuri de apă, țărmuri de ocean, creste de munți, călătorind în gând cât n-am făcut-o mai târziu, într-o viață. Din adolescență mi-a rămas pasiunea pentru așezarea fiecărui fapt istoric într-un context al geografiei, pentru înțelegerea felului în care un râu, un fluviu, un lac, un golf, o stepă, o anume configurare a reliefului sunt hotărâtoare, uneori, într-un destin național, ca și în „durata lungă" teoretizată de Fernand Braudel.

Dacă, secole de-a rândul, au existat două Franțe — la sud și la nord de Loire —, trei țări române — de o parte și de alta a Carpaților —, o Germanie și o Italie mult fărâmițate, o Irlandă izolată de lume, o Norvegie clamându-și privilegiul distanței dintre Cercul Polar și restul continentului, sigur este că geografia explică, în primul rând, aceste situații notorii.

Iar dacă, o dată cu veacul al XVI-lea, se poate vorbi despre o mondializare a istoriei europene, nu mai puțin esențială a fost aici extinderea spectaculoasă a hotarelor lumii cunoscute de omul antic și de cel medieval. La mii de kilometri distanță de porturile occidentale de unde se pleca în călătoriile transoceanice și la mai bine de două sute de ani de la cea mai vestită dintre acestea, un boier muntean cu frica lui Dumnezeu, cu privire sigură și vorbă ascuțită, marele vornic Radu Popescu, scriind despre domnia lui Neagoe Basarab — contemporanul navigatorilor iberici —, nota în cronica sa, undeva între menționarea unei icoane aduse de la Țarigrad la Argeș și amintirea unei invazii a tătarilor în Țara

www.dacoromanica.ro

Leșească, aceste vorbe pline de miez: „America, Lumea cea Noao, o au aflat Cristov Columbul, călugăr francesc, cu cheltuiala Spaniolului; care au fost neștiută de noi, și lumea noastră de ei neștiută".

Istoria descoperirilor geografice, istoria cartografiei sunt părți organice ale istoriei civilizației, prin demersul tehnologic și ideatic al celui care, umanist, constructor de caravele, navigator, conchistador, creator de hărți avea îndărătul său o întreagă tradiție culturală ce se cere bine cunoscută. Pentru a înțelege, de pildă, demersul portughez din prima parte a veacului al XV-lea — care a inaugurat marea eră a călătoriilor din Renaștere — va trebui menționat că încă din secolul al XIII-lea — când erau concepute acele „mappae mundi" și „portulane" ce înregistrau, convențional, contururi ale țărmurilor de-a lungul cărora, în Mediterana și în Pontul Euxin, corăbierii Genovei și Veneției făceau faimosul lor cabotaj pe grelele galere moștenite din timpurile romane —, Lisabona era deja un centru al negoțului genovez spre Atlantic, prin care un Malocello ajungea, cândva între 1310 și 1330, în insulele Canare. A urmat marele moment lusitan al lui Henric Navigatorul, infantele din casa de Aviz care nu a navigat vreodată, dar care, în prima parte a secolului al XV-lea, a pregătit, ca nimeni altul, expansiunea pe mări a micului regat portughez aliat doar cu Oceanul și cu insulele engleze, acolo unde mereu și-a găsit un sprijin țara din extremitatea apuseană a peninsulei iberice, din veacul al XIV-lea încă — cel al alianței perpetue de la Windsor (1386) —, până în secolul nostru.

Nevoia de spațiu a fâșiei de coastă atlantică numită Portugalia s-a tradus în descoperirea, vizitarea și cucerirea treptată a insulelor de la sud de Coloanele lui Hercule și a zonelor cotiere ale continentului african a cărui circumnavigare avea să fie tocmai opera supușilor monarhului de la Lisabona, căutând drumul spre India. Și aceasta — trebuie adăugat, spre a se spulbera o prejudectă intrată în multe manuale de școală — fără vreo legătură, de la cauză la efect, cu prăbușirea Bizanțului și cu preluarea drumului est-mediteranean de către turci...

Activi sub infantele Henric — acest clarvăzător despre al cărui frate, cruciatul dom Pedro, duce de Coimbra, călător la Carpați

www.dacoromanica.ro

și aliat al principelui muntean Dan al II-lea, am scris câte ceva în altă parte —, portughezii inaugurau după 1400 un capitol major al civilizației europene, cel în care cultura hărții a fost decisivă. O făceau exact în vremea în care — și coincidența este tulburătoare la scara istoriei universale a descoperirilor geografice — navigatorii chinezi, porniți de la Răsărit, călătoreau spre Asia de sud-est și chiar spre țărmurile Africii orientale, pe când lusitanii, porniți dinspre Apus, cercetau coastele occidentale ale aceleiași Africi, ca și insulele din vecinătatea atlantică, începând în 1415 cu Ceuta, la Gibraltar și continuând către 1420 cu Madeira — în largul Marocului de astăzi —, în 1427 cu Azorele, în 1444 cu insulele Capului Verde, pentru ca în 1463 și 1471 ei să se afle instalați la Casablanca și la Tanger pe continentul sudic.

Genezele acestui „drum răsăritean" pe ape, către India — pe care l-am amintit și undeva mai sus — se găsesc în chiar tradiția medievală misionară a unor rute continentale, ducând dinspre Europa catolică de după cruciade, către peninsula hindusă și subcontinentul chinez. Sunt drumurile terestre pe care merseseră, înainte și după 1300, franciscanul flamand Guillaume de Rubrouk, „messer Milione", celebrul venețian Marco Polo sau alți franciscani, de data aceasta un italian din Umbria, Giovanni del Plano Carpini, și un altul din Friuli, Odorico da Pordenone.

Pe de altă parte, aceste călătorii portugheze de la Vest spre Est nu pot fi separate de o altă tradiție cu caracter scolastic și cărturăresc: aceea a cartografiei mediteraneene care, întemeiată pe concepția antică și medievală a geocentrismului ptolemaic, a elaborat, mai ales prin catalani și prin genovezi, amintitele portulane ce descriau coastele, notând cu inscripții în vechiul grai italian sau din Catalonia cele mai importante locuri (între ele poate fi amintit cel al lui Petrus Vesconte înainte de 1311, cel al lui Angelino Dulcerto din 1339, *Atlasul Medicis* din 1351 sau *Atlasul Catalan* din 1375 unde apare chiar și acel spațiu african care din pricina „golului" pe care îl înfățișează a purtat, în arabă, numele de „sah'ra", devenit pentru europeni Sahara). Aceste portulane ale evului mediu final înlocuiau, de fapt, harta rotundă de tip antic cu axe

www.dacoromanica.ro

variate, după locurile sacre ale lumii vechi pe care le traversau, Delfi sau Roma sau Ierusalimul.

Legăturile interafricane din secolele XIV–XV, cele ale Maghrebului cu spațiile ecuatoriale, implicând și amintirea ținutului legendar al „preotului Ioan" — ecou al străvechii regalități creștine din Etiopia, cea a „negusului" — erau determinate, parțial, și de foamea de aur, de monedă prețioasă, de mărfuri rare, exotice, arătată după 1200 de piața economică a unei burghezii italiene incipiente: de aici, interesul genovez pentru cel mai scump dintre metalele de atunci, găsit în Sudanul pentru a cărui atingere, în 1314, traversa deșertul un Giovanni di Carignano sau cel pentru sclavi proveniți din Africa neagră (în 1470 ajungea la Tombouctou florentinul Benedetto Dei), vânduți în porturile pontice și mediteraneene unde robia era încă știută, din Crimeea până în Egipt.

Dincolo de rațiunea economică, acest efort eroic de a depăși granițele Lumii Vechi, cu care se încheia evul mediu occidental, de a descoperi noi orizonturi aparținea și unui demers intelectual al scolasticii târzii care, în timpurile de triumf ale unei „scientia experimentalis" voia să verifice existența presupusei „terra incognita australis" ce echilibra lumea știută și rotundă a lui Ptolemeu din Alexandria, un pământ nelocuit — Dante scrisese chiar despre o „terra senza gente" — ce trebuia descoperit.

Atunci când, în secolul al XVI-lea, datorită descoperirilor Portugaliei, cartografii săi vor putea să deseneze înfățișarea convențională a globului terestru din insulele Atlanticului până în China, umaniștii geografiei — născânde ca știință — recoltau, de fapt, roadele operei cartografice de secol XV de la Sagres, din sud-vestul extrem al peninsulei iberice, patronat de Henric — supranumit chiar „infante do Sagres" —, acolo unde, pentru întâia oară sistematic și dintr-o bogată experiență empirică, au putut fi eliminate din hărți locuri, țărmuri și insule imaginare și unde s-a pregătit, de fapt, primatul portughez al marilor descoperiri; unul care avea să dureze până către 1500 când Pedro Alvarez Cabral ajungea — întâmplător sau nu (controversa științifică este aici interminabilă!) — pe acel pământ austral care va primi numele, cu sorginte veche franceză, de „Brazilia".

În acel moment însă — și de câțiva ani deja — vecinii mai puternici și rivalii mai norocoși ai portughezilor săvârșiseră principalul act al erei descoperirilor geografice, prin călătoriile, sub flamura Spaniei, ale lui Cristobal Colón, mai bine știut în istoria civilizației drept Cristofor Columb. Cu el, în chip eclatant, debutau destinele drumului spre „Indii", cel de la Est la Vest, știut și ca „drumul apusean" sau „drumul spaniol". Acesta își avea și el premisa în cartografia mediteraneană, mai ales în cea a catalanilor și a evreilor din insulele Baleare, dar și în experiența generațiilor de basci pescuitori de balene și morun în apele Atlanticului, ba chiar și în vaga tradiție a călătoriilor unor temerari dincolo de Gibraltar, pierduți în Ocean, precum frații Ugolino și Vadino Vivaldi menționați de Alighieri.

Pe acest drum — propus de altminteri de Columb, pe când era cartograf la Lisabona, regelui Ioan al II-lea, refuzat de acesta tocmai pentru că Portugalia își avea propriul său drum, cel răsăritean — Spania avea să-și inaugureze, în anii '90 ai secolului al XV-lea, momentul de hegemonie oceanică, mai ales prin descoperirea unui nou continent, unde ajunseseră cu veacuri înainte vikingii (dacă judecăm după izvoarele medievale germane vorbind de un „Vinland" localizat pe pământul american, sau după mult discutatele rezultate ale cercetării arheologice și epigrafice de felul celor de la Kensington în Minnesota).

Că descoperirea aceasta, cea mai importantă făcută de om în ordinea geografiei, era grevată de întreaga imprecizie pe care evul mediu o transmitea Renașterii prin locurile comune și scoriile scolasticii universitare o arată, cu asupra de măsură, obstinația „indiană" a căutărilor lui Cristofor Columb de-a lungul celor patru călătorii ale sale, începute la Palos în august 1492 — la exact șapte luni de la căderea Granadei maure în mâinile celor ce deveneau, tocmai de aceea, „regii catolici" cei mai apropiați de Roma papală — și încheiate în noiembrie 1504.

Prefacerea radicală a imaginii tradiționale a lumii așa cum avea ea să se răsfrângă în conștiința oamenilor o dată cu al XVI-lea veac — măcar și numai dacă ne gândim că după călătoriile lui Columb și Magellan s-a știut că două treimi din globul

www.dacoromanica.ro

terestru este constituit din ape —, preschimbarea Oceanului Atlantic dintr-un spațiu cvasinecunoscut într-o axă comercială a planetei și, ca o consecință secundară, apariția în Europa a unor hegemonii maritime locale care înlocuiau libertatea medievală a mărilor — de la cea a Veneției în Marea Adriatică, la cea a Danemarcei în Marea Baltică — s-au impus covârșitor sferei politicului. Aici, pentru cel puțin un secol, cele două monarhii iberice au controlat noile lor descoperiri, prin delimitări succesive realizate sub autoritatea moderatoare a șefilor spirituali ai catolicismului: la 4 mai 1493 — la mai puțin de două luni de la încheierea primei expediții a lui Columb — papa Alexandru al VI-lea Borgia dădea bula „Inter Caetera" prin care se hotăra că toate teritoriile aflate la vest de insulele Azore aparțineau Spaniei, împărțire pe care o va nuanța tratatul acesteia cu Portugalia, încheiat la 7 iunie 1494 la Tordesillas unde se stabilea, între posesiunile extraeuropene ale celor două regate, o linie de demarcație în Atlantic, la o anumită distanță către vest de insulele Capului Verde.

Calea constituirii celor două imperii coloniale, primele din istoria modernă a umanității, era astfel deschisă și din nou imperativele hărții se puteau desluși în acest demers politic și economic — unde ibericilor le-au succedat anglo-olandezii și francezii într-o primă etapă, germanii, italienii și belgienii mai târziu — ce a înrâurit considerabil evoluția lumii până la ultimul război mondial.

Trebuie spus că între structura colonizării portugheze și a celei spaniole, implicit între nașterea imperiului colonial lusitan și a celui hispanic, istoricii înregistrează deosebiri esențiale care s-au datorat, hotărâtor, tradițiilor metropolitane nu puțin înrâurite de geografie, ele însele.

Veniți dintr-o mică țară ce nu era altceva decât un litoral extins, o fâșie verticală care încheia Europa către apus, în valurile Atlanticului, portughezii — primii mari călători, cei ce au eliminat dominația arabă din negoțul Oceanului Indian și cei care au atins Japonia (1542) — vor adopta politica unei colonizări exclusiv în zona de țărm, cu factorii întărite, fără pătrunderi în adâncimea continentului. Așa s-au petrecut lucrurile la Goa, „orașul de aur" de pe coasta Malabarului în India, cucerit de Afonso de Albuquerque

www.dacoromanica.ro

în 1510, la Macao în China sau în Brazilia, la Bahia, oraș întemeiat în 1532 și la Rio de Janeiro, creat în 1567.

Dimpotrivă, spaniolii, veniți dintr-o patrie cu mult mai vastă, continentală, cu întinse latifundii și cu tradițiile feudale ale Castiliei — unde fusese regină Isabela, protectoarea cea luminată a lui Cristofor Columb — au purces la o colonizare profundă a interiorului noilor ținuturi dobândite, cu metode militare pe care le experimentaseră veacuri de-a rândul în luptele cu Islamul, în Reconquista ce se încheia în chiar anul debutului hispanic în marea competiție a expedițiilor oceanice.

Ajungând să controleze, către 1540, părți întinse din cele două emisfere, conchistadorii din stirpea unor Cortez și Pizarro, a succesorilor lor din fruntea viceregatului Noii Spanii — cuprinzând Mexicul și America centrală — și din cel al Noii Granade — cu părți ale Americii de Sud —, create ambele în anii '30 ai secolului al XVI-lea, vor trece și aici la împărțirea de latifundii, așa-numitele „encomiendas", lucrate cu sclavi ce încep să fie aduși de pe continentul african; în 1501 are loc primul transport de negri în Haiti și curând va începe destinul sângeros al acelui „ostrov al sclavilor" care este insula senegaleză Gorée din largul Dakarului, punct de pornire al celui mai rușinos capitol din istoria civilizației apusene. Capitol completat, lamentabil, prin persecuțiile la care au fost supuși, în America spaniolă, aborigenii „indios", prin distrugerea urmelor civilizației precolumbiene condamnate pentru „păgânismul" său și despre care ne oferă mărturii un Bartolomeo de Las Casas și un Bernardino de Sahagun. Vexațiuni ce vor atrage luarea aminte a înșiși papilor care vor vesteji sclavajul în documente ale căror cópii au fost pur și simplu confiscate — spre a le face dispărute — de către atotputernicul Carol Quintul, creatorul imperiului habsburgic unde soarele nu apunea niciodată...

Cu șapte ani în urmă, la celebrarea jumătății de mileniu de la prima călătorie a lui Columb, am avut prilejul să vizitez Expoziția Universală de la Sevilla — orașul care în 1503 primea privilegiul comerțului cu Americile — și mi-a fost dat să văd nu puține documente ce arătau, pe de o parte, ecoul imediat al contactului

www.dacoromanica.ro

Lumii Vechi cu Lumea Nouă — de la cutare motiv al operei lui Dürer până la exoticele măști cu capete de negri din decorația unor burguri ale Europei centrale —, iar pe de alta, o neașteptată și rapidă sinteză culturală euro-americană în sfera credințelor și a imaginilor (mă gândesc la cultul, foarte răspândit în Mexicul precolumbian și spaniol, al demonilor și al inimii sau la faimosul cult al „Fecioarei din Guadalupe", unele greu tolerate, dar imposibil de dezrădăcinat chiar și de Inchiziția ce era introdusă la 1569 în coloniile hispanice din America).

Veacul al XVII-lea înceta să fie cel al hegemoniilor iberice, Anglia și Olanda disputându-și întâietatea nu doar pe oceane, dar și în ideologia privitoare la libertatea navigației, între *Mare liberum*, pledoaria din 1609 a neerlandezului Hugo Grotius și răspunsul englez, dat în 1635, de către John Selden prin *Mare clausum*. Lor, navigatorilor Nordului protestant, li se va datora completarea continuă a hărții planetare: au făcut-o călătoriile englezului Henry Hudson care în 1610 descoperă golful și strâmtoarea septentrională ce îi poartă numele, după cum au făcut-o și așezările stabile ale supușilor Stuarților în America de nord — prima era, la 1607, cea de la Jamestown din Virginia, continuată cu acelea create de celebrul exod al puritanilor de pe „Mayflower", ajunși în 1620 în Noua Anglie — sau cele, tot de aici, ale olandezilor care prin „Compania Indiilor occidentale" cumpăraseră în 1626 de la tribul irokezilor, cu doar 24 de dolari, stâncoasa insulă Manhattan pe care se clădește Noul Amsterdam, devenit după patru decenii numai, sub stăpânire engleză, New York.

Aceluiași veac i-a fost menit să întrețină, fie și firave, legăturile cu îndepărtata și izolata Japonie — gravuri, exotice prin subiect, ne arată primirea de către papă, în 1625, a unor soli de la Soare Răsare, iar la amintita Expo '92 de la Sevilla am putut să admir un somptuos act din 1615 care conferea nobilitate romană unui anume Hasekura Tsunenaga —, după cum tot atunci apare tot mai tenace, pe scena descoperirilor geografice, imensul țarat rusesc stăpânind, sub Alexei Romanov, de la Pskov până la Pacific, prin cucerirea progresivă a Siberiei de către cazacii lui Iermak Timofeev și de către neamul de negustători al

Stroganovilor, în 1689 tratatul de la Nercinsk așezând hotarele Rusiei cu împărăția chineză.

Pentru aceeași Rusie, pentru cel dintâi al său împărat, Petru cel Mare, danezul Vitus Bering identifica, în 1728, strâmtoarea dintre Siberia și Alaska ce-i poartă numele — recent, o senzațională descoperire arheologică i-a identificat mormântul în peninsula Kamceatka — și tot în secolul al XVIII-lea, călătoriile engleze și franceze, cele, memorabile, ale lui James Cook, cea a lui Louis Antoine conte de Bougainville și cea a unui alt conte, de La Pérouse, aduc pe hartă lumea cea neștiută, cu mii de insule și de arhipelaguri, a Pacificului. La mai bine de două sute de ani după ce Magellan avusese nesansa de a porni — de la strâmtoarea ce-i perpetuează amintirea în extremitatea meridională a Americii de sud, până în Filipine — pe singurul drum deșert de insule din Oceanul căruia tocmai el îi spusese „Pacific" și cu o sută de ani înainte ca Paul Gauguin să o introducă pe poarta cea mare a istoriei culturii universale, Polinezia intra, alături de Melanezia, de Micronezia și de Australia — ele formează astăzi al cincilea continent al planetei — ca o ultimă mare descoperire, în acel superb mozaic de uscat și de ape care este harta Pământului nostru.

Între timp, pornind din același crucial al XVI-lea veac, tradiția cartografică nordică, cea din Alsacia și Lorena, cea de la Nürnberg și Viena, pusese temeiurile teoretice — paralele celor empiric-experimentale din cartografia mediteraneană — ale geografiei ca știință de sine stătătoare, propunând, între altele, un model de reprezentare a globului în plan (așa-numitul „planiglob" pe care îl cercetăm din clasele primare încă): era drumul de la *Cosmographia universalis* a germanului Sebastian Münster, întemeietorul geografiei descriptive, în prima parte a secolului, la flamandul Gerhard Kremer, mai bine știut ca Gerhardus Mercator, creatorul — într-a doua parte a aceluiași secol — al geografiei matematice moderne, descoperitorul „proiecției" după el denumite și care îngăduie reprezentarea pe hartă, prin pătrate, a suprafețelor curbe ale globului terestru.

Navigatori și astronomi, oameni simpli și mari seniori sunt cei ce au dobândit, timp de trei veacuri, lumea pe care o cunoaștem

www.dacoromanica.ro

noi, infinit mai vastă și mai bogată decât aceea moștenită din evul de mijloc. Probabil tocmai de aceea, în civilizația timpurilor de emergență a Europei moderne nu există o cultură mai dinamică și mai complexă decât cea care stă sub semnul hărții.

www.dacoromanica.ro

SĂRACA SPANIE BOGATĂ

Nici un alt pământ european nu s-a aflat în umbra cruciadei împotriva necredincioșilor atât de intens și atât de mult timp precum acela spaniol. Ofensivele succesive contra arabilor din emiratul Cordobei așezați în Sudul iberic imediat după 700, contra almoravizilor nord-africani și a almohazilor berberi au înflăcărat imaginația poetică și au perpetuat în literatura veche sau în aceea a clasicismului amintirea eroului carolingian de la Roncesvalles, contele Roland, din cea mai celebră „chanson de geste" sau aceea a lui Rodrigo Diaz del Bivar „Cid"-ul lui Corneille. Pornită din monarhia teocratică a Asturiilor, continuată de regatele medievale unite ale Leonului și Castiliei, de cel al Aragonului cu vocația sa mediteraneană și civică — se spunea că „regele Aragonului are cetățeni, cel al Castiliei are supuși", într-un timp când cel dintâi, ajuns cu stăpânirea până în Grecia, pare a fi fost și primul european de după antichitate care socotea, în plin secol XIV, că Acropola Atenei putea fi „cel mai prețios giuvaer al lumii"! —, această „Reconquista" a durat șapte secole. Treptat ea a modelat mentalitatea creștină a Sud-Vestului european în pragul epocii moderne, în sensul unei intoleranțe religioase care contrasta dramatic cu lărgimea de orizonturi din evul mediu, ce făcuse posibilă coexistența unor reflecții teologice, teoretic antagonice, cea a scolasticului Ramon Lull din Majorca, cea a arabului Averroes și cea a rabinului Maimonide.

Triumful acestei mentalități avea să se vădească îndată după acel moment din 2 ianuarie 1492 — câteva luni, deci, înainte de prima expediție oceanică a lui Cristofor Columb —, când ultimul

www.dacoromanica.ro

bastion al Islamului pe pământ european, Granada, era cucerit de oștile soților regali Isabela de Castilia și Fernando de Aragon, cei ce uniseră, în 1469, prin căsătoria lor, două monarhii iberice, devenind peste exact un deceniu regi „ai Spaniei". Acolo unde ei aduceau, în 1480, tribunalul bisericesc al Inchiziției avându-l în frunte pe dominicanul Torquemada, ale cărui victime au fost de îndată „maranii", adică evreii creștinați, și „moriscii", adică arabii trecuți de la legea lui Mahomed la aceea a lui Hristos.

Pentru cei cărora celebrul papă Alexandru al VI-lea Borgia le dădea, după căderea Granadei, titlul unic de „regi catolici" — pe care suveranii spanioli l-au păstrat, din generație în generație, până la revoluția din 1931 —, victoria creștină din 1492 echivala cu un neprețuit dar divin care se cerea onorat printr-o intransigență creștină. Acest tip de gândire, demn de mândra inflexibilitate castiliană — să nu uităm versul lui Antonio Machado, regăsit într-un eseu al lui Miguel de Unamuno, despre „Castilia care a făcut Spania" — a condus la două hotărâri, pe cât de istorice, pe atât de deplorabile pentru viitorul unei monarhii care, exact în acei ani, devenea cea mai bogată din lume prin dobândirea posesiunilor americane și asiatice: în 1492 chiar erau expulzați din Spania evreii — este momentul de început al diasporei sefarde —, pentru ca în 1502 să le urmeze soarta maurii.

Plecarea acestor minorități etnice și religioase care timp de secole asiguraseră prosperitatea peninsulei iberice — arabii erau agricultorii care creaseră belșugul Andaluziei, în timp ce evreii fuseseră și aici principalii mânuitori de bani și de mărfuri — a lipsit Spania de o bughezie de felul celei ce începea să prospere în restul Europei apusene. În absența unui capitalism local „in statu nascendi", comerțul Spaniei a fost asigurat de străini, de negustătorii și bancherii flamanzi din Anvers sau germani din Augsburg, deveniți intermediarii negoțului european în noile colonii iberice transoceanice.

Uriașele posesiuni spaniole din „Indiile de Vest", acoperind trei milioane de km^2, din California până în Chile — Spania avea în stăpânire (mai ales după 1580 când, sub Filip al II-lea, a supus vremelnic și Portugalia cu posesiunile acesteia) un imperiu dintre

www.dacoromanica.ro

cele pe care Pierre Chaunu le-a numit „nebuloase" — trimiteau spre metropolă averi care răsturnau rânduielile economice europene. Descoperirea, în 1545, a minelor de argint de la Potosi, cu o producție anuală de peste 310 000 kg de metal prețios — față de o producție europeană (mai ales din minele germane) de numai 60 000 de kg — a condus automat la scumpirea aurului și, implicit, la creșterea prețurilor de pe continent; după cum crizele financiare spaniole din 1557, 1575 și 1607 au avut un efect direct asupra faimoșilor bancheri ai Germaniei de sud, între aceștia la loc de frunte stând neamul Welserilor cărora Spania le concesionase minele de cupru caraibiene din San Domingo, iar în 1528 însăși posesiunea sa americană numită „mica Veneție" sau Venezuela.

În ciuda unui secol de hegemonie politică spaniolă, cuprins între pacea de la Cateau-Cambrésis din 1559 și „pacea de la Pirinei" din 1659, în pofida bogățiilor imense scurse prin Sevilla — portul de legătură cu lumea transoceanică —, cheltuielile neproductive și fastuoase ale curții habsburgice de la Madrid și ale orgolioasei nobilimi hispanice pe tărâmul artelor somptuoare sau pe cel militar, ca și absența unei producții meșteșugărești autohtone au condus la consolidarea intermedierii economice străine, extrem de oneroase dacă ne gândim că 5% din câștigurile spaniole („el quinto") mergeau în tezaurele bancherilor europeni, îndeosebi germani.

Mizeria endemică a Spaniei atâtor cerșetori și vagabonzi — motive predilecte ale literaturii picarești a barocului, ca și ale picturii din „secolul de aur" —, retardările ei intelectuale într-un regim hipercatolic — la Universitatea din Salamanca Aristotel era încă preferat lui Newton în veacul Luminilor — și criza politică dintre războiul pentru succesiunea spaniolă (1701–1713) și invazia napoleoniană (1808) au dus treptat la acea „España invertebrada" despre care scria Ortega y Gasset. Urmările ei s-au resimțit până în epoca postfranchistă, iar după unii analiști ele se deslușesc încă astăzi.

www.dacoromanica.ro

VIZUALUL EUROPEAN ȘI SHAKESPEARE

În prologul tragediei istorice *Henric al V-lea*, pe care „Gulielmus, filius Johannes Shakespeare" îl scria după 1599, autorul, adresându-se aievea spectatorilor săi, mărturisea că „'n ăst 0 de lemn" („This wooden 0") — care nu era altceva decât circularul teatru londonez „The Globe" înălțat tocmai atunci, în penultimul an al veacului al XVI-lea —, aducând în scenă „întinsurile Franței" cu câmpul de luptă de la Azincourt, așadar un crâmpei din secularul război al Plantageneților și Lancasterilor cu neamul Valois, „închipuirea vrem să v-o stârnim". Decenii de învolburare ale unei asemenea „închipuiri" debordante, ale fanteziei policrome și ale imaginației biruitoare până la hotarele fabulosului, finalul de secol pe care italienii îl numesc Cinquecento și debutul celui următor — sau, pentru a vorbi în termenii biografiei shakespeariene, vremea elizabethană și cea a domniei primului Stuart — sunt, în Europa catolică și în aceea a Reformei acum triumfătoare, timpurile manierismului numit, uneori, „Renașterea secundă" sau „Antirenașterea". Miezul său se așază îndeobște între 1580 și 1610, iar într-un sens geografic și cronologic mai larg, sub numele de „manierism internațional nordic", el este grănițuit între 1550 și 1620. Sunt, cum vedem, tocmai deceniile de viață ale dramaturgului care aparține, ca și Filip al II-lea sau Tasso, ca și El Greco sau Titian, ca și Bruegel sau Caravaggio, ca și Montaigne sau Cervantes unei tipologii renascentiste târzii și manieriste. Sau, pentru a relua cuvintele unui istoric al mentalităților, el ar putea aparține unei galerii a „oamenilor triști de după 1560", cei care — adăuga Braudel — „ne seamănă ca frații" în

www.dacoromanica.ro

măsura, desigur, în care angoasa manierismului a putut fi întrucâtva identificată cu aceea a existențialismului sau a „noii avangărzi" de după ultimul război mondial.

Grațios peste măsură și elegant până la prețiozități insuportabile, aristocratic și elitist, erudit și artificial, dar înnoitor măcar și numai epidermic, în mediul aulic de la Florența și München, de la Mantova și Praga, sfârșitul de secol XVI occidental, amestecând realismul acut — ce va triumfa curând în baroc — cu abstracțiunea morfologică a liniei, cultivând combinația insolită, dar sesizantă, de „amor et horror vacui" rămâne, oricum, cel al unei vizualități hipertrofiate. Era o zodie aflată, mai mult ca oricând în cultura europeană, sub semnul văzului. Cel despre care avea să scrie curând, dincoace, în Europa orientală, în buna tradiție aristotelică și a școlilor iezuite, un cronicar și logofăt moldav mort de secure, ca atâți eroi shakespearieni: „Mai adevărat de toate simțiri iaste vederea... vederea singură den toate așadză înadevăr gândul nostru și ce să vede cu ochii nu încape să hie îndoială în cunoștință".

La capătul extrem răsăritean al acestui manierism pe care îl închipuie fațadele Dragomirnei lui Crimca, încheiată câțiva ani înaintea morții lui Shakespeare, Miron Costin rezuma astfel o întreagă epocă de primă modernitate unde scenografiile, metaforele plastice, stilizările, încifrările, emblemele, siluetele, contrastele frapante de culori complementare conduceau la o domnie cvasiabsolută a ochiului (și, în paranteză fie spus, se poate constata cât de bine se potrivesc toate aceste abia enumerate elemente de cultură plastică europeană din Renașterea târzie, cu acelea care erau reinventate, într-un spirit contemporan, în același orizont al vizualității atotstăpânitoare, într-un moment crucial al istoriei punerilor în scenă shakespeariene din România, cel pe care unii l-au socotit, pe meridianul nostru, un început al „noii teatralități" și care s-a consumat, dacă memoria nu mă înșeală, la sfârșitul lui iunie 1961, atunci când avea loc premiera unui spectacol în regia și decorurile lui Liviu Ciulei pe fundalul pădurii din Ardeni, neuitatul „Cum vă place" al Teatrului Municipal).

Compensată prin strălucirile factice descoperite de văz la tot pasul, această epocă de nevroză colectivă ce a urmat Renașterii

www.dacoromanica.ro

și marii fracturi care a fost Reforma luteran-calvină — o nevroză pe care nimic nu o tălmăcește, poate, mai bine decât cuvintele prințului Danemarcei: „The time is out of joint" („Vremea a ieșit din țâțâni") — este, tocmai de aceea, și timpul unui iraționalism pentru care stau mărturie portretele acelui străbun al suprarealiștilor numit Arcimboldo sau mereu bizarul „sacro bosco" din Bomarzo, și cel al astrologiei și alchimiei proliferând la curtea lui Rudolf al II-lea, al ermetismului, orfismului, onirismului, Cabalei, ocultismului, al magiei atât de bine stăpânite, în asprimea-i, de către Prospero („this rough magic"... „my so potent art"); după cum era și timpul unor marginalități infrareligioase din speța superstiției vrăjitorești, acel „maleficium" pe care îl descria minuțios un text contemporan cu Shakespeare, cel din 1584 al lui Reginald Scott (*Discoverie of Witchcraft*), lumea demonică a vrăjitoarelor populând, în exact aceiași ani, și începutul tragediei *Macbeth* scrisă în 1605 și pânza lui Frans Francken din 1607, „Adunarea vrăjitoarelor", aflată la Muzeul vienez de Istoria Artei.

Cultura vizuală a timpului lui Shakespeare era, în primul rând, una a citatului. Acesta putea fi un citat renascentist — de unde se iscă arhitectura palladiană, ca și mult repetatul „far di manera", mai ales în direcția imitației michelangiolești —, după cum putea fi chiar un citat medieval. Revenirea la o orientare spiritualistă cum este aceea a universului serpentinat pictat încă de un Pontormo, a misticii senzuale a unei Tereza de Avila, a cultului Sfintei Triade instituit de conciliul tridentin reîntors la sursele patristice și la cele tomiste ale evului mediu, ca și recursul morfologic la artificiile și complicațiile goticului târziu — în chiar Anglia Tudorilor și a lui Shakespeare, unde din nou o asprime, aceea neitaliană a arhitecturilor, este recunoscută de Pevsner în mult celebrul său eseu *The Englishness of English Art* — definesc și ele o epocă. Una care asocia din plin, pe de altă parte, imaginea plastică cu textul literar, într-o interacțiune devenită, nu o dată, livrescă și, iarăși, hiperculturală.

Dacă „a reprezenta" și „a scrie" puteau fi, semantic, verbe sinonime încă din evul mediu târziu — atât în Occidentul francez, cât și în Orientul slav („est escrit" și „napisati" sunt cuvintele în

www.dacoromanica.ro

cauză) —, temeiurile, acum puse, ale arborescentei și eruditei vizualități baroce erau noua specie a tratatelor iconografice ale Contra-Reformei, precum cel din 1570 al flamandului Vermeulen din Louvain despre imaginile sacre pictate sau *Iconologia* din 1593 a italianului Cesare Ripa inventariind alegoriile, până la *Icones symbolicae* ale lui Cristoforo Giarda din 1626.

Preluând din Renașterea clasică elogiul individului creator, al făuritorilor de cultură și istorie, veacul lui Shakespeare a dus statura morală și fizică a omului până la exacerbările biografice ale unor artiști ca Vasari sau Cellini, la gustul literar și plastic pentru gigantesc întâlnit în decorul mural al Capelei Sixtine sau în descrierea principalilor eroi ai prozei lui Rabelais. Așijderea, preluând gustul renascentist pentru istoria mai veche — parțial recuperată din rațiuni ideologice —, manierismul avea să prizeze la superlativ chipurile pictate din „galeria cu strămoși" a reședinței nobiliare (ceea ce în Spania avea chiar să se numească, curând, „salón de linages"), găsită din somptuosul sarmatism polonez până în portretistica princiară de glacială finețe a lui François Clouet; era acesta, în fond, un istorism „avant la lettre" pentru care lumea anglicană a urmașilor regelui „Barbă Albastră", Henric al VIII-lea, avea să-și dovedească atașamentul tocmai prin cea dintâi perioadă, istorizantă, a dramaturgiei shakespeariene, cuprinsă între 1590 și 1601, inspirată în cu mult cea mai mare parte a sa din cronistica contemporană (1578) a lui Raphael Holinshed atingătoare de trecutul Scoției, Irlandei și Angliei.

Sondarea istoriei implicând și dilatarea geografiei, o dată cu frecventarea occidentală tot mai sistematică a Răsăritului islamic și cu noile călătorii și descoperiri transoceanice vom asista la colorarea treptată a vizualității europene cu exotisme din Levant și din Americi. Acordarea către Anglia reginei Elizabeth I a așa-numitelor „capitulații" de către Sublima Poartă (1580) sau crearea „Companiei engleze a Indiilor orientale" (1600) ne pot explica, întrucâtva, și coincidența cronologică a scrierii piesei lui Cristopher Marlowe *Tamerlain the Great* (1587–1588) — nu de mult jucată pe scena Naționalului bucureștean —, ca și, fără a cădea în derizoriu, apariția printre complicatele argintării de masă ale

www.dacoromanica.ro

nobililor europeni — autentice și miniaturale scenografii — a acelor vase cu forme ciudate de nautili, rinoceri sau elefanți — ajunse până în patrimoniul Movileștilor Moldovei — sau așezarea unor diademe din pene colorate, precum aceea a ultimului suveran aztec Montezuma, în și mai ciudatele „Wunderkammern" (adică în „cabinetele de curiozități") ale Habsburgilor de felul celor de la Ambras, Praga sau Salzburg, alcătuiri artistice specifice manierismului, colecții de extravagante „meraviglie" ale vizualității, alături de picturi, automate mecanice, roci și bizarerii din Lumea Nouă pe care avea să le cerceteze cândva o știință ce se va numi etnologia.

Ele țin, desigur, și de o aplecare a epocii către fantastic. Un fantastic spre care evadează, din criza spirituală a vremii, acele elite europene ce construiau utopia, de la cea a lui Thomas Morus, precursorul umanist al generației umaniste a lui Shakespeare, până la contemporanii dramaturgului care au fost, deopotrivă, Tommaso Campanella, Johann Valentin Andreae, Francis Bacon, baron Verulam, a cărui *New Atlantis* readucea în discuție motivul de sorginte platonică al „insulei Utopia". Erau, nu trebuie uitat, chiar anii în care se scria ultima piesă shakespeariană recunoscută ca atare, *Furtuna* (1609–1612), desfășurată în spațiul unei insule imaginare, acolo unde sfetnicul Gonzalo propunea o organizare utopică „to excel the golden age" („ce întrece epoca de aur") și unde adierile noii geografii se pot recunoaște atât în salutul Mirandei către o „brave new world", cât și în anagrama „canibalului" care a dat numele lui Caliban, principiul corporal — și, desigur, fiu de vrăjitoare — din acest testament poetic al dramaturgului.

Prețioasele argintării și arhitecturi, bijuterii și sculpturi ale epocii 1600, prin care Anthony Blunt recunoștea simptomele „primului baroc" — unde fuziunea meșteșugurilor artistice și profuziunea materialelor puse în operă indică nașterea unui stil — și care sunt semne ale unui „carpe diem" compensator și fastuos ce urmează mai vechiului „memento mori" și mai vechii „vanitas", cu o întreagă recuzită de clepsidre, orologii, flori uscate ca în naturile moarte olandeze sau cranii precum cel al bufonului Yorick, sunt corespondentele unei alte prețiozități a timpului,

poate mai definitorie pentru elitismul manierist, pentru că aparține sferei cotidiene a limbajului. Gongorismul spaniol, marinismul italian, strădania franceză a lui Voiture și, bineînțeles, euphuismul englez parodiat, deopotrivă, în *Troilus și Cresida* și în personajul Polonius, cu antinomiile, repetițiile, perifrazele, aliterațiile, comparațiile lor, cu jocurile lor de cuvinte și cu abundența lor de metafore nu sunt altceva decât ecoul spiritual al prețiozităților exotice din sfera vizualului. Și dacă tot aici, în universul vorbelor alese, Shakespeare a putut să asocieze suveran cuvintele abstracte cu acelea concrete, să cizeleze adevărate „cuvinte-tablouri" care au spus atât de mult regizorilor moderni — și am în minte acum finalul filmului „Richard al III-lea" unde cuvântul desemnând obiectul jinduirii supreme, „coroana", era hiperbolizat prin imaginea stăruitoare care urmărea insistent rostogolirea simbolului regal în tufișurile prăfoase ale câmpului de bătălie de la Bosworth, așa cum și-a imaginat scena, cu câteva decenii în urmă, Laurence Olivier —, împrejurarea s-a datorat, fără doar și poate, locului excepțional deținut de vizualitate în civilizația occidentală de acum patru secole. Într-un mod, adaug de îndată, pe care ochiul modern îl poate înțelege foarte bine tocmai din pricina inextricabilei țesături de imagini care îi flutură dinainte în fiecare clipă.

Iar dacă voi mai aminti că după numai trei decenii de la petrecerea din viață, la Stratford-on-Avon, a enigmei care s-a numit Shakespeare — în aceeași zi din calendar în care se născuse cu 52 de ani în urmă (altă enigmă a destinului!) — avea să apară, în învecinatul York, o „Fraternity of Freemasons" din care s-a zămislit treptat cea mai vastă mișcare spiritualistă și inițiatică a lumii moderne și că un veac pe care „divinul Brit" — cum l-a numit Eminescu — l-a întruchipat admirabil, cel al măștii răspândite prin carnaval, al misterului și al bizarului a pregătit altele din care s-a ivit secolul XX, vom înțelege mai bine, poate, de ce nu va fi niciodată improprie proclamarea contemporaneității noastre cu unul dintre cei mai adânci creatori de lumi din istoria lumii.

www.dacoromanica.ro

SARMATISMUL POLONEZ

Socotită și astăzi drept țara cea mai întinsă și mai populată a Europei central-răsăritene, Polonia a fost, în evul mediu și la începutul epocii moderne, cea mai importantă monarhie din aceste părți ale continentului, determinând, în bună parte, evoluția istorică a unor zone învecinate, din Scandinavia și Rusia, până în Ucraina și Moldova. Există chiar, în literatura de specialitate, opinia că la sfârșitul secolului al XV-lea, sub domnia lui Cazimir al IV-lea Iagello, al cărui fiu Vladislav a devenit rege al Cehiei (1471) și al Ungariei după moartea lui Matei Corvin (1490), stăpânirea suveranilor de la Cracovia s-a extins asupra unui autentic „imperiu iagellonic", de la Marea Baltică la Marea Adriatică și din Silezia până în Transilvania (ceea ce, adaug, a avut consecințe pline de interes asupra civilizației aulice, a artelor din acest spațiu, de la palate și capele, la mobilierul liturgic). În această Polonie cu vaste latifundii, precum în Lituania sau în Podolia, ce au transformat-o în grânarul Europei, nobilimea a jucat timp de secole un rol neobișnuit de mare, toată existența statului raportându-se la ea, la rânduielile sale de viață. De altminteri, trebuie spus, chiar din punct de vedere numeric nobilimea poloneză deținea un procent impresionant — 10% din întreaga populație (spre comparație, în Ungaria și în țările române, magnații și boierii nu reprezentau, procentual, decât 1%!) —, ceea ce a făcut ca, începând cu secolul al XVI-lea, voința acestei pături atotstăpânitoare să fie lege. Această „szlachta", adică „șleahta" — termen provenit din cuvântul vechi german „slahta", care a dat „das Geschlecht", deci „neam" — era compusă din mari latifundiari, dar și din proprietari scăpătați, egali

www.dacoromanica.ro

între ei prin nobilitatea comună. Voința acestora era decisivă în adunările provinciale, așa-numitele „dietine", ca și în dieta care se aduna în capitala regatului trecută acum la Varșovia, tocmai pentru că aici era centrul geografic al vastului stat, cel mai ușor de atins pentru toți nobilii. Domnia regelui Alexandru I (1502–1506) va fi începutul hotărât al acestei precumpăniri nobiliare. „Privilegiile de la Mielnik" obținute acum de nobilime reprezintă recunoașterea realului și totalului control al magnaților asupra regelui care nu era altceva decât un „prim senior", Polonia devenind, de fapt, un unicat constituțional european: o republică aristocratică prezidată de un rege electiv, o „respublica mixta", teoretizată de umanistul polonez Modrevius în *De Republica Emendanda*.

În 1505 „constituția de la Radom", stabilind că nimic nou nu poate fi decretat de rege fără asentimentul nobililor — de unde numele său de „Nihil novi" — făcea ca Seimul, ales de adunările provinciale ale nobililor, să fie organul legislativ suprem al acestei „Respublica Polonorum" sau „Reczpospolita Polska" — numele oficial al regatului după „unirea de la Lublin" din 1569 dintre Polonia și Lituania —, fără de care regele nu putea făptui nimic. În această atmosferă de paroxism nobiliar, ce devenea o paradigmă europeană a unui veac el însuși nobiliar prin excelență și în care ultimii doi Iagelloni, Sigismund I cel Bătrân (1506–1548) și Sigismund al II-lea August (1548–1572) au italienizat, cu spor și în sens renascentist, civilizația aulică poloneză se va ivi așa-numita „idee sarmatică", o creație tipică acestor părți de lume și unei mentalități de segregație socială rar întâlnită în istorie.

Potrivit acestei doctrine curioase nobilimea poloneză nu avea aceeași origine etnică cu masele ne-nobile de extracție slavă, strămoșii magnaților fiind, nici mai mult, nici mai puțin, decât îndepărtații războinici sarmați de la Don și Volga, acei iranieni migratori ai antichității care au adus în lumea veche, înainte și după era creștină, bogăție, fast, strălucire; se adăugau acestor origini fabuloase descendențe, evident fictive, ale șleahticilor din nobili romani, din eroi latini cvasimitologici ai antichității de pe Tibru (așa au ajuns Movileștii moldoveni, asimilați prin

www.dacoromanica.ro

„indigenat", adică prin cetățenie nobiliară, magnaților poloni, să-și proclame scoborârea din însuși Caius Mucius Scaevola, tânărul roman adversar al etruscilor de acum două milenii și jumătate). Voi menționa, în treacăt, că asemenea teorii segregaționiste asupra genezelor unor elite sociale au apărut și în învecinata lume maghiară, prin „hunismul" sau „scitismul" unui János Thuróczy, potrivit căruia nobilii unguri nu aveau nimic comun cu masa fino-ugrică, descinzând din Atila sau, și mai venerabil, din sciții antici, după cum ceva mai târziu, în Franța, în 1732, printr-al său *Essai sur la noblesse* Henri de Boulainvilliers, conte de Saint-Saire, avea să lanseze teoria „francismului", coborându-i pe nobilii lui Ludovic al XV-lea din războinicii lui Clovis.

Pentru a aminti de fastul vechii „Sarmatia" — sub acest nume apăreau pe hărți ținuturile de la Vistula la Nipru — membrii marilor familii latifundiare Ostrogski, Radziwill, Zamoyski, Wisnowiecki, Potocki, Corecki, Sapieha, Lubomirski, Ossolinski, înrudite sau în legături politice, uneori, cu boierii și cu voievozii români, s-au înconjurat de un autentic „fast persan", cum notau observatori europeni ai timpului. Mătăsuri, catifele, blănuri, bijuterii, arme de preț, steme — o munificență ce putea sugera străvechea noblețe și strălucire sarmatică —, precum și o certă influență turco-persană — nu fără legături cu bănuitele izvoare iraniene ale nobilității poloneze — se pot recunoaște în portretele „sarmatice" din galeriile castelelor opulente ale Poloniei, dinainte și de după 1600, după cum bogăția nemaivăzută și ostentativă a soliilor leșești au uimit Iașii și Stambulul în 1622 — cu „desfrânatele de tot podoabe" și „zburdatele cheltuiale" despre care scria Miron Costin —, Roma în 1633, Parisul în 1645.

În instabilitatea politică provocată prin dispariția Iagellonilor, cu efemeri regi străini electivi de origini franceze (Henric de Valois), ungare (Ștefan Báthory) sau suedeze (Sigismund Vasa), orgolioasa nobilime poloneză și-a impus definitiv prerogativele. La 11 mai 1573, fiul Caterinei de Medicis și fratele suveranului de pe malurile Senei, Carol al IX-lea — este vorba de ducele de Anjou care a domnit, ca rege polonez, între 1573 și 1575, înainte de a urca în scaunul strămoșilor săi ca Henric al III-lea, ultimul

www.dacoromanica.ro

rege al dinastiei Valois — promulga așa-numitele „Pacta conventa" cu faimoasele „articole henriciene"; acestea stipulau un contract între rege și „națiunea suverană a nobililor", privând pe monarh de drepturi ce reveneau acum magnaților și șleahticilor care îl alegeau. Și care vor avea de acum, în Seim, acea libertate neîngrădită a votului, „vox libera", cu dreptul de „liberum veto". Se năștea astfel modalitatea de vot regăsită până azi la prestigioase instanțe internaționale, prin care se poate bloca și obstrucționa orice inițiativă. Acest „liberum veto" a fost, în secolele XVII și XVIII, groparul Poloniei, dezmembrată treptat de marile puteri din jur — Austria, Prusia și Rusia —, după decenii de „cumpărare", în favoarea lor, a unor asemenea voturi nobiliare. Ficțiunea sarmatismului polonez a fost, într-un fel, anticamera dispariției de pe hartă a celei mai mari monarhii din aceste părți de Europă.

www.dacoromanica.ro

SPIRITUL TRIDENTIN

Obișnuim să deplângem diferitele și succesivele rupturi europene dintre Est și Vest, de la schisma din 1054, la căderea Bizanțului în 1453 sau la satelizarea sovietică din 1945, făurind cumva imaginea factice a unui Occident unitar, solidar și monolitic, opus varietății „barbare" din Orient. Este suficient a evoca — cu mult înaintea diferențelor sensibile de natură economică, mentală, socială pe care Uniunea Europeană le implică între țările membre — momentul Reformei protestante din secolul al XVI-lea, pentru a înțelege că varietatea este cuvântul de ordine al civilizației apusene.

Momentul care a marcat punctul central al sciziunii Occidentului a fost conciliul de la Trento, cel mai lung și cel mai „politic" din istoria bisericii occidentale și ultimul înaintea celor din epoca modernă (Vatican I, 1869–1870; Vatican II, 1962–1965).

Această obișnuită, potrivit tradiției, adunare a întregii ierarhii spirituale a catolicismului, întrunită în „concilium" spre a lua decizii de importanță capitală pentru destinele creștinătății, s-a voit cu totul altceva decât a fost în cele din urmă. Dorind să readucă pacea religioasă, conciliul de acum patru secole a însemnat, la finalul său, încercarea eșuată de a reface unitatea creștinătății apusene după provocarea de la Wittenberg, din toamna anului 1517, când Martin Luther și-a făcut cunoscute tezele care au zguduit din temelii catolicismul (la numai șapte luni după ce se încheiase un alt conciliu, așa-numitul Lateran V, 1512–1517).

Ideea unui conciliu al creștinătății catolice, care să reunească și pe „oile rătăcite" protestante ce părăsiseră trupul Ecclesiei,

www.dacoromanica.ro

apăruse încă în mintea pontifului mediceean Clement al VII-lea (1523–1534), dar drastica lovitură dată Romei prin schisma anglicană a regelui Henric al VIII-lea a făcut derizoriu, între timp, orice proiect în acest sens. Când numitul papă, nepot al lui Lorenzo Magnificul, pleca dintre cei vii, în septembrie 1534, două treimi din Europa apuseană nu mai erau catolice. Succesorul său, Paul al III-lea (1534–1549), fostul cardinal Alessandro Farnese, dorește și el convocarea unui conciliu, ceea ce la reformați voia și Melanchton, al doilea personaj al noii confesiuni luterane.

În cele din urmă, în nordul Italiei, la Trento (anticul Tridentum), se deschide, la 31 mai 1545, această adunare a „prinților Bisericii" chemați a dezbate, în spiritul timpului, ceea ce se prefigura ca o nouă ordine spirituală și, implicit, politică vest-europeană. Este drept că, de la bun început, protestanții au lipsit, participanții catolici — cu o predominare netă a episcopatului italo-spaniol, așadar a „nucleului dur" al bisericii romane — decizând a discuta despre consecințele noii doctrine a celor ce nu veniseră la întâlnirea conciliară, „în spirit de bunăvoință răbdătoare și paternă" („benigne, patienter, paterne").

Esențial, sub aspectul ideologic, este faptul că, fiind confruntat cu ideea protestantă de a orienta totul, în materie de cult și de comportament, după experiența bisericii primitive, din timpurile evanghelice și apostolice ale secolelor I și II, conciliul de la Trento refuză eliminarea din ecuația creștină a marelui moment patristic din secolele IV și V, cele care au încorporat creștinismului abia trimfător tradiția gândirii păgâne greco-romane a lui Platon și a lui Aristotel. Biserica rămânea — pentru părinții din conciliul tridentin — un fapt de continuitate: ea nu s-a înșelat vreodată, de la Hristos și discipolii săi până la Augustin, Ieronim, Ambrozie și până la celebrii capadocieni ai Răsăritului. Ceea ce se accepta, însă, era doctrina venită din umanismul pios al Renașterii, cea a „liberului arbitru", așa cum o conturase — împotriva lui Luther și a tradiției augustiniene — Erasmus din Rotterdam: era acea perspectivă luminoasă care făcea pe om părtaș la dumnezeire și potrivit căreia natura umană, cândva întinată de „păcatul originar", este capabilă să-și dobândească propria salvare.

www.dacoromanica.ro

În rest, episcopii catolici, învățând prea puțin din acuzele ce se aduceau privind averile, beneficiile și moravurile întregului cler — cu atâtea ecouri, ne amintim, până în literatura veacului al XVI-lea, dacă ar fi să ne gândim numai la Rabelais — discutau, adesea complet steril și încrâncenat, până când o epidemie stârnită în orașul conciliar a dus la evacuarea episcopilor la Bologna și la suspendarea venerabilei adunări la 13 septembrie 1549.

Timp de un an numai, de la 1 mai 1551 la 28 aprilie 1552, fostul cardinal del Monte, care prezidase conciliul și devenise apoi papa Iuliu al III-lea (1550–1555), a redeschis lucrările acestuia, repede închise din nou. Abia după un deceniu — trecând peste domnia de numai douăzeci de zile a intransigentului papă Marcellus, nemurit printr-o missă a lui Palestrina, peste cea a sprijinitorului Inchiziției de inspirație spaniolă care a fost cardinalul Caraffa devenit Paul al IV-lea (1555–1559), peste începutul pontificatului lui Pius al IV-lea (1559–1565), cel înțelept sfătuit de tânărul său nepot, vestitul Carlo Borromeo —, la 18 aprilie 1562, conciliul a fost reluat, pentru a se încheia definitiv un an și ceva mai târziu, la 3–4 decembrie 1563. Într-un răstimp atât de lung — trecuseră, totuși, optsprezece ani — se petrecuseră schimbări esențiale și în tabăra celor ce fuseseră marii absenți ai conciliului tridentin: protestanții. Centrul de greutate al acestora, constituiți într-o Biserică a noii confesiuni, trecuse din Germania — relativ calmată prin pacea confesională de la Augsburg (1555) —, în Franța și în Elveția, acolo unde se ilustrase Calvin.

Reînnodând cu marele moment conciliar din prima jumătate a veacului al XV-lea, când conciliile de la Konstanz și Basel afirmaseră superioritatea lor asupra papei, reluând discuția teologică privitoare la originea puterii episcopale — este ea de origine divină, așadar poate să țină un episcop direct de Dumnezeu, fără intermedierea pontifului roman? —, acest congres bisericesc, cu plenipotențe politice în cele din urmă, care voise să refacă unitatea creștină a Europei apusene, dar care, în cele din urmă, i-a omologat diviziunea, a avut încheieri culturale cu urmări capitale pentru destinele civilizației de după Renaștere, aceea a Contra-Reformei și a Barocului pe care spiritul tridentin a inaugurat-o.

www.dacoromanica.ro

Autoritatea unei Rome papale ce-și văzuse amenințată supremația de către reformații pentru care centrul lumii catolice devenise Sodoma, Gomora și „prostituata babilonică" din Apocalipsă era acum, solemn, reconfirmată. „Roma triumphans", Roma triumfătoare, cu cele trei „fiice" ale sale — Franța, Spania și Italia (curând avea să se adauge inima politică a imperiului habsburgic, cu a sa „pietas austriaca") — era din nou punctul focal al catolicismului, cel care decidea, pe plan spiritual, destinele unei împărății universale. Era „Arca lui Noe", străvechi motiv iconografic al paleocreștinilor, redevenit simbol preferat al Bisericii învingătoare în afara căreia nu exista salvare („nulla salus extra").

Decisă a învăța din lecția unei mari înfrângeri care a fost — pentru sine — Reforma, papalitatea romană hotărăște cum să-și organizeze, potrivit țelurilor expansiunii sale și a recuperării pierderilor teritoriale și ideologice care nu fuseseră puține, o autentică propagandă prin instrucție, printr-o învățătură teologică — și nu numai — care a pus o parte din temeiurile Europei moderne. Așa s-au născut, în spiritul ofensiv al Contra-Reformei și pentru pregătirea celor ce trebuiau să acționeze în numele Romei întru convertirea „schismaticilor" — fie ei protestanții din Europa apuseană și centrală, fie ei ortodocșii din Răsărit —, instituții școlare al căror centru era Roma și a căror difuziune a mers până în Anglia și în Lituania, în țările române și în arhipelagul grecesc: Seminarul german în 1552, Seminarul englez în 1556, Colegiul Sf. Atanasie pentru grecofoni în 1577, Congregația „De Propaganda Fide" — așadar pentru propagarea credinței romano-catolice — în 1622.

Consecvent unei idei majore din conciliul de la Trento potrivit căreia evul mediu, cu splendida-i creație teologică, era parte din istoria și din triumfurile Bisericii — exact ceea ce negaseră din plin protestanții —, catolicismul post-tridentin va relua nu puține elemente de civilizație medievală, ceea ce va da și o notă distinctă manierismului, ca stil al civilizației europene la finele secolului al XVI-lea. Proclamarea, în 1567, a lui Toma de Aquino drept „doctor al Bisericii", publicarea textului definitiv al traducerii latine a *Bibliei* — a „Vulgatei" așadar — în 1592, reluarea

www.dacoromanica.ro

întocmai a tezelor bizantine de la al VII-lea conciliu ecumenic de la Niceea (787) în ceea ce privește venerarea — nu adorarea — imaginilor sfinte erau tot atâtea semne care indicau legătura voită a lumii de după Trento cu evul de mijloc. În ceea ce privește acest ultim capitol evocat, cel al reprezentărilor vizuale sacre, trebuie adăugat că părinții de la Trento au decis excluderea acelora care puteau aduce confuzie în ochii și mintea credincioșilor: este, spre pildă, cazul Sf. Treimi închipuită ca o idolatră ființă tricefală (așa cum apare, la 1567, într-o gravură de carte antitrinitariană de la Alba Iulia), după cum este cazul scenelor păgâne, ceea ce a condus la trist-celebrul episod al lui Daniele da Volterra, căruia i s-a cerut să pună văluri, în Capela Sixtină, nudurilor michelangiolești din „Judecata de Apoi" sau la chemarea lui Veronese înaintea tribunalului Inchiziției.

Pentru mai multă siguranță — în chiar epoca în care își fac apariția listele cu cărți interzise (*Index librorum prohibitorum*, în 1559) impuse de gustul filospaniol al papei Paul al IV-lea —, în sfera imaginii un Andrea Gilio da Fabriano publica, la numai un an distanță de momentul încheierii conciliului de la Trento, dialogul său despre greșelile pictorilor (*Dialogo degli errori della pittura*), pentru ca în 1570, într-o altă lume catolică, cea flamandă, Jean Vermeulen din Louvain să-și tipărească tratatul iconografic despre imaginile sfinte (*De picturis et imaginibus sacris*).

Chemată a sensibiliza masele de fideli și a impresiona retina celor ce se prosternau înaintea altarelor, arta Contra-Reformei va balansa, în manierism și în „primul baroc", între fastul interioarelor ecleziale din Italia, Spania sau Austria, între bogăția sonoră a unei muzici de cult ce a condus la oratoriul din care se va ivi curând opera lirică profană a spațiului mediteranean sau germanic și austeritatea consunând cu ascetismul misticii iberice, ce și-a avut ecouri în arhitecturile lui Herrera sau în pânzele lui Zurbaran.

Bisericile clădite în spirit tridentin — circulare, cruciforme și, mai ales, mononave potrivite predicii din amvon (după modelul sanctuarului de referință care este, la Roma, în 1574, Gesù, dar și după cel al Santei Maria Maggiore din Trento, acolo unde se ținuseră unele adunări conciliare) — adăposteau din nou relicvele

www.dacoromanica.ro

respinse cândva de Luther ca „oase vechi", vizitate în pelerinaje pline de ostentație, dezvoltându-se, după 1580 — și în legătură cu ele — un adevărat gust european pentru macabru, similar celui gotic al veacului al XIV-lea, celui preromantic de la finele secolului al XVIII-lea, celui simbolist de la 1900.

Cultul Fecioarei, cultul sfinților vechi și noi — dintre aceștia, mai ales, cel al lui François-Xavier și cel al lui Ludovic de Gonzague —, cultul „Sfintei Triade" (Iisus, Maria și, până acum nebăgatul în seamă, Iosif) primeau un tribut emoțional plin de consecințe artistice, iar extazul sau suferința personajelor sacre devin motive de inspirație artistică predilectă pentru sculptori, pictori sau orfăurari.

Conștientă de nevoia de a-și justifica noua menire într-o lume tot mai secularizată, străbătută de toate câștigurile intelectuale ale umanismului Renașterii și de toate relativizările induse prin spiritul critic al Reformei, biserica catolică și-a remodelat acțiunea misionară în sferele laice, de la cele mai umile la cele mai înalte, prin ordine monahale extrem de active, dinamice, pătrunse chiar de o anume permisivitate, de o „mondenitate" tot mai necesară.

Așa au fost capucinii, prezenți mai ales în lumea măruntă a satelor și a orășenilor cu puțină școală și multă credință, ridicând așa-numitele „calvarii" — reprezentări monumentale ale scenelor Patimilor Domnului, înălțate în spații publice rurale și urbane –, așa au fost oratorienii lui Filippo Neri, așa au fost, în fine, la nivelul elitelor, iezuiții, care au ajuns să întruchipeze cel mai profund idealurile tridentine ale Contra-Reformei. Acest ordin, pentru care secolele XVII–XVIII au însemnat momentul de apogeu, s-a născut din voința de fier a unui nobil basc, Ignațiu de Loyola, marcat de războaiele timpului și care, în 1526, își exprima în ale sale *Exerciții spirituale* — gândite mai curând ca un regulament militar, ce amintea de profesiunea armelor pe care o avusese autorul până în 1521 — dorința de a crea o miliție creștină unde fiecare credincios era un cavaler al acelui Iisus care se găsește pretutindeni. Metoda specială a rugăciunii, regula examenului lăuntric făcut de două ori pe zi, propuse de Loyola, atrag discipoli care, în august 1532, au creat așa-numita „Societate a lui Iisus",

www.dacoromanica.ro

aprobată de papă în 1540. Difuziunea programului iezuit s-a făcut treptat, dar temeinic, prin colegii unde studiile umaniste durau ani de zile — primul s-a înființat la Roma chiar, în 1551 — și a căror iradiere, fericită sub aspect cultural, a ajuns până la marginile catolicismului, în școli ale ordinului din Polonia, de pildă; aici s-au pregătit, în spiritul umanismului catolic baroc, nobili și cărturari din țările române, îndeosebi din Moldova, numele cel mai sonor fiind, desigur, cel al cronicarului Miron Costin, elev la colegiul iezuit de la Bar, din Podolia, creat în 1636.

De altminteri, nu puține pagini ale umanismului ortodox românesc — de la Ureche la Udriște Năsturel, cel care tălmăcise în slavonă o carte de la sfârșitul evului mediu occidental, devenită lectură predilectă a oamenilor barocului italian, *Imitatio Christi* a lui Toma a Kempis —, ca și câteva fațade de biserici românești ale veacului al XVII-lea, de la Golia la Cașin, pot fi înțelese doar prin contacte, știute sau neștiute, cu iezuiții. Așadar, sub semnul spiritului tridentin al Contra-Reformei.

www.dacoromanica.ro

VECHILE NOUTĂȚI ALE ISTORIEI ROMÂNILOR

Unul dintre locurile comune ale istoriografiei românești, exasperând prin caracterul său necritic și vetust, ca și prin reluarea sa obsedantă în cursuri și manuale este cel potrivit căruia evul nostru mediu s-a prelungit până, cândva, în timpul Vladimiresculului sau chiar al Bălcescului.

Trecând peste comoditatea unei judecăți care acolo unde vede boieri, proprietăți și ranguri, vede și alcătuiri feudale ținând de mediul ev și investigând dincolo de veacul al XVIII-lea fanariot — care el însuși are atâtea alcătuiri de noutate modernă — am încercat, încă de acum mai bine de un deceniu, să arăt de ce mijlocul secolului al XVI-lea, așadar vremea din jurul lui 1550, a fost epoca în care s-au săvârșit mutații ce indică — și mai peste tot în Europa a fost la fel — un sfârșit efectiv de medievalitate. Dacă încercările de a desluși o „Renaștere românească" în veacul de după 1500 mi se par fără sorți de izbândă — reamintesc că fenomenul renascentist nu poate ființa decât acolo unde sunt reunite trei simptome, anume viziunea antropocentrică, emulația burgheză și răsturnarea perspectivelor științifice față de evul mediu —, sigur este că a doua parte a secolului al XVI-lea, în timpul unor Alexandru Lăpușneanu și Iacob Heraclid Despotul, Petru Șchiopul, Petru Cercel sau Ieremia Movilă era altceva decât o medievalitate târzie de felul celei patronate de Ștefan cel Mare, de Neagoe Basarab și, parțial, chiar de către Petru Rareș. Era o pagină de civilizație nouă, postmedievală, pe care generații de

www.dacoromanica.ro

istorici nu au știut a o citi corect, în ciuda faptului că încă acum șaizeci de ani Nicolae Iorga, în sinteza-i de *Istoria Românilor* (volumul al V-lea, din 1937, subintitulat *Vitejii*) observa, cu intuiția sa unică, cum după mijlocul acelui al XVI-lea veac se deschidea un „secol de istorie modernă față de evul mediu ce fusese până atunci".

Dacă enumerăm câteva dintre noutățile vechii noastre civilizații de acum patru secole vedem că, practic, întreg câmpul vieții românești este acoperit, de la politică la credință. Ne aflăm, înainte de toate, într-o totală schimbare de peisaj istoric prin instaurarea, acum, a unei autorități turcești care duce la transformarea independenței statale medievale într-o autonomie statală premodernă unde cuvântul Stambulului devenea decisiv, de la alegerea domnului la mazilirea sa, de la impunerea numeroaselor peșcheșuri la controlul militar; nu mai puțin, însă, Muntenia, Moldova și Transilvania, ca principate autonome, își păstrau statalitatea — obiect de lupte și de tranzacții nesfârșite —, într-o vreme în care, pe urma țărilor balcanice, spațiul unguresc și cel ceho-boem și-o pierduseră în chip dramatic, în favoarea Sublimei Porți sau a Habsburgilor.

Campania victorioasă din 1538 a lui Soliman Magnificul împotriva Moldovei lui Petru Rareș, mai vechiul control otoman asupra scaunului domnesc de la București — acolo unde au trebuit să vină voievozii din mai retrasa cetate a Târgoviștei —, „turcirile" unor membri ai familiilor princiare — cazul lui Iliaș Rareș în 1551 în Moldova, cel al lui Mihnea al II-lea în Țara Românească, patruzeci de ani mai târziu, în 1591, ce s-au adăugat altor renegări contemporane din spațiul mediteranean — au făcut ca umbra uriașă a unui imperiu tricontinental să planeze și asupra lumii carpato-dunărene, cu consecințe care au grevat fundamental nașterea unei mentalități românești moderne.

În ceea ce privește lumea ardeleană, cea a unui principat tot mai bine individualizat după dezastrul maghiar de la Mohács (1526) și în timpul cârmuirii dinastiei Zápolya, cu scaunele sale săsești și secuiești, cu ținuturile bănățene, cu comitatele din Ungaria superioară și din așa-numitul Partium („Partes Regni Hun-

www.dacoromanica.ro

gariae"), cu districtele de la Bistrița, Făgăraș și Brașov, pragul 1550 însemna triumful definitiv al luteranismului, în formula moderată a lui Melanchton, în mediile saxone creatoare de civilizație urbană, ceea ce va marca o și mai mare diferențiere a acestei provincii românești de dincolo de munți față de spațiul fostei Ungarii regale, unde protestantismul câștiga teren în varianta sa calvină.

Nu mai puțin, veacul al XVI-lea este și cel al apariției unei noi boierimi românești. Sunt acei „oameni noi", găsiți și în Apus („parvenus", „new-comers") și în Rusia (noua „boiarstvo" a lui Ivan cel Groaznic) — peste un secol și mai bine, cu o altă perspectivă, Brâncoveanu avea să-i numească, pe cei din vremea sa, „mojici grași și plini de bani" —, cei care înlocuiesc pe marii feudali ai evului mediu ale căror rânduri fuseseră rărite și prin „tăierile de boieri" din timpul lui Mircea Ciobănul în Țara Românească și al lui Alexandru Lăpușneanu în Moldova. Acești noi boieri și dregători, români și levantini, ajunși chiar pe tron în veacul următor — un Vasile Lupu sau un Gheorghe Duca, Ghiculeștii sau Cantacuzinii — s-au ilustrat printr-un patronaj cultural vădit în ctitorii și în tipărituri, cu aplecări spre fast și heraldică, spre abordarea unor semne exterioare ale puterii, spre afirmări de genealogii efective sau fictive.

Concomitent, urcau în scaunele de la Târgoviște și București, de la Suceava și Iași noi dinastii înrudite cu „începătorii de țară" Basarabi și Mușatini, având începători iluștri legați de marea boierime, precum Neagoe ce și-a zis Basarab, în 1512, marcând prin ctitoria sa de la Argeș intenția creării unei noi linii dinastice; precum Ieremia Movilă, în 1595, fiul fiicei lui Petru Rareș, care punea ca Sucevița neamului său să fie acoperită cu aceeași pictură exterioară ce împodobise cândva lăcașurile bunicului său matern; precum Mihnești, în fine, cei care vor uni dinastic Muntenia cu Moldova între 1574 și 1591, prin domniile, la sud și la nord de Milcov, ale unor frați, unchi și nepoți ca Alexandru al II-lea Mircea, Mihnea Turcitul și Petru Șchiopul, continuați la începutul veacului următor de descendenții lor direcți, Radu Mihnea și Alexandru Coconul (chiar această apropiere moldo-munteană, prefațând momentul Mihai Viteazul și urmându-i imediat, era un semn al depășirii medievalității). Abia menționatul neam al

www.dacoromanica.ro

Mihneștilor, coborâtori din Basarabii veacului al XV-lea, avea să-și proclame, prin portrete pictate și prin arhitecturi religioase, atașamentul față de strămoși — aceștia au fost munteanul Vlad Țepeș și moldoveanul Ștefan cel Mare —, la fel cum Alexandru Lăpușneanu, în ctitoriile de la Rădăuți sau Bistrița omagia, după 1550, memoria unui înaintaș ca Alexandru cel Bun, al cărui prenume îl și purta.

Realmente deschiși spre forme de cultură occidentală, spre cele ale Renașterii italiene mai ales, Mihneștii înrudiți cu familii italo-grecești din Levant, posesori de opere de artă apuseană, donatori la biserici din Roma și Veneția, sau principele transilvan Ioan al II-lea Sigismund — descendent din Sforza și protector al antitrinitarienilor de felurite nații —, ca și succesorii săi Báthoreștí, înconjurați de muzicieni și arhitecți veniți din Italia, au fost cârmuitori ai celor trei țări de la Carpați și Dunăre contemporani cu o schimbare notabilă de sensibilitate. O schimbare pe care o comentam astfel, cu ani în urmă, în cartea mea *Civilizația românilor între medieval și modern* (I, 1987, p. 20–21): „Retoricul și narativul unor texte slavone scrise de călugări români spre mijlocul și într-a doua parte a veacului al XVI-lea, ca și cele ale unor picturi murale ce izbucnesc pe fațade, datorate unor zugravi moldavi și alogeni spre sfârșitul primei jumătăți și îndată după mijlocul aceluiași secol făceau parte, stilistic vorbind, dintr-o aceeași nouă etapă a culturii noastre pe care încercam să o sugerez, răspundeau nevoii de poveste, de istorie în sensul cel mai strict al cuvântului". Într-adevăr, triumful narației — îl găsim în cronica lui Macarie și în cele ale „macarienilor", dar și în frizele picturii exterioare moldovenești explodând după 1530 —, gustul pentru istorisirea faptelor de seamă în documentele de cancelarie, în epigrafe funerare (cum era cel de la Argeș al lui Radu de la Afumați în 1529, cel al lui Albu Golescu la Vieroși în 1574, cel al lui Stroe Buzescu la Stănești în 1602), în cronicile murale („Wandchroniken") din bisericile săsești ardelene, între 1566 și 1592, ca și din bisericile ortodoxe (la Bucovăț în 1574, la Suceava în 1590) fac din secolul al XVI-lea începutul unui timp nou. Cel din care vor ieși Neculce și Cantemir, Budai Deleanu și Anton Pann.

www.dacoromanica.ro

EUROPA LUI MAX WEBER

La începutul secolului ce stă să se încheie o carte făcea senzație în rândurile sociologilor și ale economiștilor, ale istoricilor și ale teologilor: era *Etica protestantă și spiritul capitalismului*, scrisă de Max Weber, fondatorul recunoscut al sociologiei religiilor, socotit de mulți — și prohibit mult timp, tocmai de aceea, într-o anumită parte a lumii — drept unul dintre principalii potrivnici ai doctrinei marxiste. Cartea aceasta celebră, apărută nu de mult și în versiune românească, era consecința unor studii sociologice adâncite pe care Weber (1864–1920) le-a publicat în urma unor mai vechi anchete din ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, realizate în regiunea germană a Baden-ului, și ale căror concluzii erau de-a dreptul surprinzătoare pentru lumea savantă: protestanții erau mai bogați decât catolicii!

Mai mult, alte cercetări completau asemenea încheieri arătând, de pildă, că patronatul și muncitorimea de înaltă calificare în Germania lui Bismarck erau predominant protestante, concluzie care se putea corela cu o alta potrivit căreia, tot acolo și tot atunci, școlile tehnice și industriale erau absolvite mai puțin de catolici și mai mult de protestanți... În acest fel învățații timpului începeau să realizeze concret — căutând temeiuri teoretice în acest sens — că diferite orientări, mentalități și predispoziții cultural-confesionale, ivite mai întâi în spațiul german, mai apoi în întreaga Europă centrală, apuseană și nordică, după momentele Martin Luther și Jean Calvin, așadar după Reforma din anii '20–'30 ai secolului al XVI-lea, erau stimulii

www.dacoromanica.ro

direcți ai unor activități economice laborioase care începeau să configureze capitalismul.

Mai ales ascetismul calvin, puritanismul — atât de răspândit din Transilvania până în coloniile engleze din America — s-au dovedit a fi, în secolele XVI–XVII, creatoare de etos burghez, surse spirituale ale unei evoluții economice care avea în centrul său demersul individual, de vreme ce, potrivit doctrinei protestante, datoria omului este, înaintea divinității, de a făptui bine tot ceea ce făptuiește — aceasta era misiunea dumnezeiască a omului, ceea ce protestanții germani sau englezi numesc „der Beruf" sau „the calling" —, de unde încheierea firească potrivit căreia belșugul și profitul vin de la Dumnezeu, în slujba căruia trebuie ostenit tot timpul printr-o muncă productivă, în timp ce sărăcia este o pedeapsă dată pentru păcatele oamenilor. Austeritatea moravurilor, munca obstinată ca o pavăză împotriva tentațiilor, a plăcerilor vieții, caracterizează rânduiala etică protestantă (înrudind-o cu austeritatea și severitatea iudaică a Vechiului Testament, cel ce atrăgea și atrage încă pe reformați prin legătura între bogăția pământească și electia divină!), reprezentând, în cele din urmă, motorul principal al dezvoltării burgheze europene. Aceasta este explicația faptului că la nici un secol distanță de momentul destrămării unității catolice și a triumfului definitiv al Reformei, 9/10 din burghezia Europei era de confesiune protestantă, iar în țările care la 1640 se aflau în vârful prosperității economice și a stăpânirii mărilor — Anglia Stuarților și a lui Cromwell, Olanda „stathouder"-ilor din dinastia de Orania —, 2/3 din populație era câștigată pentru protestantism.

De altminteri, pentru a face un salt în timp și pentru a înțelege de ce fenomenul economico-religios apărut în secolul al XVI-lea stă cumva la temeiul lumii de astăzi, voi aminti doar împrejurarea că, după statisticile Organizației Națiunilor Unite, primele 6 țări din lume cu cel mai înalt venit „per capita" sunt protestante, iar din cele 22 de țări cu venit de peste 600 de dolari pe an 7 sunt protestante; pentru a completa acest aspect al vieții social-economice și religioase de pe planetă la acest final de secol , voi adăuga că, potrivit acelorași date oficiale, dintre țările cu venit anual al

locuitorilor între 200 și 600 de dolari majoritatea sunt catolice, pentru a nu coborî în zonele acestui spectru mondial unde ortodocși, musulmani, hinduși, budiști își împart limita de jos, care este una a sărăciei.

Căci — mai trebuie spus — pornind de la teza de tradiție weberiană a predominării economice europene — și, prin extensie, mondiale — a protestantismului, a calvinismului mai ales, față de catolicism, se poate adăuga oportun că există de trei sute de ani, cel puțin, un serios ascendent economic al celor două confesiuni asupra ortodoxiei. Și fără să absolutizez și să pun totul, abuziv, pe seama mentalității confesionale, nu mă pot împiedica să nu remarc că în chiar Uniunea Europeană, cu doar câțiva ani în urmă, Produsul Național Brut pe cap de locuitor era în Danemarca protestantă de 26 700 de dolari, iar în Grecia ortodoxă de numai 7 390 de dolari...

Chiar dacă, în epoca interbelică, teza lui Max Weber a fost combătută, convingător pe alocuri, prin identificarea unui „capitalism catolic" în aceleași secole de Renaștere și Reformă, așa cum era el reprezentat de bancherii neamului Fugger din Augsburg sau de negustătorii Veneției, vedem cum realitățile complexe ale timpurilor de astăzi confirmă prezența, în zonele superioare ale prosperității internaționale, a țărilor și regiunilor de structură mentală protestantă, de la aceleași Anglie și Olandă de acum câteva secole, până la Scandinavia, la Nordul american sau la nordul Germaniei.

Și acum o remarcă ultimă care ne arată câte nuanțe poate căpăta o interpretare de istorie a culturii în câmpul sociologiei religiilor și al istoriei generale: chiar în sânul protestantismului, ce deține primatul economic capitalist al timpurilor moderne, se impun unele distincții. Ele ne indică, de pildă, că, față de luterani, calvinii au o etică accentuat utilitaristă, fapt care se explică prin aceea că, la Geneva, Calvin justifica din punct de vedere canonic împrumutul cu dobândă, în timp ce Luther la Wittenberg și la Wartburg, mai medieval și mai scolastic, socotea că banii nu sunt productivi. Hotărând, după o deliberare filologică subtilă, că „usura" — așa era denumită dobânda în traducerea latină a *Bibliei* — nu este condamnată de scrierile sfinte, Calvin făcea loc, în lumea

www.dacoromanica.ro

europeană a burgheziei născânde, acelei părți a plusvalorii care ne reglează adesea, la bine și la rău, existența. Consecința a fost că până astăzi, între bogații protestanți ai lumii, calvinii sunt mai prosperi decât luteranii, apoi luteranii mai avuți decât catolicii, iar catolicii decât ortodocșii. Aceasta este, de sute de ani, structura economică a Europei creștine — în linii mari, evident — și fără Max Weber înțelegerea ei ar fi fost, cu certitudine, întârziată.

www.dacoromanica.ro

REPERE DE MENTALITATE ROMÂNEASCĂ

La întrebarea, ce mi-a fost pusă nu o dată, în legătură cu un posibil însemn distinctiv al identității culturale românești răspunsul meu a fost același de un sfert de veac încoace: el nu poate fi, după mine, decât creștinismul nostru popular și latin.

Dacă latinitatea graiului ne-a distins în oceanul slav, turanic și fino-ugric al Europei răsăritene, o anume latinitate a moralei și a esteticii noastre, la nivel popular înainte de toate — mai apoi și în sferele aulicului — ne-a dat, cu siguranță, nuanțe proprii vreme de două mii de ani.

Căci, să nu uităm, suntem o lume sedentară, înconjurată de migratori, o lume legată de „terra" — sorgintea lui „țăran" aceasta este, la noi și numai la noi —, creștinată prin Roma târzie în puzderia de cătune, sate și orașe ale Daciei, Moesiei și Sciției, mult înaintea evanghelizărilor bizantine și papale din Bulgaria și Serbia, din Rusia și Ungaria. O lume a cumpănirii și a toleranței, cartezian „avant la lettre", șuguind cu sfinții și râzând bonom de isprăvile Satanei în cărțile și în zugrăvelile populare cu atâtea „Judecăți de Apoi", într-o laxitate a disciplinei credincioșilor în lăcașul bisericesc condamnată aspru de către orientalul caucazian Antim Ivireanu („vorbim și râdem și facem cu ochiul... mai rău decât pe la cârciume"), fără nici un fel de aderență la entuziasmele mistice și la sfâșierile eretice ale învecinatelor medii slave, pendulând între sacru și profan, între, pe de o parte, majestatea reculeasă a lăcașului împodobit cu fresce sau exiguitatea spațiului închis al locuinței țărănești descinzând din megaronul preistoric și, pe de altă parte, penumbra pridvorului de biserică sau de prispă a unei

www.dacoromanica.ro

case deschise către natura pe care o insinuează în viața de zi cu zi a românului.

Suntem, în sfârșit, o lume unde „Dominus Deus" a ajuns „Dumnezeu" și unde „basilica" a devenit „biserică", numind o zidire care nu are, pe acest meridian, nimic copleșitor ca dimensiuni și nimic orbitor ca fast, sobrele prime necropole voievodale de la Curtea de Argeș și Rădăuți respirând un alt aer decât cel al ostentației monumentelor regale încreștinătoare de la Pliska, Alba Regia și Kiev.

Suntem, în fond, cea mai luminoasă lecție despre posibila viețuire în „calea tuturor răutăților".

Se adaugă unei atare trăsături majore a vieții noastre istorice prezența românilor latini la răscrucea intereselor unor mari împărății ale trecutului, într-o Europă răsăriteană marcată timp de câteva veacuri, succesiv sau concomitent, de Turcocrație, Rusocrație și Austrocrație. Plasați într-o riguroasă — și unică, în felul ei — ordine interimperială, românii au avut nostalgia liniștii relative, intuind posibile căi pentru o supraviețuire colectivă.

Grăitor răzbate această realitate acum trei secole din cuvintele lui Constantin Brâncoveanu către „iatrofilozoful" Ioan Cariofil: „Între împărați să fie iubire ca să se liniștească lumea și să ne găsim și noi o ușurare după atâta și atâta nevoi și necazuri de care suferă de atâția ani această țară sărmană" sau din remarca, destul de frecventă, a cronicarilor și vechilor istorici români despre nevoia acestei mici țări de a se uni cu altele spre a putea rezista. Asta scria Miron Costin — „Și aceia să se știe că această țară fiindu mai mică nice un lucru singură den sine, fără adunare și amestec cu alte țări, n-au făcut" — și tot asta repeta Dimitrie Cantemir în *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*: „Românii din Dația de agiutoriul împărătesc părăsiți și neapărați rămânând, le va fi căutat într-un chip a-și tocmi lucrurile cu varvarii și cu deosebită republică cu dânșii și cu alți vecini de pen prejur a să chivernisi".

Aflată în spațiul unei tradiții ortodoxe, cezaropapiste, absolutiste nu o dată, într-unul al ruralității economico-sociale cu al său corolar care este „mentalitatea nobiliară", civilizația

www.dacoromanica.ro

românească a cunoscut frecvent, în epoca sa veche și în pragul primei sale modernități, atitudini de autoritate monarhică ce compensau, nu o dată, slăbiciuni politice și crize morale (cazul fanariot e notoriu); atitudini reluate cu mai mult sau mai puțin succes, cu mai multă sau mai puțină dexteritate culturală, în ceea ce a fost — ba chiar este și va mai fi încă — un cult al liderului (prefer această sintagmă celei tocite și false de „cult al personalității", uneori fiind vorba — spre a pomeni o găselniță a lui Șerban Cioculescu , cred — de câte o „personulitate"!).

În spațiul românesc, de pildă, el, liderul, s-a putut numi, succesiv, Carol al II-lea, Corneliu Zelea Codreanu, Gheorghiu-Dej sau Ceaușescu. Imaginea sa era abordată de la batista de mătase a jandarmilor carliști, până la uriașele panouri ale serbărilor ceaușiste din „Cântarea României". Delirul absolut, întrecând poate chiar insanitățile encomiastice ale timpurilor staliniste și neo-staliniste, îl găsim în literatura legionară dedicată de adepții săi „căpitanului" Corneliu Zelea Codreanu, „omul cel mai de seamă pe care l-a născut vreodată neamul românesc", „soare cuprins într-o picătură de rouă, un strop proiectat în eternitate", „falnic ca brazii culmilor și chipeș ca Făt-Frumos din poveste, Luceafăr ce întrece în strălucire toate stelele ce au lucit vreodată pe bolta istoriei noastre", „Bazileul ortodoxismului răsăritean... cerul naționalismului european".

Este adevărat că, în trecutul românesc, cultul conducătorilor politici — și mai ales cultul lor postum — nu are nici pe departe intensitatea din lumea slavă, un anume raționalism latin temperând excesele pe care le găsim fie în mediul rusesc — de la „tătuca țarul" la Lenin și Stalin —, fie în cel sârbesc unde dinaștii erau înconjurați — cu veacuri înainte de Iosip Broz Tito— de un adevărat cult, fie ei din dinastia Nemanizilor, din cea a cneazului Lazăr sau din cea a Brancovicilor.

Vechi creștini și sedentari, înconjurați de mase uriașe de foști păgâni, latini în abia amintitul ocean slav și asiatic, aflați în calea imperiilor străine și atașați unui cult soteriologic al liderului arătător de drum, românii se particularizează și prin ceea ce am fost tentat să numesc „mentalitatea tranzacțională".

www.dacoromanica.ro

Această mentalitate vine, în trecutul românesc, din particularitatea esențială că, în ansamblul Europei orientale — cu excepția imperială a Rusiei — numai aici, la Carpați și la Dunărea de Jos s-a păstrat, neîntrerupt, un stat organizat, cu cârmuitori și dinastii proprii, cu principi independenți la început, autonomi mai apoi. Aceasta în vreme ce, rând pe rând, Bulgaria în secolul al XIV-lea, Serbia, Grecia, Albania în secolul al XV-lea, Ungaria și Cehia în secolul al XVI-lea, Polonia în secolul al XVIII-lea cădeau în felurite stăpâniri, turcească sau habsburgică, rusească sau prusiană. Pentru conservarea acestui stat, pentru ocuparea scaunelor princiare de la București, Iași și Alba Iulia pertractările permanente au fost, așadar, necesare — cu tot ceea ce implicau ele, moral și material, de-a lungul atâtor veacuri —, în acest fel dăinuind ceea ce se numea în limbajul Sublimei Porți, „ticăloasa raia" (păstrarea statului, chiar și în condițiile de tot precare ale „secolului fanariot", a făcut ca și emigrația politică să nu fie un fenomen curent în cazul nostru — spre deosebire de atâtea cazuri est- și chiar central-europene —, de unde și slăbiciunea excesivă și endemică a organizărilor târzii ale unei atare „emigrații" după cel de-al doilea război mondial).

Aici aliațele deconcertante, trădările oportune, asasinatele politice, corupția nestăvilită — cuvântul „mită", de exemplu, apare încă într-o cronică de epocă brâncovenească — fac casă bună cu flatarea, cu fraza hiperlaudativă pentru vremelnicul stăpânitor străin, de la padișahul din Stambul la țarul rus și la împăratul din Viena, până la Hitler și la Stalin. Pentru epoca mai veche sunt pilduitoare inscripțiile de biserici din Țara Românească flatând pe „cinstitul împărat" — este vorba de sultan, la Bucovăț, în 1574 —, pe Ecaterina a II-a, Alexandru I și Nicolae I Pavlovici (exemple se pot împrumuta din recentul volum al lui Constantin Bălan, despre inscripții medievale și moderne ale județului istoric Argeș), din timpul atâtor înfruntări pe pământ românesc între „Poarta otomanicească" și „Poarta chesaricească", sau calendarele în care erau marcate, tot pe atunci, zilele de prăznuire a membrilor familiei imperiale ruse și zilele victoriilor rusești!

www.dacoromanica.ro

Ruralitatea daco-latină de la Carpați și Dunărea de Jos, supusă imperiilor, liderilor, tranzacțiilor aparține, am mai spus-o, Europei răsăritene, chiar dacă, firesc, ea a privit constant spre Mediterana și spre Occident, și chiar dacă, prin componenta sa transilvană, pătrunde spre centrul continentului.

Dacă în viitorul apropiat, într-un proces de mai limpezi și necesare definiri zonale, vor apărea și aici „euroregiuni" sau „regiuni transfrontaliere", comparabile cu cele — de pe acum durabile, pentru că aparțin aceleiași zone de civilizație — care sunt, în Vest, „euroregiunea Mediteranei occidentale" sau „euroregiunea Rinului superior", atunci sigur este că ele vor trebui să adune spații geografice cu populații împărtășind o aceeași mentalitate (evident, altele decât cele propuse de politicieni și de economiști care nu prea știu istorie, amestecând ținuturi din Europa centrală, cu acelea aparținând Europei orientale). Poate că, în acest sens, tipul de mentalitate românească pentru care am propus câteva — între multele posibile — repere va oferi sugestii economiștilor, sociologilor, politicienilor. Care, adaug eu imprudent, nu trebuie să strige după ajutorul istoricilor doar atunci când au ajuns la ananghie.

www.dacoromanica.ro

RASKOL

Imensa Rusie, a cărei stăpânire în veacul al XVII-lea, sub nou înscăunata dinastie a Romanovilor, avea să atingă Pacificul prin cucerirea Siberiei, înfățișează istoricului un peisaj spiritual extrem de colorat unde noutatea europeană, tradiția bizantină și fondul ancestral folcloric intră în contradicții ireconciliabile și de lungă, foarte lungă durată.

După criza politică de aproape un deceniu (1605–1613) în care, după stingerea dinastiei medievale legitime și după domnia energică a lui Boris Godunov, uzurpări de tron, falși țari, intervenții militare polone și răscoale succesive ale țăranilor, boierilor și orășenilor sleiseră „maica Rusie" — care și-a ales, în cele din urmă, drept cârmuitor, pe Mihail Romanov (1613–1645) — a urmat o altă criză profundă, aceasta cu caracter religios, în anii '40, '50 și '60 ai aceluiași secol, la începutul domniei, tot mai autocrate, a lui Alexei Mihailovici Romanov (1645–1676).

Ortodoxia moscovită, orgolioasă și „pravoslavnică", nutrind convingerea că ea singură reprezintă adevărata credință și că ea singură este pavăza întregii creștinătăți răsăritene, mai ales după crearea, în ianuarie 1589, a patriarhatului rusesc — cel de-al cincilea și ultimul dintre cele „istorice", singurul care nu se afla în pământuri supuse Semilunii (precum Constantinopolul, Alexandria, Antiohia, Ierusalimul), ci dimpotrivă, într-o lume care combătea Islamul — se afla acum pe poziții intransigente față de orice alterare doctrinară; aceasta din urmă putea veni fie dinspre catolicismul detestat — pentru că el întruchipa în primul rând Polonia inamică și nu de mult invadatoare —, fie dinspre ortodoxia

www.dacoromanica.ro

ucraineană a Kievului — acuzată de a fi fost, în timpul păstoririi mitropolitului de origine română Petru Movilă, mult prea filoromană —, fie dinspre luteranismul care își avea deja, din 1601, un templu în cartierul occidentalizat al Moscovei, „Nemețkaia sloboda", și care, în 1620, prin vocea predicatorului regelui suedez, Johann Bothvidi, dezvolta la Uppsala cele 50 de teze pe marginea întrebării dacă moscoviții erau creștini.

Înaintea acestor pericole de înrâurire străină asupra elitelor religioase, la nivel popular se manifestau irepresibile tendințe ascetice ale călugărimii simple, sărace și puțin alfabetizate, căutătoare de modestie evanghelică în „tebaidele" închegate pretutindeni în Rusia, mai ales către Nordul înghețat; o asceză care primea numele de „iurodstvo" („nebunia întru Dumnezeu"), cu iluminați ce întruchipau — ca altădată în Apus — replica folclorică religioasă dată haosului liturgic, doctrinar și ierarhic pe care criza politică rusească îl antrenase, la finele veacului al XVI-lea și la începutul celui următor.

Dorind să marcheze apăsat descendența sa bizantină și o chemare ecumenică, biserica oficială rusească a început acum o vastă operă cărturărească de revizuire a textelor liturgice slave după prototipuri grecești, în cadrul unui savant demers teologic a cărui scenă a fost, mai ales, mănăstirea Troița-Sergheevo de lângă Moscova și ai cărui eroi au fost arhimandritul Dionisie și, mai apoi, Ivan Neronov.

Prezenți în acțiuni misionare — la mordvini, la tătari sau împotriva superstițiilor colportate de clerici și artiști populari itineranți —, acești oameni ai bisericii au clamat nevoia de splendori ceremoniale, de lăcașuri maiestuoase de piatră, de predici, de cântece liturgice, tradiționale și solemne, pe o singură voce („edinoglasnoe pesnie"). Moștenitorul spiritual al acestei orientări va fi patriarhul rus Nikon — urcat în jilț în 1652 și depus în 1660, la capătul unor conflicte cu țarul —, veritabil campion al elenizării Rusiei, de numele căruia se leagă impunerea fastului liturgic amintitor de Bizanț, cercetarea filologică a textelor grecești comparate cu cele rusești. În timpul său, bisericile de zid le imită pe cele din apusa artă bizantină — îndepărtându-se de tradiția populară a

www.dacoromanica.ro

construcțiilor sacre de lemn cu tendințe piramidale la acoperiș —, icoanele elimină tot ce amintea de „realismul" occidental și, în general, se trăiește într-o adevărată atmosferă neobizantină, ce are paralele, pe alocuri, în contemporanul baroc al Contra-Reformei: se exaltă noi sfinți, se fac noi canonizări (Chiril de Novoezero, Sava de Zvenigorod), se creează noi sărbători mariale („Imaginea Fecioarei din Gruzino"). Așijderea, acum se stabilesc cărțile de cult acceptate în urma unor ordonări filologice și se adoptă semnul tridigital al crucii, simbolizând Sfânta Treime, așa cum era acceptat în toată ortodoxia meridională, din Moldova până la Antiohia.

Aceste „inovații" — care erau, în fond, o programatică revenire la Bizanț — au declanșat o puternică reacție populară antinikoniană, în fruntea căreia s-a așezat protopopul Avakum Petrov. Personaj aproape baroc, amator de alegorii și martiraje, cerând revenirea la tradiția rusească — între care semnul bidigital al crucii, semnificând Întruparea —, acest fiu de preot din regiunea Nijni Novgorod a întemeiat mișcarea Raskolului, expresie a crizei religioase despre care vorbeam undeva mai sus. Teologia sa este una a unirii cu Iisus Hristos — ceea ce amintește, întrucâtva, de tendințele mistice, iarăși la nivel popular, ale Occidentului unui Toma a Kempis cu a sa *Imitatio Christi*, două secole mai devreme —, iar cultura sa este una a respingerii marilor tradiții păgâne din biserică — mentorul său, Epifanie din Solovki, refuza orice referire la Pitagora sau la Platon —, influența Raskolului ajungând curând până la curtea țarului. Condamnat de sinodul din 1666, exilat în anul următor în Nord, la Peciora, Avakum va fi ucis în 1682, discipolii săi dăinuind o vreme în spiritualitatea rusească sub numele de „raskolnici". Se încheia astfel un capitol de civilizație a Răsăritului ortodox, mărturisind ciocniri de concepții și de tradiții din care va ieși o altă criză. Una pe care Petru cel Mare o va tranșa curând prin desființarea patriarhatului rusesc (1721), înlocuit cu instituții noi, de model apusean, ce au dăinuit până la revoluția bolșevică.

www.dacoromanica.ro

CĂLĂREȚUL DE ARAMĂ

De peste două sute de ani, cursul maiestuos al Nevei este dominat, în inima Sankt-Petersburgului, de statuia ecvestră, turnată în bronz, a întemeietorului orașului, dar și al Rusiei moderne, Petru cel Mare.

Pe un cal cabrat într-un avânt războinic prin care își poartă înainte celebrul călăreț, țarul care a adus cea mai vastă monarhie euroasiatică din istorie în familia marilor puteri ale continentului nostru și-a dobândit postum acest monument comemorativ, devenit efigie a capitalei imperiale, în timpul celui de-al doilea suveran care a dat măreție Rusiei, soția de neam german a unui nepot de fiică al lui Petru I, faimoasa Ecaterina a II-a (1762–1796). Ea, împărăteasa dominată — după propriul său cuvânt — de o adevărată „constructomanie" a dorit să omagieze astfel pe înaintașul care făcuse să apară din nimic, între 1703 și 1712 — când a fost proclamat capitală a Rusiei — Petersburgul, „orașul lui Petru", „noul Amsterdam" septentrional gândit și realizat ca o magnifică provocare aruncată sorții, politicii, oamenilor și naturii, laolaltă.

Înconjurată de artiști și arhitecți din Apusul ce-i era atât de familiar, precum Rinaldi, Valin de La Motte, Cameron și Quarenghi, „Semiramida Nordului" s-a aflat, ca și contemporanul ei Frederic al II-lea al Prusiei, în relații intelectuale notorii cu enciclopediștii francezi și mai ales cu Diderot — care a și vizitat Rusia, la invitația țarinei, în 1773–1774 —, dintre artiștii apropiați de autorul *Nepotului lui Rameau* recrutând Ecaterina pe autorul monumentului ecvestru petersburghez ce avea să primească pe soclu lapidara inscripție dedicatorie care leagă între ei, în veșnicie,

www.dacoromanica.ro

pe creatorii formidabilei puteri rusești: „Petro Primo Catharina Secunda". Acesta a fost Etienne-Maurice Falconet, cel ce redactase capitolul despre sculptură din *Enciclopedie*, director al manufacturii de la Sèvres, exeget, în 1771, al bine știutei statui ecvestre antice a lui Marcus Aurelius, sculptor comentat de prietenul Diderot el însuși. Chemat în Rusia, Falconet va realiza statuia și va supraveghea turnarea ei în metal, între 1766 și 1779, pentru o suverană voluntară, energică și cu înclinări spre „despotismul luminat". O suverană care, dintr-o prințesă luterană prusiană a devenit o împărătească ortodoxă slavizantă, ce mergea până la a socoti drept slavi pe vandalii germanici, ba chiar și pe francii salieni ai lui Clovis...

Împărțitoare, de trei ori, a tragicei Polonii, cuceritoare de ținuturi meridionale pe îndelung visatul „drum al Bizanțului", ea s-a dorit cu tărie a fi continuatoarea marelui Petru pe care a și vrut să-l știe simbolic răzbunat atunci când a dictat Porții otomane cunoscuta pace de la Kuciuk-Kainargi din 1774 — dătătoare de privilegii Rusiei în Orientul creștin —, exact în aceeași zi de 21 iulie în care, cu șaizeci și trei de ani înainte, turcii impuseseră țarului Petru, după bătălia nenorocoasă de la Stănilești, pacea de la Prut din 1711 încheiată la Vadul Hușilor (nu altfel va procedа, ne amintim, dar în cu totul alți parametri politici, Adolf Hitler cu faimosul vagon din pădurea de la Compiègne!).

Dar, spre deosebire de acest pragmatic înaintaș, atrasă mai curând de ideile generoase, însă abstracte, ale „Luminilor", Ecaterina a plutit nu o dată în sfera utopiilor europene pe care voia să le aplice imperiului său încă prea puțin rupt de trecut și de Asia, fiind, contrar lui Petru cel Mare, mai puțin interesată de realitățile concrete ale Apusului, atât de necesare, atunci ca și mai târziu, reformării colosului din Răsărit.

Nu mai puțin, a dorit să fie, prin urbanismul și arhitecturile aulice de ea poruncite, un al doilea fondator al Petersburgului, monumentul lui Falconet rămânând, prin intenție propagandistică și prin realizare plastică, un simbol vizual fără egal pentru legătura între cele două mari domnii rusești ale veacului al XVIII-lea.

www.dacoromanica.ro

Statuia lui Petru I devenea, la o jumătate de secol de la ridicarea sa, principalul erou al unui poem celebru din literatura clasică rusă: cel din 1833 al lui Alexandru Sergheevici Pușkin, intitulat chiar *Călărețul de aramă*. Sedus de figura demnă de o legendă și cu totul ieșită din comun a celui mai vestit dintre copiii și urmașii lui Alexei Romanov, poetul național al Rusiei — care celebrase într-un alt poem, *Poltava*, marea victorie petrină împotriva Suediei din 27 iunie 1709 — face din *Călărețul de aramă* o celebrare a Petersburgului însuși, ce coincide, în fapt, cu o apoteoză a lui Petru cel Mare, țarul înfruntând în bronzul eternității, la propriu și la figurat, valurile teribile ale naturii și ale istoriei.

Că momentul domniei lui Petru putea deveni un model demn de urmat pentru toți succesorii vrednici de povara amintirii sale, împrejuarea este lesne de înțeles, mitul țarului întemeietor fiind clădit pe acțiunea de proporții supraomenești a celui care, aproape singur, a schimbat la față o lume. Pentru că sigur este că herculeanul, iarăși la propriu și la figurat, Petru Alexeievici Romanov rămâne prototipul conducătorului de oameni din Răsărit, încovoind sub voința-i de fier milioane de supuși, încercând să modeleze, potrivit idealurilor și credințelor sale personale, o societate vastă, pestriță pe care, dominând-o despotic, avea să o lase cu totul alta, la moartea sa în 1725, decât o găsise la venirea sa ca stăpânitor de popoare, în 1689. Nu aflu, oricât m-aș strădui, nici o figură a istoriei universale care să-i semene în această privință pravoslavnicului țar creștin, alta decât cea a unui răsăritean așijderea — închinător al lui Allah, de data aceasta —, Mustafa Kemal pașa, devenit reformatorul unui imperiu, abolitor al sultanatului și al califatului, creator al unei republici, până astăzi veneratul „părinte al turcilor", Atatürk.

Istoria Rusiei sub Petru I este o istorie personalizată la extrem — și aceasta într-un loc unde, dintotdeauna, rolul liderului a fost și rămâne uriaș —, biografia țarului înfățișând, la nivelul elitelor, treptata insinuare, în structurile unui univers uman de geologică imobilitate, a unui curent dinamic, occidental. Este greu să înțelegi era reformelor petrine din ultimii ani ai secolului al XVII-lea și primul sfert al veacului următor fără să știi că domnia țarului

www.dacoromanica.ro

Alexei Mihailovici Romanov — cea în care, de altfel, țările române intră tot mai mult în orbita politică a Moscovei, în timpul domniilor unor Gheorghe Ștefan, Constantin Șerban, Gheorghe Duca și Șerban Cantacuzino — a fost hotărâtoare pentru pătrunderea, într-o Rusie încă atașată medievalității și amintirii Bizanțului, a unor structuri culturale, juridice și politice occidentale.

Apusul european poate fi întâlnit de acum înainte la tot pasul în sfera curții moscovite, de la prezența unor norme de drept public lituanian — alături de cele venind din cutumă și din nomocanoane — în codificarea cea nouă de legi numită „Ulojenie", la preocupările cel puțin neobișnuite ale unor ierarhi ortodocși — precum Pavel, mitropolitul de Krutița, interesat de astronomie sau Dimitrie Tuptalo, mitropolitul de Rostov, autor de drame simbolice despre nașterea lui Hristos, într-un oraș recunoscut pentru înclinațiile sale baroce în sfera decorației arhitectonice — și până la formația intelectuală a principalilor sfetnici ai țarului: un Afanasie Lavrentevici Ordin-Nasciokin și un Artimon Matveiev, cel căsătorit cu o scoțiană și adăpostind spectacole de teatru în propria sa casă, acolo unde a crescut Natalia Narâșkina, devenită a doua soție a țarului Alexei și mama lui Petru Alexeievici (dintr-o primă căsătorie cu Maria Miloslavskaia se născuseră alți urmași la tron — unii complicând foarte mult istoria dinastică a Rusiei —, Feodor al III-lea, elevul poetului baroc ucrainean Simion Polоțki, Ivan al V-lea și Sofia, zgomotoasa regentă din 1682 până în ianuarie 1689, mult sprijinită de boierul Vasili Vasilievici Golițîn, cel apropiat de iezuiți și posesor de manuscrise și curiozități europenești, în timp ce vărul său Boris Alexeievici Golițîn, preceptor al lui Petru și om al Narâșkinilor, făcea dovada unor similare apropieri occidentale prin biserica de el ctitorită la Dubroviții, nu departe de Moscova, cu plan central amintind de Roma catolică, decorată cu sculpturi emblematice baroce și statui neprimite de ortodoxie).

Petru urca în scaunul de țar în 1689. Domnind până în 1696 alături de fratele său vitreg, nesemnificativul Ivan, tânărul monarh avea să dea măsura năzuințelor sale reformatoare și cea a unei ambiții fără margini abia atunci când, rămas singur stăpânitor al

www.dacoromanica.ro

uriașului imperiu — în fapt, titlul imperial l-a primit abia în 22 octombrie 1722, anevoie recunoscut ulterior de principalele coroane apusene — a făcut vizita sa occidentală din 1697–1698 în Riga suedeză, Curlanda, Prusia, Olanda și Anglia sub numele de „Petru Alexeievici Mihailov", zis subofițer al oștirii rusești. Pregătit temeinic și demult pentru contactul cu lumea burgheză, întreprinzătoare și practică a protestantismului de întreg mediul aulic din jurul tatălui său și de către colaboratorii săi veniți din colonia străină a Moscovei — mai ales scoțianul Patrick Gordon și elvețianul Franz Lefort —, noul și foarte tânărul stăpân al Rusiilor avea să profite de nevinovata stratagemă prin care căpătase vremelnic statutul de om simplu; era, aceasta, o situație unică în care s-a aflat vreodată un cap încoronat din timpurile moderne, una cu miresme de basm oriental, dând măsura excepționalei ieșiri din canon a acestui, cel mai ilustru, Romanov, lucrând o vreme ca tâmplar în țara polderelor (două veacuri mai târziu, în 1886, regatul Țărilor de Jos avea să dăruiască imperiului rus, întru pioasă amintire, chiar casa în care adăstase Petru pe când admira vasele din porturile olandeze), vizitând muzeele — dintr-a doua sa călătorie apuseană, în 1716, avea să aducă acasă, de la Amsterdam, o pânză de Rembrandt, „David și Ionatan" —, asistând la lecții de anatomie, interesându-se constant de tot ce avea atingere cu mecanica și cu navigația.

Ziua întoarcerii sale în Rusia a rămas, între toate, memorabilă. Ca într-o piesă de teatru — căci Petru cel Mare a avut, incontestabil, în geniul său demiurgic și o latură histrionică pe care mărturii ale timpului ne îngăduie să o măsurăm —, la 25 august 1698, abia descins între boierii săi cu chipuri de frescă bisericească și înveșmântați în grele haine medievale, țarul — sosit din orizonturile unei modernități puternic contrastante cu tot ce reprezenta Rusia, la suprafață, ca și în adâncuri — poruncește raderea bărbilor și scurtarea caftanelor, sub amenințări foarte concrete și dureroase cum ar fi plata unor impozite anuale... Abuzivă, excesivă și naivă la prima vedere, măsura lui Petru — intrată în folclor și în legendă — devenea semnificativă în cel mai înalt grad pentru ruptura brutală cu trecutul, prin eliminarea însemnelor celor mai

www.dacoromanica.ro

aparente ale acestuia. În cuvintele noastre de astăzi era, în fond, o „terapie de șoc", prima de acest fel în lumea cea conservatoare a ortodoxiei.

Tot ceea ce a urmat a însemnat și progresiva înălțare a Rusiei pe eșichierul politic european. Pentru a obține supremația Nordului, ea s-a înfruntat cu Suedia lui Carol al XII-lea — după înfrângerea inițială, din 1700, de la Narva a urmat o concentrare de voință exemplară, ajutată de felurite reforme, de ridicarea, cu eforturi faraonice, a Petersburgului în pustietățile mlăștinoase de la lacul Ladoga și de la golful Finic —, iar victoria răsunătoare de la Poltava avea să conducă la pacea de la Nystadt (1721) prin care împărăția rusească devenea definitiv principala putere septentrională, stăpânind Livonia baltică și o parte din Carelia scandinavă, în timp ce extinderea spre Caucaz și Caspica avea să o conducă la statutul de mare putere răsăriteană. Se împlinea astfel, pentru Petru, străvechea năzuință a cnejilor ruși precum Alexandru Nevski, anume controlul asupra spațiilor cândva stăpânite, pe de o parte, de ordinele cavalerești catolice, pe de altă parte, de călărețiii nomazi ai Hoardei de Aur mongole.

Acestei Rusii triumfătoare Petru cel Mare îi administra periodic, într-o strategie grandioasă ca țel, noutăți apusene care îi schimbau treptat chipul, monarhiei cu atâtea relicve medievale luându-i locul o alta, modernă, birocratic-militară: de la 1 ianuarie 1700 supușii țarului aveau să sărbătorească Anul Nou la rând cu lumea Apusului, și nu potrivit anului bizantin, de la 1 septembrie, ca până atunci; în 1708 alfabetul slav al rușilor avea să fie redus de la cele patruzeci și trei de semne ale scrisului cel vechi, la numai treizeci și șase; în 1711 Duma boierească era înlocuită cu Senatul de inspirație occidentală, conceput ca supremul organ administrativ; în 1714 era impusă obligativitatea învățământului primar pentru fiii de nobili — cu pitoreasca interdicție, pentru cei ce nu respectau ukazul, de a se căsători! —, iar în 1719 se adopta organizarea imensei stăpâniri rusești în douăsprezece gubernii; în 1721 se făcea importanta reformă ecleziastică care supunea definitiv puternica Biserică rusă statului țarist, înlocuind, după mai bine de o sută de ani, patriarhatul de Moscova — ultimul ierarh

www.dacoromanica.ro

a fost Adrian, cel aflat în semnificative corespondențe despre „neamul ortodox" cu mitropolitul de epocă brâncovenească al Ungrovlahiei — cu sistemul colegial al Sinodului, situație ce s-a prelungit până după Revoluția sovietică; în fine, în 1722 „Cartea rangurilor" unifica nobilimea, un loc major deținându-l acum cei ce fuseseră înnobilați pentru merite personale, Petru I — ca și contemporanul său de la Versailles, Ludovic al XIV-lea — găsindu-și colaboratori apropiați tocmai în rândurile acestor „oameni noi", între care se prenumărau un Alexandru Mențikov, un Golovkin contele cancelar, un Apraxin amiralul, un Petre Tolstoi diplomatul.

De la un veac la altul, din anii creștinării lui Vladimir în apele ucrainene ale Niprului, la cei ai biruinței lui Petru pe pământul ucrainean de la Poltava, Europa răsăriteană și ortodoxia și-au făurit un destin istoric care a trecut, rând pe rând, prin Kiev, prin Moscova și prin Sankt-Petersburg. Aici, pe Neva, „Călărețul de aramă", întruchipând aievea dimensiunea unui asemenea destin, reamintește, cui vrea să înțeleagă, că drumurile Rusiei, în înfrângere, ca și în victorie, în dezastru, ca și în jubilație pot să ne rămână nouă, celorlalți, pe de-a-ntregul și veșnic nepătrunse.

www.dacoromanica.ro

MONARHIA CONTRACTUALĂ

Adeseori, în discuțiile politice și culturale aprinse, adversari și partizani ai monarhiei evocă — dar nu explică nicicum într-un chip coerent și logic — prezența monarhiei constituționale în părțile de nord ale Europei. Este vorba de cele trei țări scandinave — Norvegia, Suedia și Danemarca —, de Olanda și de Anglia (cazul belgian și cel spaniol — care închid „cercul regal" european — avându-și explicații punctuale și conjuncturale ce interesează mai puțin aici).

State protestante, bogate economic și stabile social, în al căror mediu politico-intelectual a apărut totuși, să nu uităm, prima republică europeană modernă — Republica Provinciilor Unite proclamată împotriva Habsburgilor, în 1581, în părțile septentrionale ale Țărilor de Jos pătrunse de propaganda Genevei republicane a lui Calvin —, ele sunt, incontestabil, modelul sistemului monarhic constituțional așa cum s-a răspândit el și în Europa catolică mediteraneană, și în aceea ortodoxă balcano-dunăreană în cursul veacurilor al XIX-lea și al XX-lea (de altminteri, cum lesne se poate observa, mai ales după ultimul război, prefacerile știute au lăsat Italia, Iugoslavia, Bulgaria, Albania, România și Grecia fără regii lor, amintitul „cerc regal" — lărgit în veacul trecut de la Marea Nordului la Marea Neagră — redevenind, așa cum fusese inițial, un club nordic).

De unde această perenitate monarhică până astăzi, când cu mult cea mai mare parte a planetei trăiește potrivit normelor republicane, în sisteme statale atât de diferite, din Franța, Germania și Statele Unite până în India, China și Brazilia?

www.dacoromanica.ro

Explicația stă numai și numai în istoria și mentalitățile unei anumite părți din lumea protestantă, îndeosebi din aceea engleză, care a fost cumva „modelul modelului" acum trei sute de ani. După episodul revoluționar al „Commonwealth"-ului (1649–1660) condus de „lordul protector" Oliver Cromwell — care a succedat, la rându-i, primei execuții legale și regale moderne din Europa, cea a lui Carol I Stuart în ianuarie 1649 —, avea să urmeze în Anglia, între 1660 și 1685, domnia absolutistă a fiului decapitatului de la Whitehall, Carol al II-lea Stuart, procatolic și profrancez ca nepot de fiică al întemeietorului dinastiei Bourbonilor, Henric al IV-lea. În această vreme, rezistența la absolutism a lumii protestante de negustori și de nobili îmbogățiți prin comerțul tot mai prosper al insulelor britanice devenite, alături de Olanda, centrul economic și politic al spațiului atlantic la sfârșitul secolului al XVII-lea, a condus la câteva gesturi și momente memorabile, între care obținerea în 1679 a faimosului „Habeas Corpus Act", interzicând arestările abuzive ce deveniseră o practică regală și constituind, în istoria drepturilor omului, o pagină de referință.

Politica absurdă a celuilalt fiu al lui Carol I, Iacob al II-lea Stuart (1685–1688) avea să ducă la o coalizare a forțelor protestante și a partidului „Whig", partizan al autorității Parlamentului asupra coroanei, împotriva susținătorilor regelui care erau „tories", strămoșii conservatorilor. Rezultatul avea să fie, în 1688, aducerea pe tronul englez a Mariei II Stuart, fiică a lui Iacob al II-lea, și a soțului acesteia Wilhelm — pentru englezi regele Wilhelm al III-lea —, nimeni altul decât conducătorul („stathouder") Olandei din familia de Orania-Nassau, patronul european al protestanților. Acest episod al istoriei, cunoscut sub numele de „Revoluția Glorioasă" („Glorious Revolution"), începând o domnie de peste un deceniu a cuplului regal (1688–1702), avea să introducă pentru întâia oară în doctrina monarhică și constituțională modernă ideea „contractului". Potrivit acesteia, poporul, singurul autentic suveran prin voința divină, încredințează suveranitatea sa, printr-un contract, monarhului care primește pentru prestația sa — în numele și cu acordul poporului — un venit de la Parlament, iar în momentul în care, eventual, calcă

www.dacoromanica.ro

clauzele contractului, poate fi alungat de pe tron. Această clauză a „monarhiei contractuale" era direct legată de geneza ideii de „drept natural" așa cum apare ea, în 1689, la filozoful John Locke, dar care fusese prefațată integral de alt gânditor, Thomas Hobbes.

Autor al *Leviathan*-ului (1651) și al celebrei teze potrivit căreia oamenii sunt animale nonpolitice (spre deosebire de vietăți politice ce se adună laolaltă, de felul albinelor!), de unde și „războiul tuturor împotriva tuturor" („bellum omnium contra omnes"), Hobbes socotea că dacă în stare naturală („status naturalis") oamenii sunt egali întru egoism, prin crearea statului umanitatea va renunța la dreptul natural și va apărea monarhia, prin contractul cu suveranul, trecându-se la un „status civilis", creator de „societas civilis"; adică de acea „societate civilă" despre care, de câțiva ani, mai toată lumea vorbește la noi, în sens invers proporțional cu buna cunoaștere a conceptului.

Găsim, astfel, cristalizată în Anglia dinainte de 1700 teoria potrivit căreia statul este un „contract" prin care dreptul tuturor este păstrat într-o comunitate de oameni egali și liberi.

Locke, la rându-i, aflat la originile senzualismului englez de secol XVIII, apropiat de oamenii politici care au condus la obținerea lui „Habeas Corpus Act" — precum contele de Shaftesbury —, avea să justifice, la numai un an după „Revoluția Glorioasă", prin două tratate despre guvernarea civilă, compromisul politic atunci realizat.

Pe urmele acestuia avea să fie adoptată, în 1701, legea, până astăzi valabilă, potrivit căreia suveranul care, din 1707 începând, se va numi „britanic" — prin crearea atunci a Marii Britanii, ieșită din unirea Scoției cu Anglia —, nu putea fi un fidel al cultului catolic („Act of Settlement"), prefațând întronarea, în 1714, a dinastiei de Hanovra înrudită cu Stuarții, devenită după 1917 — din motive de orgoliu englezesc și de germanofobie — dinastia de Windsor.

Era o vreme în care civilizația acelui loc stătea încă sub povara spiritualității puritane, așadar a acelei tradiții religioase inaugurate în deceniul al șaptelea al secolului al XVI-lea, specifică micii nobilimi — așa-numita „gentry" — și burgheziei, țintind la

www.dacoromanica.ro

purificarea bisericii anglicane de resturile catolice, tradusă într-o sobrietate, chiar austeritate a moravurilor, a lecturilor — precumpănitor biblice —, cu predilecția pentru veșmintele de culoare închisă, pentru simplitatea spartană a existenței, pentru numele vetero-testamentare cu iz de rigoare ebraică, cu o viziune dramatică asupra vieții așa cum a exprimat-o dogma creștină a căderii omului în păcat, superb tălmăcită în *Paradisul pierdut* al lui John Milton, marele și tragicul contemporan al acestei epoci.

Pe un plan mai larg de istorie europeană, legăturile politice, religioase și dinastice ale Angliei cu lumea germană — Marea Britanie și Electoratul de Hanovra s-au aflat într-o „uniune personală" până în 1837 — au făcut ca elementele gândirii politice protestante de secol XVII privitoare la „contractul" prin care s-a născut statul, la obligațiile reciproce ale suveranilor și ale supușilor, să se exprime din plin în Prusia secolelor XVIII și XIX, de la „regele Luminilor" Frederic al II-lea, la „cancelarul de fier" Otto von Bismarck. „Monarhia contractuală" își continua astfel destinul european, prin exportarea câtorva dinastii germane ale veacului trecut spre Răsărit, la Atena, la București și la Sofia.

www.dacoromanica.ro

CIVILIZAȚIA „CURIALĂ“

Sunt câteva decenii de când sociologul Norbert Elias a dedicat o carte luminoasă societății de curte sau „curiale“, termen descins din latinescul „curia“ care vrea să însemne tocmai sediul puterii aulice.

Analiza lui Elias a purtat asupra Franței vremii de domnie a lui Ludovic al XIV-lea (1661–1715), devenită modelul prin excelență al Vechiului Regim ce și-a avut centrul, în același timp simbolic și monumental, la Versailles.

Absolutismul — ca formă de conducere politică — și fastul, ca expresie stilistică a unei regalități la apogeu, au transformat a doua jumătate a secolului al XVII-lea și primii ani ai celui de-al XVIII-lea — la al cărui celălalt capăt va sta Revoluția Franceză — într-un timp al propagandei vizuale, literare, filozofice, unde totul se supunea unor rigori ale gândirii și ale simțirii impuse de voința monarhului, care era unic și incomparabil, după cum suna însăși deviza sa: „Nec pluribus impar“.

Franța absolutistă a „Regelui Soare“, pregătită de domniile primilor doi Bourboni, Henric al IV-lea și Ludovic al XIII-lea, de o regență exercitată — culmea ironiei, în contextul bisecularului conflict franco-habsburgic — de Ana de Austria, infantă din neamul Habsburgilor spanioli, în fine, de ministeriatul autoritar și detestat de francezi al cardinalului italian Giulio Mazarini, recăpătă în 1659, prin „pacea Pirineilor“, hegemonia europeană pe care o avusese în tot evul mediu. Avea să o păstreze, de altminteri, de-a lungul întregii domnii a lui Ludovic cel Mare — așa îl proclama oficial orașul Paris în 1680 — până în 1713–1714

www.dacoromanica.ro

când debuta o altă hegemonie, austro-engleză, ce avea să dureze până la imperiul lui Napoleon I.

Această epocă intrată în istoria culturii europene sub numele „clasicismului" (fiind, de fapt, stilistic, mai curând un „baroc clasic") a fost, judecată prin zidirile, grădinile și eticheta de la Versailles, una a dezindividualizării, a dominației strașnice a gândului ordonator asupra naturii, ea însăși aliniată disciplinat clarităților arhitecturii aulice, marilor oglinzi de apă ale bazinelor cu statui (de unde s-a născut și riguroasa, geometrica arhitectură peisajeră franceză), ca și ceremoniilor curtene pentru care avem atâtea mărturii ale contemporanilor. Era, în fond, o epocă retorică, de triumf al universalului în spirit cartezian, într-o societate strict ierarhizată, de „ordine", al cărei epicentru era curtea regală.

Această „curia", arată Elias, era chiar ea o structură socială, ultima cu caracter neburghez în Occident, influențând și modelând orașul ale cărui bunuri le consuma, dar păstrând un program seniorial rural de tip domenial. Aici era ridicat „palatul", pe care nu îl putea avea decât suveranul — interesant de notat, în treacăt, în 1702, când cuvântul „palat" apare pentru prima oară într-o inscripție românească, desemnând edificiul de la Mogoșoaia, el exprima o realitate monarhică și monumentală europeană căreia Constantin Brâncoveanu i se integra —, aici se găseau așa-numitele „appartements de société" unde se desfășura viața de familie a cârmuitorilor, ca și „les appartements de parade" cu rol ceremonial, pentru că, toată lumea o știe, ceremoniile și eticheta vremii lui Ludovic al XIV-lea au devenit puncte de referință ale istoriei timpului. După cum esențial rămânea aici cultul monarhului, a cărui guvernare era directă și personală, a cărui poziție semnifica, mai curând, o echidistanță, ca o garanție a echilibrului social. Acest rege, pe care contemporanii nu ezitau să-l compare encomiastic cu primul împărat creștin Constantin cel Mare sau cu Carol cel Mare, acest suveran, pe care Leibniz îl vedea ca un posibil arbitru al unei iluzorii „federații europene" a statelor creștine, acest monarh, care prin miniștrii și prin strategii săi — Colbert, Louvois, Vauban, Turenne, Condé — a modelat politic și cultural întreaga Europă, controla riguros, din sediul său „curial" de la

www.dacoromanica.ro

Versailles, toată suflarea franceză. Prin intendenți, prin birocrați, prin poliție, prin faimoasele „lettres de cachet" care trimiteau pe orice indezirabil direct la Bastilia, prin politica de înnobilare, contra bani, a marii burghezii — în 1696, de pildă, s-au vândut 2 040 de patente de noblețe, dintre acelea care creau o „noblesse de robe", lăsându-i deoparte pe cei „sans noblesse" (adică pe „snobi"!) —, Ludovic al XIV-lea, personaj mediocru, în sensul că detesta tot ce depășea obișnuitul (este opinia unui contemporan de marcă, Louis de Rouvroy, duce de Saint-Simon) avea să instituie o propagandă monarhică fără precedent. În slujba acesteia erau, de pildă, Academiile — de la compania privilegiată ce fusese anterior creată, Academia Franceză (1634–1635), la cea de Sculptură și Pictură (1663), la cea de Arhitectură (1671) și la cea de Muzică (1672) — ale căror producții în marmură, în culoare și în sunete glorificau pe stăpânul unic și omnipotent al Franței. La rându-i, Biserica, reprezentată de un Bossuet, deși profund catolică, se proclama adânc națională, cu „o credință, o lege, un rege" („une foi, une loi, un roi"). Aceasta era biserica „galicană" — printr-o subtilă apropiere semantică, „gallus", cocoșul lui Petru din Noul Testament, devenea un simbol al „Galliei", așa cum a rămas până astăzi —, chiar dacă rigorismul confesional intolerant avea să-l conducă pe Ludovic al XIV-lea la o acțiune nesăbuită: revocarea, prin edictul de la Fontainebleau (18 octombrie 1685), a celuilalt edict, de la Nantes (1598), ce dăduse cândva toate drepturile protestanților din regat, faimoșii „hughenoți". Zece zile mai târziu, la 29 octombrie, marele elector al Prusiei, Frederic Wilhelm, semna edictul de la Potsdam, prin care supușii protestanți ai lui Ludovic cel Mare — între ei se găseau meșteșugari cu faimă, negustori, militari, cărturari — erau invitați în statul din Răsăritul german care, cu pași mari, mergea către locul de frunte ce avea să-i revină curând, în veacul al XVIII-lea. Un veac unde modelul civilizației „curiale" de dincolo de Rin devenise decisiv pentru noul regat prusac, așa cum o dovedește, cu asupra de măsură, domnia ilustră a lui Frederic al II-lea cel Mare. Era suveranul care hotăra, în 1773, că textele Academiei de la Berlin nu puteau fi redactate decât în limba prietenului său Voltaire...

www.dacoromanica.ro

PARADIGMA HIRAM

În cea de-a treia *Carte a Regilor* din *Vechiul Testament* sunt menționate două personaje cu același nume, trăitoare în același ținut oriental al Feniciei și în același secol al X-lea înainte de Hristos. Primul este Hiram, regele Tyrului, apropiat al lui David și al lui Solomon, cârmuitorii din Ierusalim, acolo unde a trimis, pentru edificarea vestitului templu, lemn de cedru și de chiparos din părțile Libanului (5, 1–18). Cel de-al doilea este Hiram, meșter din Tyr, fiu al unei văduve și lucrător în aramă, făuritor, între altele, al celor doi stâlpi de la pridvorul templului ierosolimitan, cel din dreapta numit Iachin, cel din stânga Boaz (7, 13–45).

Hiram, Iachin, Boaz... Sunt, toate trei, nume-cheie în ritualurile francmasoneriei, această vastă mișcare spirituală care cuprinde astăzi, în lume, după estimări felurite, între șapte și zece milioane de aderenți al căror țel declarat este apropierea tuturor membrilor comunității umane pentru care templul solomonic din Ierusalim este un prototip.

Aflându-și originile îndepărtate în practica cioplitorilor în piatră ai goticului din secolul al XIV-lea — de unde simbolistica francmasonică cuprinzând echerul care e pământul, compasul indicând cerul, mistria care unește punând mortarul —, adunați în bresle, păstrătoare străsnice ale tainelor meseriei, din care a ieșit în secolul al XVI-lea tovărășia meșteșugărească ce purta în Franța numele de „compagnonnage" — prin care vor veni, în ierarhia francmasonică, gradele de „ucenici" și „companioni" —, această mișcare internațională a timpurilor moderne își trage denumirea din cuvântul englezesc „free mason", înregistrat pentru întâia oară,

www.dacoromanica.ro

pare-se, în 1376; termenul desemna fie, potrivit unei ipoteze, pe cioplitorul de piatră om liber („free"), fie, potrivit alteia, pe sculptorul de pe șantierul unei catedrale care își punea dalta și ciocanul — alte însemne francmasonice actuale — pe o piatră moale, un calcar denumit în Anglia „freestone". În orice caz, „lojile" evului mediu târziu, aflate la poalele construcțiilor sacre și profane, unde se adăposteau pentru muncă cioplitorii care lucrau piatra pusă în operă („opus") erau cele ce au născut așa-numita „masonerie operativă", ce a existat atât timp cât s-au întreprins marile campanii colective de înălțare de lăcașuri sfinte occidentale până la Reformă.

După 1600, „lojile" acestea devin precumpănitor locuri de dezbateri spirituale care vor duce la începutul secolului al XVIII-lea, în mediile anglo-saxone, la o nouă vârstă, cea a „masoneriei speculative", continuată până în vremea noastră.

Cercetătorii francmasoneriei — în ultimii ani s-a ilustrat aici Luc Nefontaine, profesor la Universitatea Liberă din Bruxelles — s-au oprit asupra diferitelor surse ale acestei mari mișcări inițiatice, căutându-i originile creștine (fie ele, uneori, anticatolice sau net eretice), evocând momente nebuloase cum ar fi cel al „rozicrucienilor" germani, proclamând o „fraternitate a crucii" printr-un manifest de la începutul veacului al XVII-lea, *Fama fraternitatis*; cea care păstra tradiția întemeierii, în 1459, a unui ordin legat de „roză", simbolul luteran al alchimiei, mai apoi al filantropiei, al prieteniei între oameni și, ca o consecință firească, în veacul nostru, simbol al solidarității, al grijii pentru cei mulți, într-un cuvânt — cu o imagine bine știută și la noi, cea a „trandafirului" — simbol al social-democrației...

Respingând intoleranța — care ducea la războaie religioase în veacul al XVI-lea occidental și care va naște fundamentalismele moderne —, proclamând atât de prețuita — în mediile protestante nordice — „religie naturală", ideea de dreptate, cea de temperanță, credința cea veche în nemurirea sufletului, gustul pentru libertatea gândirii, respectul pentru om și legi, concepția propășirii armonioase a ființei omenești purtătoare de esență divină — o moștenire mirabilă a umanismului renascentist —, lucrând pentru o forță divină supremă care este „Marele Arhitect al Universului" — așa

www.dacoromanica.ro

cum altădată Hiram a lucrat pentru templul ierosolimitan, oglindă a lumii —, un Arhitect care semăna cu ceea ce Newton își imaginase a fi chiar Dumnezeu, mediul intelectual al unei Anglii libere, prospere și protestante, răsculată împotriva Stuarților catolici și creatoare a Republicii, „Commonwealth"-ul „Lordului-Protector" Oliver Cromwell a făcut să se constituie mișcarea francmasonică a vremurilor moderne care și-a creat, treptat, din toate aceste principii, „Constituțiile" sale definitive. Este vorba de ceea ce va fi după 1646, în York, așa-numita „Fraternity of Freemasons" întemeiată pe ideile alchimistului Elias Ashmole (nu întâmplător joacă un rol aici ocultismul postrenascentist, speculând pe marginea teoriei generale a virtuților oculte, ascunse, ale lucrurilor).

Din ea va porni acea tendință de asociere liberă și de întruchipare a fraternității care a condus, la 24 iunie 1717, într-o abia născută Mare Britanie a începutului dinastiei de Hanovra, la cea dintâi structură sau „obediență" francmasonică modernă: „Marea Lojă" care — în atmosfera medievalizantă a Angliei de secol XVIII, unde se inventau „falsurile ossianice" ale lui Macpherson și se ivea „romanul gotic negru" al lui Horace Walpole — era imaginată a se afla într-o prestigioasă tradiție, legată de Ordinul de Malta, păstrător al tradiției cavalerilor ospitalieri din Rodos și chiar al Ordinului Templierilor. În 1723 se redactau aici primele amintite „Constituții" masonice conținând principiile deja enunțate, elemente de ritual, referiri la trepte și grade, și tot acum începea să se contureze, în spirit esoteric, legenda lui Hiram — devenit arhitect în tradiția masonică —, cel ucis de trei tovarăși ai săi cărora le-a refuzat dezvăluirea unor secrete ale meșteșugului.

Trecută pe continent către 1730, francmasoneria va evolua în Franța, în cadrul lojei „Marelui Orient" — echivalând Răsăritul cu lumina, într-un veac al exotismelor orientale turcești sau chinezești, al înțelepților persani sau babilonieni preschimbați în model de un Montesquieu și un Voltaire (ambii inițiați în francmasonerie) —, mai apoi, în 1773, în așa-numitul „Grand Orient de France" având în frunte pe un prinț regal, Ludovic Filip de Orléans, viitorul Philippe-Egalité, cel ghilotinat în 1793 după ce abia votase decapitarea rudei sale Ludovic al XVI-lea. Cu doar

www.dacoromanica.ro

un an înainte, în 1792, această lojă intrase definitiv în manualele de istorie dând Revoluției franceze propria sa deviză, „Libertate, Egalitate, Fraternitate", citită de atunci înainte pe toate clădirile succesivelor republici din Hexagon.

Voga settecentescă a francmasoneriei a făcut din veacul „Luminilor" un autentic triumf al acesteia, determinând împotrivirea înverșunată a Inchiziției, excomunicările papale din 1738 și 1751, dar, mai ales, aderarea la această fraternitate inițiatică a celor mai celebre nume ale civilizației europene și americane de la Goethe și Lessing la Herder, Alfieri și Pușkin, de la Walter Scott la Washington, Franklin și, mai ales, Mozart, care făcea în 1791, prin opera sa cea mai cunoscută, „Flautul fermecat", dovada unei inspirații masonice excepționale.

Tot acum, influența lojilor apusene se face simțită în Europa răsăriteană și, în primul rând, în imensa Rusie, o dată cu occidentalizarea curții țarilor sub Petru cel Mare. Pe filieră rusească, îndeosebi pe aceea militară (foarte activă, se înțelege, în timpul numeroaselor ocupații ale principatelor de-a lungul unui veac cu atâtea conflicte ruso-turce), francmasoneria va pătrunde în Moldova unde, în 1772, existau medalii menționând o „nuova loggia militare di Marte" din Iași, datorată ofițerilor Ecaterinei a II-a aflați în campania contra Porții, încheiată curând prin pacea de la Kuciuk-Kainargi. Și tot în Moldova secolului al XVIII-lea existau, aflăm, clerici și boieri „farmazoni", precum episcopul Gherasim al Romanului, cândva tălmăcitor de lucrări esoterice „de pe limba franțozească" pentru cunoscutul boier francmason Iordache Darie Dărmănescu, care plătise anume traducerea *Tainei francmasonilor* a abatelui de Prau.

Din spațiul austro-german venea direct, pe la 1750, inspirația pentru lojile sașilor sibieni, având știri, tot pentru provincia transalpină, despre inițierea unor intelectuali români precum medicul Ioan Piuariu Molnar, Petru Maior și Gheorghe Șincai, pentru ca în secolul următor, în întreaga vâltoare revoluționară dinainte și de după anul crucial 1848, francmasonii să devină un factor notabil în civilizația românească. Știm astăzi mai bine — grație, mai ales, cercetărilor prietenului meu Dan Berindei, cunoscător

www.dacoromanica.ro

eminent al acestei epoci de istorie românească —, cât și cum erau îndatorate „Eteria" lui Alexandru Ipsilanti și al lui Iordache Olimpiotul, mișcarea „cărbunarilor" a lui Ioniță Tăutu din Moldova sau „Societatea Literară" și „Societatea Filarmonică" ale unor Dinicu Golescu, Ioan Câmpineanu și Ioan Eliade Rădulescu în Muntenia, mai apoi cunoscuta „Frăție" din 1843 creată de Nicolae Bălcescu, Christian Tell și Ion Ghica tipului masonic de societăți secrete din vremea romantismului politic al Europei occidentale; după cum aceleași evaluări recente — spulberând uneori legende, cum ar fi aceea a apartenenței colonelului Alexandru Ioan Cuza la o inexistentă lojă gălățeană numită „Steaua dunăreană" — confirmă ipoteza rolului jucat, în momentul abdicării domnului Unirii, de către francmasoni de tradiție pașoptistă precum C. A. Rosetti, de către ofițeri din loja „Înțelepții din Heliopolis", în timp ce prin legăturile lui Anastase Panu, în loja sa pariziană, cu membri ai familiei de Saxa-Coburg s-a încercat să se explice ideea acelei propuneri de domn străin, din februarie 1866, care purta numele lui Filip, contele de Flandra, fiul regelui Belgiei. Pare limpede că în geneza României moderne „paradigma Hiram" și-a avut locul excepțional și, probabil, irepetabil.

Cunoașterea istoriei francmasoneriei în țările est-europene, unde generații întregi au fost intoxicate, de mai bine de o jumătate de secol, cu ideile perverse, deopotrivă fasciste și comuniste, despre „complotul iudeo-masonic", se află abia la începuturile sale. Într-o societate care tinde spre armonie — cel puțin în declarațiile sale politice —, scrutarea temeiurilor moderne ale idealului de pace și de justiție purtat de ultima succesoare a vechiului cavalerism luptător pentru credință, libertate și adevăr rămâne imperativă. Cu condiția, firește, de a ține dreapta măsură cărturărească între detractarea calomnioasă și supralicitarea encomiastică.

www.dacoromanica.ro

ORIENTUL ȘI „LUMINILE"

Chiar dacă vechea deviză „ex Oriente lux" implica, istoric, dar și teologic, genezele omenirii și ținta tuturor așteptărilor sale către orizonturile Estului, mă voi referi aici doar la o epocă anume din devenirea civilizației europene. Aceea în care „Luminile" primei noastre modernități au fost un receptacol fertil de idei și utopii politice, de morfologii și structuri vizuale ale unui Orient foarte divers, de la cel turcesc și persan, până la cel chinezesc.

Istoria descoperirii occidentale a Orientului este lungă și ea începe cu un semn de certă mentalitate modernă. Prinsă în cleștele habsburgic al lui Carol Quintul, cu cele două brațe de fier ce se numeau Spania și Imperiul german, monarhia franceză a lui Francisc I — moștenire a aventurii italiene începută cu nechibzuita „furia francese" din 1494 — a conceput o strategie diplomatică de excepție, care rupea cu întreaga tradiție a evului mediu: era celebra alianță a Crinului și a Semilunii din februarie 1536, acel tratat încheiat cu Imperiul otoman al lui Soliman Magnificul. Printr-o „capitulație" în 19 articole — ce a deschis șirul altor tratate între puterile creștine și Turcia, care erau „concesionări" de drepturi mult râvnite —, padișahul acorda supremație negoțului francez în Levant, fiind gata să sprijine militar pe regele de la Fontainebleau împotriva Cezarului habsburgic, amenințat din flancul său răsăritean, ca și pe coastele spaniole ale Mediteranei.

Era inaugurată astfel, printr-o acțiune diplomatică a ambasadorului Jean de la Forest, secondat de umanistul Guillaume Postel — profesor de arabă și ebraică la „Colegiul lectorilor

www.dacoromanica.ro

regali" din Paris și autor al unei *De la République des Turcs* (Poitiers, 1560), — o politică ce a durat, practic, două secole.

De altminteri, aceste „capitulații" au fost reîntărite în 1604, sub domnia primului Bourbon, Henric al IV-lea, și a puternicului său ministru, ducele de Sully, iar, ca un reflex cultural al unei asemenea orientări, Savary de Brèves avea să întemeieze la Paris, în 1614, tiparul în limbi orientale precum araba, turca, persana și siriaca. Orientalistica europeană, ca știință de sine stătătoare, se năștea acum dintr-un interes politic major.

Întregul veac al XVII-lea — cu călătoriile spre Japonia și spre China ale corăbierilor iberici, olandezi și englezi, ale călătorilor ruși în serviciul Romanovilor, cum a fost și moldavul Nicolae Milescu, ale misionarilor catolici italieni ai Contra-Reformei — avea să stârnească curiozitatea erudiților și artiștilor europeni pentru o altă și mai îndepărtată tranșă de Orient. Acum trei decenii R.W. Lightbown publica, într-o cunoscută revistă engleză de istoria culturii, un studiu remarcabil despre ecourile acestui Extrem Răsărit în Renașterea târzie și în barocul Occidentului, în primul rând în Italia, cu evocarea unor mărturii de cel mai mare interes. A existat, de pildă, o operă misionară a iezuiților în tot imperiul chinez, facilitând la rându-i influențele chineze asupra porțelanului european știut din inventarele timpului, la Florența și la Veneția; a existat un întreg capitol al gravurii apusene unde încep să apară constant, cu gustul manierist și baroc pentru exotic, divinități nipone sau hinduse — precum, tot la 1614, cele datorate lui Lorenzo Pignoria pentru cartea lui Vicenzo Cartari *Imagini degli Dei delli Antichi* —, după cum a existat și o aplecare extrem-orientală a faimosului iezuit german Athanasius Kircher, cel atras de ocultism și de tainele egiptene, care, pe temeiul cercetărilor în colecții ale Romei, a scos în 1667 o *China illustrata*; în fine, au existat, către 1700, alte colecții precum cea a contelui-abate Baldini din Piacenza cuprinzând paravane pictate așa-numite „de Coromandel", așadar din acele ținuturi indiene de la golful Bengal prin care erau trimise spre Europa opere de artă ale celui mai îndepărtat Orient (ceea ce, mărturisesc, m-a dus cu gândul la ipoteza că fațadele neobișnuite ale bisericii de la Fundeni, în preajma

 www.dacoromanica.ro

Bucureștilor, încheiată în primăvara 1699, au putut să desfășoare, în stuc, panouri cu motive exotice precum palate orientale, fântâni, vase cu flori, chiparoși, împrumutate tocmai din asemenea paravane portabile pe care Cantacuzinii ctitori le vor fi văzut sau cumpărat la Padova sau la Veneția).

Într-o atmosferă îmbibată de orientalism — nu trebuie uitat că este vremea în care se pregătea ecloziunea francmasoneriei speculative și apoi a „Marelui Orient" —, tot iezuiții italieni, care îl traduc pe Confucius pe la 1660, au fost cei ce au lansat ideea că idealul platonic al „regatului filozofic" se găsește chiar aici, în vastul imperiu al dinastiei manciuriene Ch'ing, după cum scria iezuitul Bartoli în volumul său *Della Cina* apărut la Roma în 1663.

Și tot membrii ordinului întemeiat de Ignațiu de Loyola au fost cei care, precum Martini în 1658, relativizau în chip modern întreaga istorie a umanității, începând cu aceea biblică (suntem chiar în vremea erudiției în materie de exegeză asupra *Bibliei*, ilustrată de oratorianul Richard Simon), arătând, între altele, europenilor care era vechimea civilizației chineze ce premergea cu șase veacuri — potrivit datelor de atunci — legendarului potop al lui Noe ...

Era, cumva, în aceste afirmații și informații, o pregătire lentă a raționalismului din epoca „Luminilor", ideologie dominantă a secolului al XVIII-lea, așa cum s-a răsfrânt ea în *Enciclopedia* lui d'Alembert și Diderot. Nu întâmplător primul iluminist european care a fost — pe numele său întreg — Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et Montesquieu, publica în 1721, la Köln, fără numele autorului, celebrele *Lettres persanes* unde Usbek și Rica — veniți din mirifica împărăție a șahilor — întruchipau înțelepciunea și virtutea într-un Paris disolut al epocii finale a domniei Regelui-Soare și al Regenței lui Filip de Orléans.

Foarte curând François-Marie Arouet, mai bine știut sub numele de Voltaire — cel despre care Goethe spunea că era „francezul suprem", iar Hugo că nu a fost un om, ci un secol —, elev al iezuiților de altminteri, avea să plonjeze cu voluptate în universul oriental de unde își lua subiecte pentru tragediile sale cu personaje turcești sau babiloniene, *Mahomet* în 1741, *Zadig ou la destinée* în 1747.

www.dacoromanica.ro

Sensibilitatea occidentală lăsa loc tot mai mult acelor „turqueries" stranii și somptuoase care ajung la modă nu doar în literatură, ci și în muzica lui Mozart sau în artele vizuale — costumele turcești ale unor personaje pictate de Rembrandt sau de Liotard stau mărturie —, în timp ce, în sens invers, civilizația apuseană începea să-și lase o amprentă din ce în ce mai adâncă asupra celei otomane: cazul cel mai notabil este cel al „epocii lalelei", corespunzând domniei sultanului Ahmed al III-lea (1703–1730), ucigătorul lui Brâncoveanu.

Decorația floral tinzând, prin profuziune, spre un autentic rococo turcesc, gustul pentru peisaje elaborate, cu grădini și jocuri de apă, cu arhitectura de „loisir" — în românește i-aș spune de „zăbavă" —, cu pavilioane ce au putut influența foișoarele ridicate la noi de primele dinastii ale veacului fanariot, cea a Mavrocordaților și cea a Ghiculeștilor erau, în același timp, surse de inspirație pentru Apus, element de culoare pentru spațiul sud-est european, loc de înrâurire occidentală continuată și după 1730, în domnia lui Mahmud I.

„Luminile" unui Apus ce se deschidea spre nou și Răsăritul dătător de lumini, strălucire și venerabilă faimă se aflau astfel în legături pe care romantismul avea să le moștenească, preschimbându-le într-o dominantă stilistică fără de care este greu de înțeles al XIX-lea veac european.

www.dacoromanica.ro

„APOCALIPSA“ LA BUCUREȘTI

Exista, acum două-trei sute de ani, o tradiție a vechii arte sacre din spațiul românesc ca la intrarea într-o biserică, în pridvor, credinciosul să fie întâmpinat de imaginea terifiantă a „Judecății de Apoi“, ca un veritabil „memento mori“ acut vizualizat. Iată însă că la un moment dat, brusc, într-un același oraș, într-o aceeași lună a aceluiași an — în București, la două biserici încheiate în septembrie 1722 —, în locul acestei scene care trebuia să evoce ceea ce avea să se petreacă la sfârșitul lumii, când cântărirea faptelor îi va duce pe unii oameni în iad și pe alții în rai — restaurând umanitatea în starea ei primară, anterioară căderii în păcatul adamic — a fost zugrăvită o alta, înrudită prin sens eshatologic, legată deci de ceea ce se găsește la capătul cel din urmă al existenței omenești. Era „Apocalipsa“.

La azi dispăruta — prin samavolnicie și imbecilitate — biserică a mănăstirii Văcărești, fondată de primul principe fanariot din scaunul Valahiei, cultivatul Nicolae Mavrocordat, ca și la biserica Crețulescu ctitorită de vornicul Iordache Crețulescu, soțul domniței Safta Brâncoveanu, în prima încăpere a lăcașului — acolo unde profanul naturii întâlnea sacralitatea edificiului religios — au fost așternute acum două sute șaptezeci și șapte de ani scenele istorisind o carte canonică a Noului Testament care era celebra „revelație“ avută în primul secol al erei creștine, în timpul împăratului Domițian, în insula egeică a Patmosului, de către Sf. Ioan. Era cartea despre „domnia fiarei“ ce preceda „Judecății de Apoi“, acolo unde totul este încifrat și simbolic, înfățișând pe rând cei trei călăreți, Moartea pe cal verde, Cei douăzeci și patru de bătrâni

www.dacoromanica.ro

pe tronuri de aur, Îngerii sunând din trâmbițe, Ierusalimul ceresc străjuit de cele douăsprezece porți, presărată cu viziuni profund mistice și foarte grăitoare pentru oamenii timpului.

Cercetând, cu ani în urmă, această apariție a „Apocalipsei" în pictura murală a celor două pridvoare bucureștene, m-am întrebat, firește, cărei împrejurări i se datorează această modificare iconografică, cărei nevoi de fantazare populară îi răspundea ea, ce văzuseră în jurul lor ctitorii cei doi, clericii teologi ce-i întovărășeau?

Iordache Crețulescu asistase, cu opt ani înainte de ctitorirea bisericii sale, la decapitarea, în Stambul, a unchiului și socrului său princiar Constantin Brâncoveanu și tot el, descendent din Cantacuzini prin bunica paternă, știa cum muriseră tragic, cu doar șase ani înainte, rudele sale apropiate Ștefan vodă Cantacuzino și ctitorul spătar Mihai Cantacuzino. La rându-i, mai puțin încercat de destin, Nicolae Mavrocordat, fiul celebrului Exaporit, nu va fi uitat ușor de soarta sa de ostatic al împărăției habsburgice, dus în Transilvania așa cum o amintea chiar pisania bisericii din mănăstirea sa de la marginea orașului.

Dar evenimentul care, cred eu, a reamintit tuturor locuitorilor Bucureștilor, poporeni și boieri, precaritatea existenței individuale și colective, incertitudinile vieții în acest colț de lume, va fi fost acela din vara anului 1720 când văduva voievodului-martir, Maria Brâncoveanu, trecută prin „mari și cumplite pedepse și patime" — cum o spune ea însăși într-un document care îl implica și pe Iordache Crețulescu, amintitul ctitor — aducea de la o mănăstire dintr-un ostrov al Mării Marmara și așeza în biserica mănăstirii brâncovenești a Sf. Gheorghe Nou rămășițele pământești ale celei mai ilustre victime românești a împărăției otomane, punând deasupra mormântului lăsat — din precauție firească — fără vreo inscripție, candela de argint rămasă aprinsă până astăzi.

După numai doi ani, douăzeci și două de scene ale „Apocalipsei" la Văcărești și doar treisprezece scene la Crețulescu erau menite să amintească tuturor tragicele întâmplări ce se petrecuseră nu demult în pământ străin, aducerea osemintelor Brâncoveanului fiind, desigur, momentul conștientizării dureroase și colective

www.dacoromanica.ro

a dramei consumate pe malul Bosforului, la 15 august 1714, în chiar ziua Sfintei Marii când fostul domn muntean împlinea șaizeci de ani.

De altminteri, cum am arătat deja, „domnia fiarei" echivalată cu împărăția lui Mahomed era resimțită de valahii începutului de secol XVIII ca o realitate, de vreme ce într-o cronică rimată bucureșteană, redactată înainte de 1730 și răspunzând gustului folcloric al poporului mărunt, se vizualiza celor mulți o scenă de „Apocalipsă", în timp ce istorisea chiar execuția, în Seraiul lui Ahmed al III-lea, a lui Constantin Brâncoveanu, cel ce-și blestema astfel torționarii: „Foc din ceri să se pogoare.../ Cu sabie îngerească/ Pe toți să vă prăpădească".

Curând, biserici din Vâlcea, alta din Brașov — legată și ea de neamul brâncovenesc — vor primi același decor mural cuprinzând „Apocalipsa", ca un semn vizibil al durerilor românești din acel al XVIII-lea veac.

www.dacoromanica.ro

GUSTUL PENTRU FÉNELON

Atunci când, la 7 ianuarie 1715, murea la Cambrai, unde păstorise timp de două decenii ca arhiepiscop al locului, François de Salignac de La Mothe — mai cunoscut în lumea spiritului francez sub numele castelului gascon al neamului său, Fénelon —, rămas în istorie ca unul dintre corifeii gândirii nobiliare dintr-un secol absolutist, la celălalt capăt al continentului european țările moldo-valahe intrau în veacul unei experiențe nobiliar-absolutiste unice pe care urmașii au botezat-o „epoca fanariotă".

Românii timpului, la nivelul elitei sociale boierești — mai întâi moldovenii, care au cunoscut domniile fanariote câțiva ani înaintea celor din Muntenia — aveau să-l descopere pe Fénelon la numai ceva mai mult de o jumătate de veac de la săvârșirea din viață a teologului francez provenit dintr-o familie aristocratică scăpătată, a cărui principală poziție la curtea din Versailles fusese cea de preceptor al moștenitorului prezumtiv al tronului „Regelui Soare", prematur dispărutul, în 1712, Ludovic de Franța, duce de Burgundia.

Descinse parcă din fresca literară pe care o reprezintă *Memoriile* ducelui de Saint-Simon, personajele epocii și mediului lui Fénelon priveau spre centrul civilizației „curiale" pe care o instituiseră voința și acțiunea lui Ludovic al XIV-lea: regele însuși, înconjurat, într-o etichetă rigidă, de numeroșii membri ai familiei domnitoare, de prinții de sânge și de bastarzii regali. În 1711 urmaș la tron era desemnat fiul „Marelui Delfin" Ludovic, tot un Ludovic, abia amintitul duce de Burgundia, al cărui frate Filip de Anjou devenea pe atunci primul Bourbon urcat pe tronul Spaniei

www.dacoromanica.ro

și al cărui fiu avea să fie mult celebrul „le Bien Aimé", Ludovic al XV-lea. Or, se întâmpla ca principalul îndrumător al acestui nepot de fiu al lui Ludovic al XIV-lea să fi fost, din 1689 începând, tocmai Fénelon.

Pentru pupilul său, noul prinț al Bisericii și, din 1693 încă, membru al Academiei Franceze alcătuise — și în aprilie 1699 tipărise — *Les aventures de Télémaque*, roman mitologic și scriere pedagogică în același timp (din speța așa-numitei „oglinzi a principilor", „Fürstenspiegel"), istorisind, în gustul pentru călătorii imaginare care era, acum trei sute de ani, cel al întregii Europe, într-un noian de personaje mitologice — Calypso sau Idomeneu — inspirate din Homer și din Virgiliu, într-o atmosferă antichizantă consunând cu clasicismul unor Racine și Perrault, peripețiile prin care a trecut fiul lui Ulise, regele din Ithaca, ce-și căuta pretutindeni părintele, ghidat de zeița înțelepciunii Minerva care luase chipul preceptorului Mentor, în care nu era greu de regăsit efigia unui alt preceptor de moștenitor regal, Fénelon el însuși.

În acest text elegant, care rămâne un monument al prozei clasice franceze, autorul cere suveranilor să se supună legilor, să ocolească vanitatea și fastul — ceea ce va fi sunat ca o ofensă pentru urechile lui Ludovic al XIV-lea —, să se înconjoare de oameni capabili care să caute a servi fraternitatea universală (deloc întâmplător, discipoli ai lui Fénelon au fost cunoscuți francmasoni ai „veacului Luminilor", precum cavalerul de Ramsay). Dacă, în atmosfera ultracatolică ilustrată de un Bossuet și de revocarea păgubitoare (1685) a edictului de toleranță de la Nantes, mai vechi cu un secol, apropierea lui Fénelon de curentul mistic quietist — susținând abandonarea totală a sufletului în voia lui Dumnezeu —, întreținut de cercul doamnei Guyon și al mult celebrei marchize de Maintenon, va fi contribuit la distanțarea teologului-scriitor de curtea regală, sigur este că dizgrația definitivă avea să-i vină de la redactarea, în 1711, împreună cu ducele de Chevreuse, a cunos-cutului *Plan de guvernare*, în fapt o medievalizantă încercare de restaurare a autorității marilor baroni și a Statelor Generale provinciale asupra suveranului legitim al unei monarhii moderne și hipercentralizate. Contrariind profund

www.dacoromanica.ro

pe un Ludovic al XIV-lea, care l-a și ostracizat, Fénelon a rămas, prin ideile sale, un idol al aristocrației europene și, nu întâmplător, în lumea nobiliară a Europei centrale și de răsărit a fost gustat din plin în secolul al XVIII-lea.

Într-o Moldovă a marii boierimi bogate și cultivate, cu lecturi occidentale de la Voltaire la Metastasio, de la Florian și Gessner la Marmontel, cu gusturi de „Pariz" și cu biserici sau palate baroce și neoclasice ridicate de neamurile Sturdza și Roznovanu, Balș și Beldiman, Vârnav și Pogor, Carp și Conachi, Fénelon, gustat pentru amestecul de ideologie conservatoare și iluministă al textelor sale, pentru opoziția sa aristocratică față de absolutism era tălmăcit, tocmai cu *Întâmplările*... fiului lui „Odisefs", de către un anume Constantin Stăncescu, în 1772 sau curând după aceea — până în 1778 —, cu cheltuiala unui boier „farmazon", ispravnicul de Neamț și biv vel paharnicul Iordache Darie Dărmănescu.

În aceleași decenii, în spațiul vecin al Ungariei, în orașul Sopron, casa baroanei Ana Sennyei, văduvă a lui Pál Polányi, aparținând de data aceasta nobilimii mijlocii maghiare primea, după 1775, decorul pictat cu scene ilustrând istoria peregrinărilor eroului grec, cu analogii în case burgheze din spațiul helvet și în tapiserii create la Bruxelles, Beauvais, Dresda, Berlin (un ciclu notabil s-a păstrat la abația austriacă de la Klosterneuburg). Se pare chiar, vorbind de această zonă a împărăției habsburgice — datorez această informație cercetătorului savant Géza Galavics —, că încă spre 1770, într-o viziune rococo, castelul de la Sárvár al nobilului Adám Szily primea aceeași decorație inspirată de Fénelon.

Cazul literar moldav și cel pictural ungar devin, astfel, mărturii ale unei receptări pătrunse de o undă de geloasă nobilitate.

www.dacoromanica.ro

GERMANIZĂRILE RUSIEI

Este un loc comun al istoriei și al politicii faptul că unul dintre conflictele recurente, adânci și cruciale ale continentului european și, pe cale de consecință, ale întregii planete a fost, mai ales în veacul ce stă să se încheie, cel dintre Germania și Rusia. Ceea ce se știe, cu siguranță, mai puțin este împrejurarea că timp de secole — și cu osebire în cel de-al XVIII-lea — au existat tendințe și chiar puneri în practică efemere, la nivelul elitelor politice, intelectuale și militare rusești ale unor încercări de germanizare a vastului imperiu al țarilor, cu consecințe diverse pe planul civilizației.

Dacă conviețuirile slavo-germanice constituie un capitol notabil al istoriei primului mileniu, mergând de la aspecte religioase la întocmiri politice imaginea zeului tetracefal Svantovit găsită de arheologi în nordul Germaniei, la Arkona, descrisă și de cronica daneză de secol XII a lui Saxo Grammaticus poate sta, astfel, alături de numele vikinge de Ingvar și Helga, devenite cele ale membrilor familiei cneziale a Rurikizilor de la Novgorod și Kiev, Igor și Olga —, epoca cruciadelor avea să evolueze sub semnul ofensivei germane spre Răsărit, acea „Drang nach Osten" pe care au reprezentat-o cavalerii teutoni așezați în Rusia, la hotarele slavilor așadar, continuând opera începută de împărații ottonieni și de cei din dinastia de Hohenstaufen (nu întâmplător, planul lui Hitler de invazie a Uniunii Sovietice a avut numele „Barbarossa", după cel al lui Frederic I, împăratul cruciat mort în Orient la 1190).

Deschisă Occidentului în secolul al XI-lea, în vremea de geneze statale a bizantinizatului Iaroslav cel Înțelept — cel care, nu mai puțin, și-a luat drept soție pe fiica regelui Olaf al Suediei,

www.dacoromanica.ro

căsătorindu-și apoi fiicele cu suverani ai Franței, Norvegiei, Danemarcei și Ungariei —, separată drastic de lumea apuseană o dată cu ocupația tătară a secolelor XIV și XV, Rusia începe să fie redescoperită ca un imens rezervor de bogăție, de populație și de exotisme mult iubite de manierismul postrenascentist, în secolul al XVI-lea, de soli precum cel al curții imperiale germane, Siegmund von Herberstein, ce ne-a lăsat mărturia sa din *Rerum Moscoviticarum comentarii*.

Într-a doua parte a veacului următor, al XVII-lea, voința de modernizare a structurilor unui uriaș imperiu euroasiatic ce începea la granița polonă spre a se încheia la Pacific și la fruntariile chineze l-a făcut pe țarul Alexei Romanov să se înconjoare de sfetnici prooccidentali și fără prejudecăți precum deja amintitul Artimon Matveiev, să aducă în Kremlinul bine credincios actori germani din trupa lui Johann Gottfried Gregori, să se lase influențat de colonia cosmopolită de olandezi, scoțieni, germani și elvețieni din așa-numita „Nemețkaia sloboda" („Slobozia nemțească") din Moscova — acolo unde din 1601 se găsea deja un templu luteran —, într-un timp în care „neamț" începea să însemne tot ce era nou, străin, apusean (fenomen petrecut și în alte spații ortodoxe — între care și cel românesc — în veacurile următoare).

Această tradiție avea să o continue Petru Alexeievici — Petru cel Mare al istorici univcrsalc — în alc cărui rcforme spirituale (cum a fost cea ecleziastică din 1721) locul influențelor pietiste germane a fost eminent, după dispariția sa (1725) urmând cele mai cunoscute momente de germanizare a Rusiei. Ele s-au datorat prezențelor germane la curtea imperială din nou construitul Sankt-Petersburg, înrudirilor aulice germano-ruse, înrâuririlor luterane din spațiul baltic, din Germania propriu-zisă, mai ales din cea orientală unde negustori de felul celor de la Leipzig („lipscanii" ajunși și în țările române) și universități precum cea din Halle încep să întrețină legături susținute cu spațiul rusesc.

Țarina Ana Ivanovna (1730–1740), nepoată de frate a lui Petru I, era văduva ducelui de Curlanda, favoritul ei era mediocrul Biron (creator al unui regim odios, intrat în istoria rusă sub numele de „Bironovscina"), iar tenta germanizantă era dată chiar și de originile ierarhiei militare unde un loc important deținea

www.dacoromanica.ro

feldmareșalul Burhardt Cristoph Münnich, cel ce ocupa Iașii în 1739, în cursul unui cunoscut război ruso-austro-turc.

Urmașul ei a fost prea efemerul Ivan al VI-lea (1740–1741), el însuși prinț german înlăturat printr-o revoluție de palat. Situația s-a repetat aidoma peste două decenii când tronul a fost luat, iarăși pentru puțin timp, de Petru al III-lea (1761–1762). Nepot de fiică al marelui Petru, acesta era duce german de Schleswig-Holstein, era un luteran stăpânind peste milioane de ortodocși ale căror rituri le disprețuia și osândea; era, în fine, un admirator fără margini al regelui Prusiei Frederic al II-lea, ducând cu inconștiență această admirație până la oprirea unor ofensive victorioase ale armatelor rusești, în așa-numitul „război de șapte ani" (1756–1763), împotriva oștilor acestuia din urmă, deja învinse la Kunersdorf (să nu uităm că acum are loc, pentru puțin timp, o ocupație rusească a Berlinului, în 1760!).

Asasinarea lui Petru al III-lea s-a făcut nu fără complicitatea soției sale germane, fiică de general prusian, Sophia Augusta de Anhalt-Zerbst, cea care, printr-o uriașă ironie a istoriei, trecând la ortodoxie ca „țarină a tuturor Rusiilor", a devenit marea împărăteasă pravoslavnică Ecaterina a II-a, continuatoare fără egal a operei lui Petru I.

Ecourile romantismului german din secolul trecut — mai ales după epoca de liberalism deschisă de țarul Alexandru I — și-au pus o pecete durabilă asupra mesianismului rusesc căutător de dreptate socială („pravda") și proclamând ideea „poporului ales", nu fără atingeri cu idei ale lui Hegel. Cât despre intelectualii filo-occidentali („zapadnici"), de la Ceadaev și Odoevski la Bielinski, Turgheniev și Herzen — primul emigrant rus în Occident —, ei sunt cei ce pregătesc un nou capitol de istorie într-o vreme în care, prin universitățile de la Harkov și Kazan, pătrundea spre Răsărit filozofia germană. Și dacă ne vom aminti că în ultimul dintre aceste lăcașuri universitare, în toamna lui 1888, lua contact cu *Capitalul* lui Marx tânărul student Vladimir Ilici Ulianov, devenit Lenin, meditația aceasta asupra germanizărilor Rusiei nu este cu totul inutilă.

www.dacoromanica.ro

VOLTAIRE, NAPOLEON ȘI ALȚI „ERETICI"

Etnologi și folcloriști au arătat, de mai multă vreme, cum istoria se proiectează în narațiunea istorică, devenind foarte repede nucleul însuși al unei legende.

Și dacă este rar — cum remarca un Arnold van Genepp — ca o asemenea legendă să se formeze imediat după petrecerea evenimentului declanșator, a existat la începutul veacului trecut — chiar atunci când știința folcloristicii prindea chip încă timid — cel puțin un caz ilustru în care ecoul istoriei a fost receptat instantaneu în universul transistoric al legendei. Este vorba de însăși legenda celui mai celebru personaj al epocii, Napoleon Bonaparte, încorporând, la rându-i, alte aluviuni legendare mai vechi: să nu uităm legenda acelui „Petit Homme Rouge" care traversează toată istoria franceză pentru a ajunge la momentul de apogeu al Corsicanului sau, în lumea germană, contaminarea legendei napoleoniene cu aceea imperială teutonă a unui Frederic al II-lea de Hohenstaufen pe care împăratul francezilor îl înlocuise, pasămite, în vechiul său mormânt. Legendă semipopulară în Occident — voi spune de îndată că în Europa răsăriteană caracterul său a fost același —, regăsită în cercuri mai curând restrânse, favorabile sau ostile împăratului, ea îl prezintă pe acesta într-un chip foarte divers, potrivit spațiului mental și afectiv pe care îl întruchipa — blamat în Anglia, în Spania, în Germania, în Italia sau în lumile ortodoxă și islamică —, dar și potrivit timpului, glorificat fiind de poporul său o dată cu Restaurația bourbonică, detestat mai apoi, câteva zeci de ani mai târziu.

www.dacoromanica.ro

Într-o Europă încă mult ruralizată, trăind în orizonturile basmului, ale cronicii, ale legendei, într-o Europă abia îmburghezită era firesc ca un personaj ieșit din comun precum Napoleon să devină subiect de legendă. Era un Napoleon aureolat de propriul său mit și de sfârșitul său tragic, luându-și revanșa pentru Waterloo și pentru Longwood, revenind în fruntea a două milioane de negri (!), așteptat de miile de veterani ai atâtor campanii celebre care nu voiau să creadă în moartea idolului lor. Era, de asemenea, un Napoleon rânduit în Egipt printre faraoni, cântat de „guslari" ca un rege în Bosnia și în Herțegovina, în vreme ce în Rusia — unde acest „Poleon" era detestat ca un invadator a cărui amintire era foarte răspândită în folclorul cazacilor — era revendicat, nu mai puțin, de o sectă ce aștepta Judecata de Apoi.

Constatăm astfel apariția persistentă a Răsăritului european printre zonele de difuziune a legendei napoleoniene, ceea ce îmi impune o remarcă. Pentru ortodocșii din Balcani, din țările române, din Rusia, pentru mediile populare de aici, iureșul impetuos al noutăților revoluționare franceze pe care Bonaparte le reprezenta și le încununa era primit și înconjurat cu rezervă, cu neîncredere, dacă nu cumva chiar cu antipatie și cu ură.

Tumultuosul Napoleon, care a zgâlțâit la acea răscruce a istoriei atâtea norme politice — și care, cu atât mai mult, trebuia să fie detestat în această lume cu amintiri medievale și cu habitudini conservatoare răsfrânte în tot mentalul popular — devenea, astfel, portstindardul imensei răsturnări sociale care producea teamă țăranilor liberi, negustătorilor și micilor clerici ortodocși plini de prejudecăți antiiluministe și antiumaniste. Răsturnare care, pentru puțin timp și aproape paradoxal, era salutată de o parte a nobilimii rusești și a boierimii românești luminate, pentru a nu vorbi decât despre acele părți ale Europei orientale unde statul a continuat în epoca Turcocrației, în forme imperiale sau princiare.

Într-o lume precum cea a Balcanilor unde statul nu exista și unde biserica — „the Great Church in Captivity", pentru a folosi un titlu celebru al lui Steven Runciman — reprezenta unicul loc de convergență a unei speranțe colective îmbibate de eshatologie și de „Marea Idee" bizantină, triumful punctului de vedere con-

www.dacoromanica.ro

servator în contactele cu Occidentul era o fatalitate, singura care ar putea explica destinul unei legende abia născute dintr-o realitate istorică răsunătoare.

Împrejurarea că Patriarhatul din Fanar condamna tot ceea ce venea „ek tón Gállon", așadar din Franța — amestecând fără nici o nuanță francmasoneria cu opera lui Rousseau, socotite deopotrivă unelte ale diavolului — sau că patriarhul ecumenic Neofit al VII-lea excomunica în 1793 cărturari greci deschiși ideilor apusene prin studii la Viena și Leipzig, a înrâurit adânc mentalitatea populară sud-est europeană. Purtătorii de cuvânt ai grupurilor sociale populare și conservatoare, știind vag câte ceva despre ceea ce se petrecea în Europa politică, colportând, amplificând, deformând unele informații orale, se cufundau treptat într-un univers fabulos unde adevărul istoric era cel care conta cel mai puțin.

Astfel, Dionisie Eclesiarhul, cronicar, miniaturist și călugăr oltean, știa că „boierii Franței... au găsit cu cale să taie capul craiului lor", să ucidă regina și copiii acestuia, adăugând — după enormitatea potrivit căreia aristocrația franceză fusese călăul lui Ludovic al XVI-lea — informația extravagantă că „scăpând un pruncișor al craiului, pitulându-l, s-a dus la împărăteasa Ecaterina a Rusiei să crească acolo". Pentru un contemporan al lui Dionisie, viețuind dincolo de Carpați, preotul Nicolae Stoica din Hațeg, mai puțin pitoresc, dar mai informat, cum stătea bine unui supus al fratelui Mariei-Antoinette, „turbata, veninata constituție a Conventului franțuzesc" conducea la atentate teribile împotriva credinței și a legii.

Este adevărat, cercurile nobiliare ale Moldovei și ale Țării Românești, hrănite de iluminism, puteau fi atrase de spiritul cel nou al Apusului, aidoma unor straturi orășenești ale „stării a treia" reprezentate mai ales de elemente balcanice — albanezi și epiroți — amintite, între altele, de trimișii diplomatici ai Republicii Franceze. În același timp, se știe, sub semnul Rusiei și al „neamurilor bălane de la miazănoapte", negustători și intelectuali greci din diaspora, contemporani ai lui Rhigas, voiau să fie la curent cu evenimentele din Franța (așa cum unii francezi ai timpurilor Revoluției și Imperiului păstrau, mai curând livresc, nostalgia împărăției lui

www.dacoromanica.ro

Alexandru Macedoneanul, potrivit mărturiei lui Napoleon el însuși în exilul său atlantic). În fine, în imperiul țarilor situația nu era mult diferită, dacă ne gândim că în mediile cultivate și nobile se balansa pe un spectru larg mergând de la galomanie la galofobie. Începuturile acestei atitudini se găsesc în receptarea foarte diferită a acelui simbol al „Luminilor" franceze și europene care a fost liber-cugetătorul de la Ferney, ale cărui rămășițe erau transferate de revoluționarii parizieni la Pantheon în iulie 1791. Căci tocmai acest domn Arouet, zis Voltaire, era cel pe care Marea Biserică — făuritoare, aproape singură, de conștiințe populare ortodoxe — reușise să-l înconjoare de o aură de infamie satanică. Și tot el era acela pe care împărații ruși, principii greci fanarioți și boierii români îl admirau aproape fără rezerve.

Tot aici, în acest capitol de mentalitate premodernă, începea — cu statura uriașească a unui Voltaire — fenomenul de hipertrofie, de corupere a tuturor știrilor sosite din Franța, vehiculate în aceleași medii ortodoxe și populare ale Răsăritului european între a doua parte a veacului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, ilustrând cu asupra de măsură fenomenul folcloric al „mégalosiei", constând tocmai în îngroșarea imaginativă a realității istorice prin intermediul legendei.

Tradus în grecește (Ariadna Camariano a dedicat în 1946 o carte acestei chestiuni), combătut în chiar anii Revoluției (1792–1793) în texte publicate la Veneția și la Triest de către un Procopios din Peloponez și un Celestin din Rodos, condamnat în cuvinte de o violență teribilă de către călugării athoniți de la Vatopedi, Voltaire devenea — în imaginația febrilă și fertilă a ortodocșilor balcanici — colegul de clasă al unui vestit cărturar grec al bisericii orientale, foarte cultivat și foarte conservator, Eugenios Voulgaris, cei doi camarazi țintind, se pare, să devină într-o bună zi conducătorii spirituali ai continentului, unul ca papă la Roma, celălalt ca patriarh la Stambul!

Ca urmare a acestei atitudini, asistăm în țările române la un clivaj mental și social. Deismul și liberalismul voltairian, cunoscute corect în dimensiunile lor istorice, l-au transformat pe autor, ca pretutindeni în Europa, într-o efigie a spiritului preromantic

www.dacoromanica.ro

cultivat de nobilime. Jean-François Carra amintea, la 1777 deja, cu un an înaintea morții marelui gânditor și scriitor, că în țările române „patriarhul de Constantinopol... a amenințat cu urgia cerului pe toți cei care citeau cărți catolice romane și mai ales cele ale domnului Voltaire"; în vreme ce autorii greci de extracție populară și, mai ales, cei din micul cler îl judecau pe acesta drept blestemat („katáratos") și ca ateu („athéotatos"), în spiritul unor texte publicate puțin timp înainte de 1800, sub auspiciile Patriarhatului ecumenic, aparținând unul lui Athanasie de Paros, un altul fiind așa-numita *Didaskalia patriké* (*Învățătura părintească*), traduse mai apoi în Moldova și în Valahia, între 1816 și 1822.

Acest „diable d'homme", plin de ironie, devenea dintr-o dată un personaj fabulos și funciarmente rău: un „mergătorul înainte al celui despre urmă Antehrist, înșelătorul de lume" pentru Naum Râmniceanu sau „acela urâtul lui Dumnezeu, pe care îl avea păgânii ca pre un Dumnezeu" pentru meșterul cojocar și dascălul de biserică bucureșteană care era Ioan Dobrescu.

Totul îl predestina pe François-Marie Arouet să fie un personaj de legendă, „ereticul" prin definiție, până în clipa în care avea să fie depășit în renume de celălalt mare sfărâmător de ordine europeană a Vechiului Regim — cel mai celebru om al epocii —, care, de altminteri, prin aceeași deformare pitorească a realității, dusă mai departe de legendă și de cântecul popular, devenea ceea ce nu fusese niciodată: Bonaparte, elevul lui Voltaire. Că fiul doamnei Letizia nu avea decât vârsta fragedă de nouă ani la moartea filozofului, asta conta prea puțin pentru fidelii narației și ai oralității populare. Eroul purta, oricum, pentru îndepărtații săi contemporani, aceeași amprentă a liberei cugetări ce trebuia blamată și condamnată cu orice preț. În ochii călugărului Vitalie, discipol al lui Paisie Velicikovski la mănăstirea Neamț, admirator al sfântului oraș Moscova incendiat în 1812 de „cu tot necuviosul prizmătarețul Bunăparte", „nelegiuitul Bunăparte", „acest neîndumnezăit Bunăparte (sau să-i zicem rea parte) s-au unit cu cei mai mulți ucenici răi a lui Voltir", devenind astfel, prin corupție și asasinat, „ucenic drept" al autorului lui *Candide*, cel „fără de nici un Dumnezeu".

www.dacoromanica.ro

Cam tot pe atunci, un preot român din Ardeal, Nicolae din Beiuș, ne oferă o comparație ce aparține integral orizontului legendei și povestirii populare: învinsul țarului Alexandru I era „semețul și falnicul Bonaparte Napoleon împăratul francilor, carile asăminea era lui Darie și Poriu cu mândrie și semeție", reminiscență evidentă a popularului *Roman al lui Alexandru, Alixăndria* românească.

Pentru lumea sud-est europeană care afla, prin traduceri grecești, despre faimoasele *Bulletins de la Grande Armée*, căreia i se vizualiza efigia napoleoniană prin gravuri cumpărate de negustorii greci la Leipzig și difuzate până în regiunea Larissa sau care, prin studenții și prin francmasonii săi, era la curent cu întâmplările din imperiul francez, informațiile propriu-zise și reale se ciocneau de un obstacol major. Este vorba despre deformarea încăpățânată, dar comprehensibilă a realității datorată propagandei proaustriece, ba chiar și proturcești, în circularele ecleziastice din țările române, din Transilvania mai ales, între, să spunem, 1793 și 1815. Era aceeași lume care, o dată cu Restaurația, avea să păstreze amintirea unui exilat celebru, fie pe filiera traducerilor grecești și românești ale unui *Manuscrit venu de Saint-Hélène, d'une main inconnue*, fie prin cărțile ieșite din tiparnița Universității din Buda, dedicate ilustrului învins (precum *Napoleon Bonaparte ce au fost și ce iaste o întocmită arătare despre viața și faptele lui. Dimpreună cu bătaea ce s-au întâmplat la luarea Parisului, până la ducerea lui în insula Elba*, 1815).

Cărțile publicate de biserică, prin mitropolia Ungrovlahiei, au rotunjit pentru cupeții, pentru meșteșugarii, pentru popii din București și din alte târguri și mănăstiri ale țării, imaginea unui Napoleon eretic. Dar foarte repede, legenda grecească despre o presupusă origine a împăratului francezilor într-un mediu elenic din Corsica, avea să-l preschimbe pe acesta, în ochii grecofonilor bucureșteni, într-un „kaló méros", cu ecou direct în *Cronograful* lui Dionisie Eclesiarhul; pentru acesta „istețimea" lui Napoleon se explica doar prin faptul că era „fecior de neam greco-romeos".

Dacă în satele Ardealului, Banatului, Moldovei cântecele despre „Bunăparte" — circulând în mai multe variante, din ultimii

www.dacoromanica.ro

ani ai secolului al XVIII-lea până în anii '20 ai celui următor — salutau arareori pe împăratul eretic chemat ca justițiar („Bunăparte nu-i diparte/ Vin degrabă, fă dreptate"), mult mai des era descris exilul celui ce era „trist și jalnic ca un cuc", trebuind să-și recunoască păcatul capital, nedemn de un creștin adevărat — acela de a nu fi crezut în Sfânta Treime — și care a avut norocul de a scăpa — rușinos, e drept — din capitala marelui țar Alexandru, aproape travestit, ascuns îndărătul unei „bărbi jidovești". În legenda imperială, parte a „gestei" născute în Europa către 1815–1830, ecoul mentalului ortodox evoluează între informația exactă a istoriei și fabulosul mirific al basmului. Un meșteșugar ca Ioan Dobrescu știa nu puține amănunte despre căsătoria arhiducesei Maria-Luiza cu învingătorul Austriei, cel ce dorea să cucerească imensitățile Rusiei, dar s-a găsit înaintea unei paveze de topoare, lănci, ciomege și cruci purtate de preoți (să nu uităm că venea Antihrist el însuși!). Cât despre călugărul Dionisie Eclesiarhul, acesta va fi auzit undeva și el zvonul că tot ceea ce fusese campania din Egipt nu era decât o etapă în căutarea unui drum către pământuri depărtate, către America spre pildă.

Dar, dintr-o dată, vedem cum în aceleași texte se petrece o alunecare a adevărului istoric spre aproximația unei istorioare mai curând vagi, presărate cu întâmplări neverosimile, întreținute printr-o oralitate arborescentă unde se dădeau numeroase detalii, de pildă — nici mai mult, nici mai puțin — asupra corespondenței cancelariilor diplomatice: este cazul călugărului Dionisie care, din nou, auzise câte ceva despre existența unui schimb de scrisori între țar și sultan, veștejind faptul că „francezii și-au pus împărat înșiși de sine pe Bonaparte, fără știrea și iscălitura acestorlalți împărați, neurmând testamenturilor împăraților".

Napoleon, cel care a răscolit cel mai tare ordinea europeană, îngropând, între altele, „Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germanică" rămânea, pentru dascălul-meșteșugar Dobrescu de la biserica Batiște, împăratul „Reaparte"; după căderea sa, aflăm, pe tronul francez urca, sub control rusesc, „nepotul al acelui crai ce fusese mai nainte în Franța, carele s-au junghiiat de sfetnicii săi în Paris cu povața lui Bunăparte", confuzie evidentă, în marginea

www.dacoromanica.ro

poveștii populare, de vreme ce toată lumea cultă știa înrudirea fostului conte de Provence, devenit Ludovic al XVIII-lea, cu predecesorul său decapitat.

De la acest vag presărat cu fapte istorice până la fantasticul legendei nu era decât un pas și el a fost repede făcut de către aceiași cronicari populari în rasă bisericească. Eroi de basm aproape, hiperbolizate din belșug, personalitățile timpului duc războiul din pricini ușor de înțeles în lumea „celor mici": împăratul Leopold al II-lea al Austriei amenința Franța spre a-și răzbuna sora și cumnatul, la rându-i Napoleon pornea războiul împotriva Europei întregi întrucât aceasta nu a vrut să-i recunoască titlul imperial, el „nesuferind a rămâne rușinat" (Dionisie Eclesiarhul). În fine, pentru a ajunge și la miraculosul atât de prizat în mediile populare, ni se povestește că în timpul campaniei din Rusia 60 000 de soldați francezi au înghețat cu cai cu tot — spectacol halucinant, demn de o povestire celebră a vremii, cea a lui Gottfried Bürger —, amintitul Dobrescu dezvăluindu-ne că spre a vedea o atare minune se mergea în vizită la acele locuri — cheltuiala fiind asigurată, firește, de curtea imperială de la Petersburg —, printre excursioniștii „avant la lettre" găsindu-se și câțiva negustori bucureșteni, contemporani ai cronicarului-dascăl.

În acest fel cercul se închidea, căci pornisem de la informația istorică mai mult sau mai puțin precisă, pentru a sfârși într-o lume fabuloasă, la marginea basmului.

Revoluționarii apuseni, deveniți „ereticii" folclorului oriental, au străbătut mai grabnic decât s-ar fi crezut, în pragul epocii moderne, drumul ducând de la istorie la legendă. Foarte repede, ei aveau să revină în spațiul istoriei, păstrând din episodul trecerii lor prin pământurile ortodoxiei amintirea unui capitol aparte al mentalității de acum două veacuri.

www.dacoromanica.ro

TREI EVADĂRI ROMANTICE

După „secolul rațiunii" și al noului clasicism înghețat în canoane, care se încheia prin triumful unei Revoluții și al unui Erou — căderea Bastiliei în 1789 și încoronarea imperială a corsicanului Bonaparte în 1804 nu erau altceva decât gesturi aurorale, colective sau individuale, ale marii răsturnări romantice cu atâtea rădăcini în cel de-al XVIII-lea veac —, „secolul afectului", al trăirii exaltate, al geniului, al imaginației febrile, dacă nu bolnave, a însemnat, de fapt, doar răstimpul câtorva decenii. Cele care au cuprins epopeea revoluționară și napoleoniană, Restaurația și Sfânta Alianță, conducând la mișcările idealiste și liberale de la 1830 și 1848, cu prelungiri târzii către Germania lui Wagner și a imperiului prusac. A fost, cum se întrevede lesne, un răstimp al crizei fertile din care s-a născut Europa impresionismului și a simbolismului, a teoriei relativității și a două războaie mondiale, lumea din care ieșim noi înșine, deveniți astfel moștenitori îndepărtați ai romantismului.

Acesta, dincolo de semnificația unei epoci stilistice din istoria civilizației, a fost — cu mult mai mult — o explozie a ființei creatoare, prea încorsetată de reguli și prejudecăți. A fost o nevoie irepresibilă de evadare din preacunoscutul cotidian, dintr-o lume prea strâmtă către un altceva nemaivăzut, neobișnuit, uriețesc. Trei au fost, după părerea mea, țintele acestei evadări romantice și toate trei au rodit în cultura europeană a veacului trecut până la palierul cel înalt al capodoperei: natura, exoticul și fantasticul.

De la o privire intelectualist-abstractă asupra realității, hrănite, pe la 1800, de ideea kantiană a caracterului problematic al

www.dacoromanica.ro

cunoașterii lumii — de unde și gustul pentru recile alegorii ale vizualității neoclasice sau judecata lui Hegel despre „artele supreme", poezia și muzica, care, ele singure, nu au contactul cu materia —, până la formularea de către Haekel, șaizeci de ani mai târziu, a legii biogenetice fundamentale potrivit căreia ontogeneza repetă filogeneza (care la rându-i repetă cosmogeneza!), abordarea naturii celei fără de care insul poate fi corupt și nefericit, după cum scrisese cândva Jean-Jacques Rousseau, a fost una din năzuințele majore ale omului modern în criză spirituală. Putea fi, aceasta, o natură dramatică, una a tumultului, a infinitului parcă, aceea a picturii lui Caspar David Friedrich sau a lui Turner, sau a naturii calme din pânzele lui Corot, a locurilor odihnitoare și proteguite — colina sau lacul — din poezia lui Lamartine (se adaugă aici poemul didactic de tip Wordsworth făcând elogiul vieții patriarhale, țărănești, versurile acelor „lake-poets" care contrapun natura curată a Nordului englez orașului dominat de mașinismul creator de proletariat). Putea fi, cuceritoare de sensibilități, natura năvalnică sau blândă a celei de a VI-a simfonii beethoveniene, „Pastorala", a ciclului de lieduri schubertiene „Winterreise", natura, artificială chiar, a grădinilor care vor prilejui una dintre primele afirmări ale cuvântului „romantic" — de pildă, la 1788, acel „bois romantique" din Iași despre care scria prințul valon, atât de cosmopolit, Charles Joseph de Ligne — și care vor crea o autentică „jardinomanie", cu moda englezească a peisajelor artificial-sălbatice unde găseai roci, cascade sau mici insule, răspândită de gustul aulic din Trianonul Mariei-Antoinette până în reședința bucureșteană a boierilor Dudescu, subtil și gratuit ironizată de o călătoare ca lady Elizabeth Craven la 1786.

Pășim astfel spre al doilea teritoriu al evadării romantice, cel exotic, îndeobște oriental, mai ales după redescoperirea mirajului Răsăritului prin expediția napoleoniană din Egipt, începută în 1798, apoi prin solidaritatea europeană cu răscoala antiotomană a grecilor din 1821–1829. Motivele turcești, ba chiar și cele mai îndepărtate, din Persia și din China — de unde veniseră altădată modelele de înțelepciune pe care le propuneau, fie și numai ca metafore, Montesquieu și Voltaire — aparțineau, oricum, unui

www.dacoromanica.ro

univers straniu și străin, îndepărtat, cu parfumuri barbare, dar îmbietoare. Când, la 1780, castelul Schwetzingen primea, în grădina-i englezească, un pavilion chinezesc și o moschee turcească, în aceeași lume germanică Mozart compunea — la 1781–1782 — „Răpirea din Serai", ca și „Sonata nr. 33 în La major" cu finalul inspirat din muzica de la Stambul. După cum unele poeme cu subiect exotic-oriental ale filoelenului Byron — *The Giaour* și *The Bride of Abydos* (1813), *Hebrew Melodies* (1815), *The Siege of Corinth* (1816) —, inspirația din lumea Crimeii tătărăști și a Caucazului musulman în scrisul lui Pușkin, ecourile poeziei lui Hafiz în opera de maturitate poetică a lui Goethe care era, în 1819, *West-östlicher Divan* sau operele franceze evocând Levantul, de la Hugo (*Les orientales*, 1829) și Lamartine (*Voyages en Orient*, 1835), până la Gérard de Nerval (1851) pecetluiesc, și ele, o pagină de cultură occidentală pentru care Răsăritul ortodox și islamic era un loc al călătoriei presărate de curiozități, descoperiri ale minții și izbăviri ale sufletului.

Cât despre fantastic, și altădată refugiu ultim al imaginației artistice în timpuri de criză spirituală acută — mă gândesc, cu două sute de ani înaintea romantismului, la momentul manierist —, el hrănește nevoia de călătorie întru fabulos a artistului singuratic și neînțeles, cufundat în vis, în halucinație, la un pas chiar de moarte. Căci oniricul, halucinantul, macabrul joacă acum un rol privilegiat, ele devin partea obscură a inspirației artistice, așa cum — se proclamă în epocă — viața nu este altceva decât un vis al spiritului infinit al naturii. Și de la „Simfonia fantastică" a lui Berlioz, la basmele fantastice ale lui E.T.A. Hoffmann, de la imaginarul bizar al oniricului Edgar Allan Poe, la *Dicționarul infernal* din 1845 al lui Collin de Plancy, vârsta târzie a romantismului este adesea străbătută de această nevoie a omului de a călători spre tărâmuri care există aievea doar în subconștientul său, devenit realitate numai pentru el — solitarul, protestatarul, damnatul. Aici se găsește, poate, moștenirea cea mai durabilă a romantismului, transmisă avangardei suprarealiste care se va ivi, din alte crize, după mai puțin de un veac.

www.dacoromanica.ro

ODOBESCU ȘI ARTA LECȚIILOR DESPRE ARTĂ

Rasa, armonia, eleganța și, mai ales, frumusețea omului și a cărturarului sunt atribute pe care contemporanii și posteritatea le-au conferit, unanim, autorului lui *Pseudokyneghetikos*. Sigur este că impresia pe care o lăsa celor ce-l întâlneau va fi fost copleșitoare, de vreme ce aceștia, fără deosebire de structură mentală, vârstă și formație, reacționau aproape identic, judecându-l mereu sub zodia superlativului. Stându-i în față, ca elev începător la școala primară, viitorul Tudor Arghezi nu se sfia să afirme, peste decenii, că „Alexandru Odobescu a fost unul dintre cele mai frumoase lucruri pe care le-am văzut, fără să excludem sufletele, edificiile și peisagiile", după cum, avându-l într-o comisie pentru ocuparea unei catedre universitare — acum peste o sută de ani, câteva săptămâni înaintea tragicei zile de 10 noiembrie 1895 —, foarte tânărul Nicolae Iorga avea să-l socotească „cea mai desăvârșită înfățișare a eleganței în literatura și în știința românească". Nu altceva scrisese, în necrologul său nesemnat din „Gazeta poporului", Ion Luca Caragiale, nu altceva au consemnat despre el elevii săi ce l-au socotit, precum Simion Mehedinți, un „magister elegantiarum", sau, precum Alexandru Tzigara Samurcaș, un „suflet de artist".

Era firesc, așadar, ca în generațiile mai târzii Odobescu să apară încă unui Călinescu drept „om de rasă", „de o finețe de camee", iar unui Philippide ca o întrupare a „armoniei" (aceasta într-o sesiune academică de acum mai bine de un sfert de veac dintre participanții căreia am, cred, tristul privilegiu de a fi ultimul supraviețuitor!). Imaginea unui cărturar aristocrat se convertea în

www.dacoromanica.ro

vibrante panegirice atunci când era evocat, de către discipoli, profesorul de artă și arheologie. La doi ani de la moartea lui Odobescu, în 1897, Teohari Antonescu pe care, de la Paris, dascălul îl îndrumase, în scrisori pline de umor și de știință, întru pregătirea tezei privind *Cabirii din Dacia*, avea să-și amintească: „Prin influența sa personală, în realitate, omul acesta, care nu era în stare în fața unui public mai numeros să pronunțe o cuvântare mai de seamă, dacă spusele sale nu fuseseră dinainte și de acasă chibzuite și rânduite pe hârtie, îți inspira o simpatie cu mult mai vie, prin atracțiunea fermecătoare a figurii sale decât cea isvorâtă din cetirea operelor sale. Mersul său molatic și legănat, ca și mersul liniștit și nobil al fraselor sale, privirea sa blândă și semi-învăluită, semn al unei firi de imaginațiune mai mult decât de acțiune, în fine înfățișarea sa întreagă și vorba lui îți inspirau o încredere trainică într-însul și ascultai cu plăcere vie sfaturile sale spuse cu blândețe și cu simplitate naturală. După regularitatea trăsăturilor feței sale aristocratice și după dulceața glasului său, înțelegeai îndată că pornirea sa pentru clasicitatea greacă și romană, cu hotărâta-i dragoste pentru formă mai mult decât pentru fond și pentru măsura riguroasă, erau născute din însăși firea sa sufletească, precum și fructul din floare" (*Activitatea științifică a lui Alexandru Odobescu*, în „Convorbiri literare", XXXI, 1897, p. 367–368).

Iar George Murnu, titular al catedrei de arheologie și artă clasică antică pe urmele celui pe care îl numea „neuitatul meu profesor" și „profesorul artist" evoca, într-o lecție de deschidere la Universitate, în februarie 1908, cursul inaugural al magistrului său din 1874: „Dacă ne-am închipui că ne aflăm într-una din sălile acestui lăcaș vrednic de cinste, am vedea cu gândul, în fața unui auditoriu mărginit la număr, dar dornic și însetoșat de învățătură, pe un tânăr frumos ca un Apollo, cu fruntea înaltă și boltită, cu nasul ușor și mândru coroiat, cu ochii albaștri vii și mari de vultur, cu fața ovală, nobilă, încadrată în pervazul unui păr bogat, în linã dezordine dat spre creștet și revărsat apoi într-o coamă stufoasă și inelată, stând lângă catedră și cetind, cu glasul cald și convingător, dar cam întunecat și stingherit, pagini măiestrite din tărâmul unei «științi» nouă în școala și în țara Românilor". (*Arheologia*

www.dacoromanica.ro

clasică și rolul ei la noi, în „Convorbiri literare", LXII, 6, 1908, p. 525). Această nouă știință a arheologiei era, în același timp, și cea a istoriei de artă, ambele discipline avându-l, la noi, drept fondator pe Alexandru Odobescu, într-o epocă în care conceptul german de „Kunstarchaeologie", descins din orizontul winkelmannian, cel al arheologiei capodoperei, era dominant, în care pentru Jakob Burckhardt însuși „istoria artei" și „arheologia" nu erau încă despărțite, în care arheologia, văzută doar ca o parte a filologiei clasice, era și pretextul unor incursiuni către producția artistică a secolelor antice, medievale și renascentiste.

Omul acesta cu o biografie care numai egală nu a fost — cum fals au crezut exegeți de marcă ai operei sale —, cu suișuri și coborâșuri uluitoare, la nici treizeci de ani ministru al lui Cuza vodă, dar sfârșindu-și viața hărțuită sărac, într-o casă de pe str. Cuza Vodă treizeci de ani mai târziu (lângă ceea ce numise cândva „templul de cofetărie" al Sf. Spiridon Nou); omul acesta jignit și neînțeles de unii, iubit și onorat de alții, cu orgolii nemăsurate și crunte decepții, cu șovăieli și neînsemnate oportunisme, cu permanente și penibile jene financiare căci, darnic și generos, trăia mult peste posibilități, nevoit să-și vândă cărțile buchiniștilor de pe Sena, când nu-i vindeau portăreii mobila sechestrată la București; omul acesta șicanat, tot financiar, de clientele politicianiste ce-i puneau piedici în realizarea monumentului erudiției românești care rămâne *Le trésor de Pétrossa*; omul acesta elegant care se întâmpla să nu poată ieși din camera-i de hotel bucureștean — căci casă proprie nu avea — din lipsă de cămăși bune sau haine de vară, care ajungea să nu aibă mărunțișul trebuincios unui timbru poștal pentru o scrisoare, dar care expedia în același timp, seniorial, de la Capșa la Paris, cegă marinată și dulcețuri; omul acesta, în sfârșit, ultragiat într-un roman cu cheie precum acel *Filles du monde* al cumnatului lui Lecomte de Noüy — unde diplomatul sârb Glégorovitch, veleitar și ratat, „un élégant à jolie tête" sau „le beau de cinquante ans", nu vrea să fie altul decât învățatul și scriitorul român lăsat în subalternul post de secretar de legație — rămâne, nu mai puțin, în memoria culturii române drept un om tânăr, sprijinind pe tineri — profesori sau studenți —, iubind chiar

www.dacoromanica.ro

tragic tinerețea, fie ea și întruchipată de fatala Hortensia Keminger de Lippa. Nu întâmplător, de altfel, un fin cunoscător al vieții și operei odobesciene — l-am numit pe Geo Șerban — avea să scrie cu mai mulți ani în urmă: „Pentru el tinerețea n-a fost doar un stadiu, o vârstă, a fost un stil de îmbrățișare pasionată și pasionantă a vieții".

Acest Odobescu a făcut epocă prin lecțiile sale universitare și prin conferințele sale publice în care talentul scriitoricesc, arta frazei impecabile au fost puse în slujba unei noi științe, a unor discipline academice care tratau tocmai despre artă. Cui oare putea să nu-i stăruie în minte imaginile frizelor și metopelor abia pe atunci descoperite în Dobrogea redevenită românească, la Adamclisi, evocate de Odobescu în cuvinte de o mare plasticitate — „tot sculptate cu arme, cu foi, cu păsările și cu capete de zmei sau de lupi colțați" — și care dintre noi, obișnuit cu cupola Ateneului Român, nu ajunge să o vadă cu ochii aceluiași imaginativ Odobescu care o descria auditoriului ce se aduna pentru prima oară în preajmă-i, în celebra conferință inaugurală a edificiului din februarie 1888: „rotunjită în prelarg, străpunsă cu ochiuri de lumină și ticsită de genii aripați, cu zmei sclipitori, cu delfini mlădioși, cu pere de flăcări, cu steme și cu stele de tot felul, întocmai ca și tăria cerurilor din basmele bătrânești"?

Slab vorbitor, scriindu-și de-a lungul deceniilor toate cursurile și conferințele, Odobescu compensa carența oratorică prin construirea expunerii pe canavaua unei idei limpezi — pe când pregătea abia amintitul text despre „Băsica lui Esarcu" se plângea soției sale Sașa „n'avoir aucune idée bien claire, bien lumineuse, bien attrayante pour éclairer et rendre une conférence intéressante" (*Opere XI. Corespondență. 1887–1888*, ed. N. Lovinescu, F. Mihai, R. Bichis, București, 1986, nr. 1418, p. 529) —, ca și prin nevoia imperioasă de a stabili un contact spiritual cu sala, motiv pentru care nu-i plăcea să-și țină lecțiile la Universitate după orele 4 după amiaza, cum i se întâmpla nu o dată, „car le soir je ne puis pas me mettre en rapport direct avec les étudiants" (*Ibidem*, nr. 1341, p. 413), scria el în toamna târzie 1887 aceleiași credincioase corespondente de o viață.

www.dacoromanica.ro

Creator de sintagme colorate în conferințe, ca și în scrisori — cum oare să uiți că unii colecționari ai timpurilor baroce au avut o „erudițiune fluturatică", că Roma târzie era „imperiul mufluzit", că plăcile de fildeș și de lemn ale epocii romane puteau fi „tabele purtărețe" sau că inamicul de o viață de la Academie, D.A. Sturdza, zis „le Microbe", „se fourre partout ca măraru în varză" (*Ibidem*, nr. 1219, p. 192) —, Odobescu știe foarte bine să-și atragă publicul și corespondenții într-o complicitate activă și continuă, regizându-și poantele — el, care a fost o vreme și director onorific al Teatrului Național —, pregătindu-și efectele retorice, presărându-și cu aplicație glumele, jucându-și cochetăriile în numeroasele digresiuni și în amplele fraze de care — mai ales când erau rostite — cei ce le vor fi ascultat nu vor fi putut să se detașeze cu ușurință.

Cum se știe, primul curs universitar ținut de Odobescu — venit din afara Universității — a fost cel de *Istoria archeologiei*, un curs liber desfășurat între octombrie 1874 și martie 1875, devenit carte în 1877 și „una din primele opere ale erudiției românești în spirit modern" (Tudor Vianu) sau, așa cum am scris cândva, o carte fără pereche, care dă măsura unei personalități în felul ei incomparabile. O carte pe care nu ți-o poți închipui altminteri decât așa cum este, fără sfârșit, ca o mereu retrăită nostalgie. „O lucrare de artă", a socotit unul dintre auditorii avizați (George Murnu) ai acestui prim curs al lui Odobescu această operă a unui moment de zenit din biografia scriitorului-savant, iar prin arta autorului, se poate spune, au devenit coerente și congruente, puse alături, personalități, monumente și opere disparate din trecutul arheologic și artistic: Pietro, săpătorul din catacombe ce se credea arheolog el însuși, Pliniu cel Bătrân, naturalistul care a pierit la erupția Vezuviului, sau iezuitul Athanasius Kircher, pasionatul de hieroglife și încifrări egiptomane, abatele Rafael Fabretti, a cărui carte despre Columna Traiană o dona Odobescu Societății Academice și al cărui cal Marco Polo stătea locului „îndată ce mirosea o ruină, precum prepelicarul se oprește când simte vânatul", viața și martiriul Sfintei Cecilia transformate într-o poveste feerică aproape și bombardarea Partenonului de către

www.dacoromanica.ro

venețieni, „Nunțile Aldobrandine" și „Apoteoza lui Homer", cupa Ptolemeilor și cista prenestină.

Dar era, în același timp, acest curs devenit carte, un tipic demers odobescian care conținea și preocuparea pentru definiții clare, și grija pentru viitorul disciplinei de el slujite, și avertismentele date diletanților — culmea ironiei, s-au găsit voci răzlețe care, nepercepând deloc specialistul, l-au socotit diletant chiar pe Odobescu! —, și șfichiuiri ale unor porniri pseudocărturărești ale vremii, în retorica unor prelegeri de felul celor susținute de-a lungul întregii vieți de către profesorul-scriitor și pe care se cade să o ascultăm:

„Dacă insist așa tot mereu, domnilor, asupra modului de pre care trebuiește studiată archeologia, crează-mi-se că o fac numai cu gândul că, printre d-voastre toți care îmi faceți onoarea de a veni să mă ascultați, se va găsi vreunul carele, din mult-puținul ce va auzi de la mine, va prinde gust la studiele archeologice; și pentru acela mai cu seamă mă simț dator, de pre această catedră, ca să-i arăt la ce fel de sorginți i se cade să alerge și ce fel de metode se cuvine să întrebuințeze pentru ca să nu îmble zăpăcit prin dominiul antichităților. Archeologia, o repet, domnilor, este o știință cu principii ale ei, pe cari trebuie cineva să le cunoască și cu regule pe cari trebuie să le știe și să le urmeze... Nu este dar permis unui om serios de a o trata (archeologia) numai ca o simplă petrecere bună pentru orele de recreațiune, ca o afacere despre care oricine poate, cu o ușurică spoială, să vorbească ca din carte și să scrie în fuga condeiului, fără nici o pregătire prin studii anterioare. Feriți-vă, domnilor, de asemenea ispite și fugiți de astfel de mâncărimi archeologice. Ele nu o să vă aducă, zău, la vreun rezultat bun, nici pentru numele d-voastre, nici pentru progresul științei. Vă recomand toate acestea cu insistență, pentru ca nu cumva vreunul din d-voastre, pornind pe așa primejdioasă cale, să ia, îndată ce va ieși de aici, pana în mână spre a scrie despre antichități, socotind că a învățat dintr-ale mele slabe cuvinte tot ce-i trebuie, pentru a croi din bucată articole de archeologie".

Adresarea directă întru captarea ascultătorilor, tonul colocvial, ba chiar alintător, afectarea modestiei, uneori pluralul

www.dacoromanica.ro

catedratic al persoanei întâia vor crea un stil inconfundabil al lecțiilor și conferințelor publice ținute de Odobescu.

„...după ce, intrând aici, avui norocul să încerc multa d-voastră bunăvoință către mine, simț c-am prins la inimă; ce zic! simț c-atâta m-ați îmbărbătat"... sau „Face-mi-se-va o vină din aceea că, în cursul acestor lecțiuni, mai mult pregătitoare la studiul sistematic al archeologiei, eu am schimbat adesea modul de expunere? Zice-mi-se-va că, din neștiință sau cel puțin din lipsa de deprindere, înaintez pe pipăite, învățându-mi meseria de profesor pe capetele d-voastre?"; după asemenea aparent ingenue intrări în materie, ironia străvezie — dar, ne închipuim, exact percepută de contemporanii cititori în gazete, și nu numai, de elucubrații filologice, arheologice și artistice naționalist-latiniste — argumenta și dădea actualitate, prin referirea indirectă la Bolliac, de pildă, evocării unor credințe folclorice și unor scrieri germane de secol XVII potrivit cărora vasele antice se înrudesc cu vegetația: „Ce ziceți, domnilor, despre această archeologie medievală a nemților, care asemuiesc oalele și străchinile îngropate de strămoșii lor cu ciupercile, și le fac să răsară din pământ primăvara, la căldura soarelui de mai! Dacă archeologii nemți de acum două sute de ani credeau că anticile vase de lut cresc de sine în pământ, apoi de ce să ne îngrijăm noi de narghilele dacilor, cari și ele ies astăzi la noi de sub pământ?".

Ironia devine pasionată, vituperantă, atunci când născocirile unor anticari și colecționari absolut dile-tanți — precum maiorul Papazoglu — riscau să dea tinerei noastre științe despre artă și arheologie, ba chiar și conștiinței naționale, un curs aberant: „Să ne temem ca nu cumva spiritul falsificator al unui patriotism rău înțeles să vină cu timpul a întuneca izvoarele istoriei române, precum el face astăzi pentru limba noastră; să ne ferim a admite cu ușurință explicațiuni de monumente antice, dictate numai de unele aspirațiuni fantastice, cari azi vor a ne da strămoși pe daci, mâine pe celți și mai apoi pe Dumnezeu mai știe cine. Să ne păzim încă și de acele naivități, vrednice de râsul lumii, cari fac, de la o vreme încoace, să răsară mereu, tot în țară la noi, când săbii

www.dacoromanica.ro

de-ale lui Absalon, când inele de-ale lui Iuliu Cezar, când lulele de-ale lui Decebal".

Există o modalitate stilistică proprie lui Odobescu, una care — cum potrivit s-a spus — constituie „miezul artei sale": este digresiunea, slujită de o știință a frazei pe care nu a mai avut-o, în cultura noastră, decât Nicolae Iorga. „Măsura după care frazează Odobescu este uriașă", scria cândva Vladimir Streinu; „ea trece în orice caz marginile respirației noastre".

Iar digresiunile captivante ale profesorului — cum el singur spune, în lecțiile din 1874–1875, „sub formă de dezghinuri archeologice cam șerpuite, cam frânte și cam dezmădulate", recunoscând apoi în conferința din 1888 despre Ateneul Român „am lăsat să mă ia apa la dreapta și la stânga" — vor conduce pe ascultători de la Vitruvius la „Sântagură", adică la Muntele Athos, pentru a poposi apoi în preajma lui Alexandru cel Mare, de la Francesco Morosini la leul de marmură din Pireu și de aici la runele scandinave, de la porțelanul chinezesc și de la manuscrisele tibetane la mormântul de la Concești și la culegerea de basme orientale a lui Galland.

Că există o noimă în toate aceste digresiuni, ca și o artă consumată a asocierilor neașteptate, ba chiar și o dorință ca multe ocolișuri să ducă la realități ale artei vechi românești, faptul este cu osebire evident. Trecând de la icoanele rusești la erminia lui Dionisie din Furna și apoi la colecția marchizului Capponi, Odobescu exclamă la un moment dat: „Dar mă opresc! Mă tem că digresiunea capponiană a trecut cu mult peste marginile subiectului nostru. Ca să mi-o iertați, vă aduc însă aminte, domnilor, că ea are răvaș de drum visat cu crucea archeologiei naționale și că până la urmă ea nu ne-a mânat aiurea decât în dominiul nostru, adică tot în cercul activității artistice din al XVI-lea secol"; pentru ca, vorbind despre spaniolul Chacon de la finele veacului al XVI-lea, studios al reliefurilor de pe columna lui Traian de la Roma, să conchidă, tot în *Istoria archeologiei*: „Ne-a mânat departe de subiectul nostru special, domnilor, atențiunea pe care voiam s-o acordați notelor lui Alfonso Chacon asupra sculpturilor istoriče de pre Columna lui Traian. Dar să nu ne plângem; pre cât

www.dacoromanica.ro

am stat la sânul părintesc al fondatorului colonielor romane din Dacia, tot acasă am fost. El, din Spania, a venit până aici; noi, tot în Spania, la curtea lui Filip al II-lea, am găsit pe primul comentator al monumentului nostru tradițional".

Fraza amplă odobesciană a lecțiilor despre artă și anticari este smălțuită cu imagini de o punctuală concretețe, specifică acestui iubitor al obiectului, al textelor antice care vizualizează, acestui intuitiv plin de gust și cu o educație desăvârșită a ochiului, acestui dascăl inspirat care avea nevoie de „modele plastice" fără de care era silit să întrerupă, în 1891, un curs despre sculptura grecească, acestui călător foarte avizat care știa să descrie admirabil, în scrisorile sale din Elveția sau Italia, tezaurele germanice premedievale de la St. Maurice-en-Valais, Milano și Monza sau mozaicurile bizantine de la Ravenna, cu bucuria de a le vedea cu propriii săi ochi, el care curând avea să recomande studenților „acea educațiune anticarie pe care o dă deasa vedere și neîncetata pipăire a multor și feluritor monumente vechi".

Iată-l evocând, într-o asemenea frază bogată, colorată, suculentă chiar, cercetările și cunoștințele anticarilor din secolul lui Mabillon, al lui Montfaucon și al seniorului Du Cange: „Drept este că ele și sunt mai mult fapte izolate și dezmădulate, noțiuni fără legătură aparentă între sine, muguri vârtoși încoltiți ici și colea pe trunchiul încă despuiat al vieței din secolul de mijloc, sau, și mai bine, mănoasa folioștină anticarie, scăpătate de sub teascul Renașterii, ce va revărsa în curând un must foarte prețios în cada cea îmbelșugată a archeologiei moderne".

Lungile excursuri ale lecțiilor lui Odobescu se amplifică prin paranteze uriașe în chiar activitatea sa didactică, determinate și de întreruperea de aproape un deceniu a acesteia prin momentul diplomatic parizian (1879–1888). Împrejurarea va preschimba cel dintâi demers profesoral din România pe marginea faptului de artă într-o acțiune culturală care, în ciuda altitudinii sale europene, a rămas mereu neîncheiată. Nu cu mult timp înainte de moarte, în 1891, într-un curs universitar se referea fatalist la observații pe care le făcuse în lecțiile inaugurale din 1874: „Iată, domnilor, care a fost încă de acum 17 ani, planul cursului la care de atunci în-

coace, cu diferite întreruperi și peripeții, au asistat câteva generațiuni de auditori. Dar nici unii dintr-înșii n-a avut parte să audă toate câte de la început le făgăduisem. Așa e! dar ce să-i faci? Omul chibzuiește și soarta hotărăște" (Biblioteca Academiei Române, Fond Al. Odobescu, mss 5348, f. 5–6).

Nu este scopul meu aici de a arăta în ce măsură Odobescu, chemat de Titu Maiorescu în 1874 să țină un curs liber la Facultatea de Litere, completat mai târziu și de „conferințe complinitorii" și căruia, la 20 ianuarie 1877, Parlamentul i-a votat o catedră de arheologie, a corespuns normelor timpului întru pedagogie. Profesor la Universitate, dar și la Liceul Sf. Gheorghe din București, director al Școlii Normale Superioare, cândva ministru al Instrucțiunii, chiar și autor de cărți școlare, Odobescu a fost înainte de toate cunoscătorul de artă și — pentru unele domenii cum ar fi orfăurăria premedievală — chiar savantul care a știut să împărtășească celor doritori știința sa.

Deși nu se socotea „un om înzestrat cu darul didacticelor adimeniri", deși vorbea unui public puțin numeros — când sala era plină, la cursul de mitologie, știa că locurile erau ocupate din timp pentru că... după el urma, la catedră, Maiorescu — s-a dovedit un dascăl dedicat studenților, meticulos, chiar sistematic prin concluziile trase la finele fiecărei lecții și prin enunțarea a ceea ce avea să urmeze. Năzuința sa de căpetenie era de a preda o metodă, de a oferi criterii științifice, ca și principalele rezultate ale propriilor sale cercetări, scopul învățământului superior nefiind — cum o spunea el însuși în primăvara lui 1875 — acela de a da tineretului studios „cutare porțiune, mai mult sau mai puțin restrânsă dintr-o știință, ci de a-l învăța cum însuși poate să învețe cu spor orice porțiune a acestei științe".

În orice caz și-a iubit mult această îndeletnicire publică — „văduvita mea catedră de la facultate", scria el de la Paris, în 1880, lui V.A. Urechia, „crede că decât orice alt obiect în țară, ea îmi este acum mai dragă" (*Opere IX. Corespondență. 1880–1883*, ed. F. Mihai, R. Bichis, N. Lovinescu, București, 1983, nr. 516, p. 54) — pentru ca un an mai târziu să-i declare aceluiași coleg,

www.dacoromanica.ro

devenit ministru al Instrucțiunii, că între diplomație și profesorat l-ar alege pe acesta din urmă.

Într-adevăr, după 1888 și-a reluat cursurile cu zeci de prelegeri anuale — unele repartizate, la un moment dat, marți dimineața, altele miercuri după-amiaza, și chiar dacă pentru epoca 1891–1895 datele ne lipsesc, se poate bănui că vor fi fost reluate și unele cursuri mai vechi (fie cel ce mergea de la epoca pietrei până la celți, sciți și geto-daci, din 1877–1878, fie cel despre antichitățile orientale din 1878–1879, fie cel despre instituțiile și monumentele religioase ale Greciei vechi sau cel despre monumentele epocii lui Traian).

Hazardul a făcut ca pentru ultima parte a activității profesorului Alexandru Odobescu cunoștințele noastre să sporească absolut neașteptat lăsându-ne să știm că, totuși, ceea ce promisese în 1874 se realiza treptat, sistematic, coerent, chiar dacă astăzi imaginea cursurilor odobesciene de artă și arheologie pare mai curând disparată. Consultând — în pregătirea unei comunicări academice la comemorarea a 150 de ani de la nașterea lui Odobescu — acele cărți străine care vor fi putut să-l inspire pe autorul nostru în alcătuirea unui curs de specialitate, mi-a căzut în mâini, acum câțiva ani, un exemplar al manualului lui Karl Bernhard Stark *Handbuch der Archäologie der Kunst. I. Systematik und Geschichte der Archäologie der Kunst*, apărut la Leipzig în 1880.

Savant prezent, cel puțin printr-o altă operă a sa, în chiar biblioteca lui Odobescu, acest profesor de la Iena și Heidelberg avusese prilejul să ia cunoștință de *Istoria archeologiei* apărută la București cu doar doi ani înaintea morții lui Stark în octombrie 1879 și chiar să o comenteze favorabil într-o notă, la o pagină unde exemplarul din Biblioteca Academiei Române — provenit din fondul Bibliotecii Centrale, în care s-a aflat până în 1901 — păstra de un veac, împăturite și uitate de chiar autorul lor — repet, în chiar locul din volum unde era citat de profesorul german! —, filele scrise de Odobescu el însuși și pe care le-am descoperit într-o dimineață de mai a anului 1984.

O filă și jumătate de matematică, dintre cele folosite nu o dată de Odobescu, scrisă cu cerneală de culoare violet, având indicate

www.dacoromanica.ro

în cifre arabe titlurile lecțiilor și în cifre latine numărul de prelegeri (așa cum o făcuse și în „Conspectul lecțiunilor" din 1877–1878), cuprinde în românește și în franțuzește (așa cum se mai întâmplase în 1878–1879) — în această din urmă versiune fiind indicat, cu cifre arabe iarăși, numărul paginilor consacrate fiecărei lecții din cele 32 sau 33 preconizate din noiembrie până în mai — planul unui curs dedicat artelor vechi, din preistorie până la pictura Renașterii, trecând prin Egipt, Babilon și Mesopotamia, Persia, Fenicia și Iudeea, Asia Mică și India, China și Japonia, Grecia primitivă și clasică, Italia etruscă și romană, primul creștinism și Bizanțul, lumea arabă și Occidentul romanico-gotic, adică toată materia ce fusese anunțată încă la sfârșitul primei lecții a primului său curs de arheologie din 22 octombrie 1874.

Bănuindu-l redactat cândva între 1888 și 1891 — plecând de la similitudini de hârtie din manuscrisele 5 346, 5 347 și 5 348 de la Biblioteca Academiei Române, de la ipoteza mai mult decât firească potrivit căreia Odobescu nu-și putea uita propriile notițe de dascăl în volumul lui Stark decât după revenirea în țară de la Paris, ca și de la împrejurarea că unele volume atingătoare de tematică erau cerute Sașei chiar pe-atunci (în octombrie-noiembrie 1888 și „le plus tôt possible par paquets postaux succesifs et dans l'ordre ci-dessous désigné les volumes II *Assyirie et Chaldée*; III *Phénicie* (*Chypre*) et IV *Palestine Judaïque* etc de *l'Histoire de l'art dans l'antiquité* de G. Perrot et Chipiez", */Opere XI*, nr. 1492, p. 613/) — trebuie să spun că planul acestor lecții ale unui curs general de artă este în deplină consonanță cu ceea ce se învăța și se citea în Europa apuseană; iau ca reper, în acest sens, lucrarea colectivă de mare vogă în Germania, coordonată de Karl Schnaase, *Geschichte der bildenden Künste* care merge de la Orientul antic până la Flandra lui van Eyck; dar, nu mai puțin, adaug, era un curs unde, în afară de sculptura grecească, un loc important era acordat artei creștine, după cum se constată că epoca pietrei nu era ocolită, ea figurând cu proiectul a 12 pagini scrise (așa cum se întâmpla și într-un curs mai vechi cu un deceniu, în mss 5 345).

www.dacoromanica.ro

Fac această precizare întrucât i s-a reproșat lui Odobescu că nu s-a ocupat de arheologia și de arta epocilor fără texte scrise, că preistoria s-a aflat într-o poziție cu totul marginală în opera sa savantă. Pentru cine scrutează atent însă manuscrisele lui Odobescu, corespondența, ca și cursurile sale, lucrurile stau cu totul altfel: dincolo de cunoscuta-i participare la Congresul de preistorie de la Copenhaga din 1869 și dincolo de chestionarul din 1871 sau de instituirea de către el a premiului — pe care avea să-l dobândească Tocilescu — privitor la Dacia preromană, știm că Odobescu a ținut lecții despre preistorie în octombrie 1877 (mss. 5 348) și că peste ani, în februarie 1889 — deci cam pe atunci când plasez manuscrisul de mine găsit —, el discuta acasă cu studenții despre descoperirile recente ale lui Schliemann, pe care le evoca și în scrisori către Teohari Antonescu și despre care era vorba și în cursul de religie și artă greacă antică ținut în octombrie–noiembrie 1888 (mss. 5 346); aceasta într-o vreme în care, de pildă, la Paris, cursul general de artă antică al lui Georges Perrot ignora tematica preistorică pe care o dezbătea Alexandru Odobescu la București. Nu numai că acesta le sesiza noutatea, dar locul descoperirilor pre- și protoistorice începute la mijlocul secolului trecut — cercetările de la Hallstatt, La Tène, Cro-Magnon, Altamira se plasează între 1846 și 1875, cele de la Troia, Micene și Tirint între 1871 și 1884 — era consemnat de îndată. Și încă un detaliu nu trebuie uitat în această discuție: abia după moartea lui Odobescu cercetarea preistorică s-a dezvoltat în spațiul francez și scandinav, prin Déchelette, Montelius, Sophus Müller, iar lumea academică occidentală a avut o reală mefiență față de arheologia și arta preistorică până la vremea interbelică, abia în 1929 abatele Breuil inaugurând la Collège de France prima catedră de specialitate în domeniu.

Clasicistul Odobescu se apropie fără discriminări de faptele artistice ale trecutului așa cum o spusese încă la începuturile cursurilor sale universitare, „culese atât de prin străvechile civilizațiuni răsăritene și transatlantice, cât și de prin barbaria preistorică a semințiilor nordice, ba chiar și de prin clocotirea dezordonată a mediului ev", iar manuscrisul inedit la care m-am

www.dacoromanica.ro

referit tocmai această viziune o consolidează, apropiindu-se extrem de mult de tematica acelui curs pe care îl inaugura la 14 ianuarie 1891, în aceeași sală în care, cu șaptesprezece ani înainte, deschisese primul său curs de arheologie: „Această idee m-a îndemnat... să studiez pe rând împreună cu vechii mei auditori de la 1877, 78 și 79, mai întâi timpurile preistorice și popoarele barbare ale Europei nordice și apusene, adică pe celți și gali, pe germani și scandinavi, pe slavi și mai ales geții și dacii țărilor noastre și apoi am trecut la antichitățile vechiului Orient, ale Egyptului, ale Babyloniei și Assyriei, ale Palestinei și Feniciei, aruncând chiar ochii asupra depărtatelor Indii și Chinei". (Biblioteca Academiei Române, Fond Al. Odobescu, mss. 5 348, f. 7).

Vom recunoaște că există aici mărturia unei continuități remarcabile de viziune, metodă și idei pe care o putem socoti drept încă o virtute a lui Odobescu. Căci, fie și neterminate, fie și întrerupte, fie și reluate și fărâmițate peste ani, cursurile despre artă ale autorului *Istoriei archeologiei*, nimbate de arta unui stilist desăvârșit, de rigoarea unui savant aproape liric, fac dovada unui destin excepțional, frânt tragic acum mai bine de o sută de ani.

www.dacoromanica.ro

MONARHIILE MODERNE ALE BALCANILOR

Printre semnele exterioare cel mai des invocate ale modernizării Sud-Estului european sunt citate dinastiile străine, venite dinspre Nordul germanic protestant și catolic în lumea meridională ortodoxă ieșită din ceea ce obsesiv — și, nu o dată, exagerat și fără nuanțe — este socotită a fi fost „noaptea otomană".

Fără a zăbovi asupra cazului — mai bine știut, firește, pe meridianul nostru — al Hohenzollernilor din ramura suabă de la Sigmaringen veniți în 1866 pe pământ românesc și care se află, de altminteri, în frapante paralelisme cu ceea ce se petrecea la sud de Dunăre, să aruncăm o privire spre Balcani. Acolo unde trei monarhii — două întemeiate la câteva decenii după 1800, o alta inaugurată atunci când românii își obțineau independența pe câmpiile bulgare de la Plevna — înregistrau și geneza unor înnoiri instituționale esențiale ale unora dintre cele mai vechi popoare din Europa.

Geneză ce are însă, prin dinastiile ce întruchipează o parte din aceste modernizări, diferențe care îmi par esențiale și care nu se pot explica altfel decât printr-o anumită tradiție — chiar foarte veche — pe care o ignorăm adesea.

În cazul celui mai prestigios pământ balcanic — prin aura sa de civilizație —, cel elenic, vedem cum după războiul pentru independența Greciei, care a adus în prim-plan figuri de oameni politici precum Alexandru Mavrocordat Missolonghi — descendent, la a patra generație, din primul principe fanariot al țărilor române — sau Ioannis Capodistria, fostul ministru al țarului rus, era chemat pe tronul regal, spre a stăvili luptele fratricide autohtone, prințul Otto de Bavaria, în timpul căruia gustul neoclasic al

www.dacoromanica.ro

Münchenului avea să se întrupeze în primele opere de arhitectură ale noii Atene (ironie supremă, la chiar poalele Acropolei, cea care a izvodit amintitul gust septentrional!). După treizeci de ani de domnie, acesta se va exila în patria-i germană, locul său fiind luat de nepotul regelui Danemarcei, George I, din dinastia de Glücksburg, începător al unei descendențe regale încă existente — din nou în exil —, cu o istorie punctată de instabilități guvernamentale, de proiecte ale unor mari politicieni ca Venizelos, de lovituri de stat și dictaturi militare, de efemere sau durabile epoci republicane.

Nu mai puțin, în vecina Bulgarie, ajunsă principat autonom în 1878, avându-l drept cneaz până în 1886 pe principele german și ofițerul prusac — dar, culmea, sprijinit de Rusia — Alexandru de Battenberg, din 1887 venea pe tron un alt mare aristocrat de neam german, Ferdinand de Saxa-Coburg. Ofițer austriac ce-l avea drept bunic matern pe însuși vestitul Ludovic Filip, „regele-cetățean" al francezilor, el trecea în 1896 la confesiunea ortodoxă sub numele, plin de glorie medievală, de Boris și era proclamat „țar" în 1908. Înnoirile instituționale și legislative — de pildă, introducerea codului francez și a celui italian de către guvernele de la Sofia (în vreme ce Bucureștiul încercase să adapteze constituția belgiană) — alternau cu puseuri războinice, cu frustrări teritoriale, cu alianțe politice — aidoma României — spre țările Axei, cu dictaturi regale — regăsite mai târziu și la nord de Dunăre —, precum aceea începută în 1934 de Boris al III-lea, cel care l-a avut prim-ministru pe ilustrul arheolog Bogdan Filov, așa cum contemporanul său român Carol al II-lea îl făcuse cel dintâi al său sfetnic pe marele său dascăl Nicolae Iorga.

Alta, cu totul alta, ne apare situația din Serbia. Aici monarhia modernă a fost una națională — singura din Balcani cu acest caracter —, căci dinastiile au fost ale locului: Karagheorghevicii — cei care au condus răscoala antiotomană începută în 1804 —, alternând cu Obrenovicii care s-au aflat în fruntea mișcării de independență de la 1815 când această din urmă familie — cu multe legături românești — l-a dat pe Miloș, principe ereditar în vasalitate turcească, apoi pe Mihai, cârmuind între 1839–1842 și, iarăși, în 1860–1868; adică înainte și după Alexandru

www.dacoromanica.ro

Karagheorghević, în vremea căruia omul de stat care a fost Ilja Garașanin a elaborat (1844) proiectul „Marii Serbii" știut sub numele de „Nacertanje", țintind la refacerea vechiului imperiu sârbesc din secolul al XIV-lea. Căci, trebuie spus apăsat, întregul demers politic al sârbilor moderni a ținut seama de acest model medieval, mai ales după proclamarea regatului (1882), sub Milan al IV-lea și Alexandru din aceeași dinastie a Obrenovicilor. Ideologia sârbă nu s-a schimbat nici sub dinastia Karagheorghevicilor reveniți la tron în 1903 — într-un spațiu balcanic al loviturilor de stat și al asasinatelor regale fără pereche în epocă —, prin Petru I, apoi prin Alexandru I — cel care a inițiat dictatura din 1929 —, în fine, prin Petru al II-lea, ultimul suveran dinainte de republica lui Iosip Broz Tito.

Mistica națională de sorginte medievală — mai puternică la acești sud-slavi decât chiar gândul multisecular al grecilor cuprins în „Marea Idee" elenică a refacerii Bizanțului —, desfășurată după 1918 în năzuințele a ceea ce s-a numit „regatul sârbilor, croaților și slovenilor", evidentă de la politică la artă — să nu uităm că acest gând a stat la temeiul proiectului, niciodată terminat, al sculptorului Ivan Mestrović, cel al „templului Vidovdanului", menit a-i nemuri pe eroii de la Kosovo din 1389 secerați de Semilună — își are rădăcinile într-o realitate prea puțin știută: Serbia medievală, cea a secolelor XII–XV, a fost singurul spațiu sud-est european unde cultul regilor, hiperbolizarea suveranilor a determinat atașamentul față de dinastiile sârbești, față de marii jupani, țari și despoți — de la Ștefan Nemanja, Ștefan Uroș și Ștefan Dușan, la cei din neamurile Lazarević și Branković — reprezentați sute de ani în fresce, în gravuri, în pagini de cronici și în folclor, chiar și după căderea cetății Smederevo (1459) sub turci, adică după sfârșitul independenței.

Pentru cine vrea să mediteze la ce a însemnat și înseamnă rezistența politică și culturală în Serbia războiului ultim și în cea de astăzi, la particularitățile acestui spațiu slav al Europei — atât de incendiar încă —, nota dinastică națională este un semn. De permanență și, într-un fel, de destin.

www.dacoromanica.ro

Descinse din monarhia „contractuală" a Nordului protestant — acolo unde dăinuie până astăzi regalitățile constituționale din țările scandinave, din Olanda și din Anglia —, monarhiile moderne din arealul ortodox, cele „de import" de la Atena, Sofia și București, cele „naționale" de la Belgrad au marcat, oricum, un capitol important de sincronizare benefică și novatoare cu Occidentul. Încheierea lor bruscă, la sfârșitul ultimului război mondial sau nu mult după aceea, a fost prefațată, nu trebuie uitat, de eșecul limpede al acestor monarhii ajunse, în anii antebelici, la dictaturi ce negau democrația, în Iugoslavia la 1929, în Bulgaria la 1934, în Grecia la 1936, în România la 1938.

Asemenea maurului, monarhii moderni ai Balcanilor își făcuseră, până atunci, datoria.

www.dacoromanica.ro

ICOANE ȘI REVOLUȚIE

Oricât ar părea de curios, raportul din titlu poate fi stabilit cu argumente eclatante și încă prea puțin cunoscute. Că între redescoperirea icoanei ortodoxe și emulația bolșevică a putut să existe vreo legătură — și încă una foarte puternică — este o relativă noutate pe care cercetările asupra imaginii din secolul al XX-lea (între care cea a Margaretei Betz, făcută publică acum douăzeci de ani într-o revistă americană) au nuanțat-o în mod remarcabil și despre care eu însumi am scris câte ceva nu foarte demult.

Într-o atmosferă europeană în care misticile politice și căutarea „sufletului național" erau la ordinea zilei — să ne amintim ce însemnau, pe meridianul acesta chiar, identificarea „sufletului nostru nelatin" de către Blaga sau cea a „sufletului românesc" de către teoreticieni atât de diferiți precum Camil Petrescu și Dan Botta, Mihai Ralea și Mircea Vulcănescu —, unde se săvârșeau mutații spirituale adânci, unde remanențe și recurențe religioase, conjugate cu o multiplă criză politică și sufletească care a premers și a urmat de îndată primului război mondial, puteau fi încă percepute, s-a întâmplat ca în răsăritul continentului tradițiile multiseculare ale ortodoxiei să întâlnească, neașteptat și fertil, în orizontul morfologiilor și în cel al spiritului, realitățile avangardei literare și artistice.

Îndeosebi Rusia — aflată în ultimele decenii ale țarismului, în marasmul ce a urmat revoluției din 1905 și umilitoarei înfrângeri de la Țușima provocată de Japonia învingătoare —, a fost locul unde frustrările individuale și cele colective și-au găsit o

www.dacoromanica.ro

firească compensație intelectuală în exaltarea rolului mesianic al pravoslavnicei împărății.

Demersul s-a datorat faimoasei filozofii religioase ruse, așezate cronologic între două cărți fundamentale: cea din 1889 a lui Vladimir Soloviov, *Rusia și biserica universală* și cea din 1924 a lui Nikolai Berdiaev, *Un nou ev mediu. Reflecții asupra destinelor Rusiei și ale Europei*. Prima susținea nevoia unei uniri a Orientului cu Occidentul, unire în care Rusia trebuia să dețină un loc major datorat renașterii filocalice din veacul trecut — să nu uităm, era vremea puternicului slavofilism înflorit de la Aksakov la Tolstoi și Dostoievski, a redescoperirii Bizanțului cu mistica unor Palamas și Cabasilas, a propășirii bizantinologiei ruse cu savanți precum Vasilievski, Kondakov, Uspenski —, în timp ce a doua — datorată unui filozof ce evoluase de la marxism la ortodoxie și care fusese expulzat din Rusia, devenită sovietică, în 1922 — cuprindea o concepție pesimistă, apocaliptică asupra unei istorii moderne care, spre a se reabilita, trebuia să cunoască „un nou ev mediu", unde Rusiei îi era menit un rol major, într-un soi de supranaționalism medieval ce succeda naționalismului modern și decăderii individului de tip renascentist occidental (la noi, asemenea idei au fost, în parte, receptate de un Nichifor Crainic). În această privință, gândirea lui Berdiaev se încadra între textele cu caracter utopic și soteriologic ce încercau să integreze realitățile moderne într-o tradiție medievală universalistă, căreia i se adăuga o viziune antropologică creștină de tip sofiologic, specifică ortodoxiei — urmărind lucrarea în lume a „sofiei", a înțelepciunii divine — așa cum a fost ea ilustrată de un Bulgakov și de un Florenski (din nou, cu știutele ecouri în „sofianicul" blagian).

În acest context intelectual are loc o conjugare a spiritualității ortodoxe cu unele căutări artistice moderne mergând de la simbolism la avangardă. Acest fenomen se petrece, la rându-i, pe urmele consumării unui moment neobizantin din anii '80–'90 ai veacului trecut, ale „grupului de la Abramțevo" al lui Sava Mamontov, cultivând vechile meșteșuguri, apoi ale grupării „Mir izkustvî" — o variantă rusească de „art nouveau" —, ale picturii unor Vaznețov și Vrubel, ale muzicilor impregnate de suflul

www.dacoromanica.ro

istoriei și folclorului scrise de Borodin sau Rimski-Korsakov. Întoarcerea spre trecutul ortodox, spre artele vechi și țărănești a ridicat icoana rusească la cote neatinse anterior în mediile artistice moderniste, la aceasta contribuind și expunerile în străinătate ale unor piese din colecții reputate, precum cele ale unor Nikolai Lihaciov, Ilia Ostruhov sau Pavel Tretiakov, ca și descoperirea lor, cu uimirea unui maestru al culorii, de către Matisse la vizita sa în Rusia în 1911 sau marea expoziție de icoane organizată în 1913, la tricentenarul dinastiei Romanovilor.

Pătrunsă, aproape obsesiv, pe retina artistului rus din primele două decenii ale secolului XX, icoana va deveni tocmai acum sursă de inspirație: pentru un Vladimir Tatlin care în 1911–1912 expune portrete concepute în viziune de iconar modern, cu ritmuri care tind spre abstract și liniaritate, pentru — în exact aceiași ani — părintele „suprematismului" care a fost Cazimir Malevici, pentru Goncearova cu ai săi „Cei patru evangheliști" (1910), pentru Kandinsky cu un „Sf. Gheorghe" (1911) ce nu era decât o cruce oblică între pete de culoare sau pentru mult interesantul Petrov-Vodkin cu al său „Scăldat al calului roșu", unde spre lumea și morfologiile icoanei trimit marile suprafețe de culoare, linia șerpuită — regăsită mai târziu în filmele istorice ale lui Eisenstein („Ivan cel Groaznic") —, metafora calului însăși, temă a speranței, ca în proza unor Blok și Maiakovski, simbol al stepei și al trecutului rusesc până în filmele lui Tarkovski („Rubliov").

Voi mai adăuga că în 1918, Andrei Belîi, adept al antropozofiei lui Steiner, scriind poemul cu caracter simbolic-apocaliptic „Hristos a înviat" omagia, tot metaforic, însăși Revoluția rusă și că amintitul Tatlin proiecta, în 1919–1920, „Monumentul Internaționalei a III-a" — un cilindru asimetric din metal și sticlă ce trebuia să capete dimensiuni uriașe în stil american (macheta i-a fost expusă la Congresul Sovietelor) —, cele mai înaintate tendințe ale artei rusești și europene fiind astfel puse în serviciul unei cauze politice ce părea unor artiști utopici și generoși o piatră de hotar și un început de eră. Acolo unde, credeau ei — și știm cât de tragic s-au înșelat —, Rusia era chemată să-și desăvârșească, în cheie modernă, măreția medievală.

www.dacoromanica.ro

WARBURG ÎNTEMEIETORUL

„Acest istoric a creat o disciplină care, contrar altora, există dar nu are denumire". Cu aceste cuvinte Robert Klein, eruditul plecat din România spre a muri tragic în exil — după o pe cât de scurtă, pe atât de răsunătoare carieră occidentală — îl omagia pe Aby Warburg (1866–1929), una dintre cele mai strălucite minți europene din ultimul secol și jumătate.

S-a ivit într-un timp de criză fecundă a sentimentului istoric din acea relativistă „belle époque", unde interesul pentru morfologii și psihologii artistice le scotea pe acestea din contextul ramificat al faptelor, mentalităților și sensibilităților în care ele au existat, într-un soi de „anistorism" care cerceta fenomenele în desfășurarea lor aparentă, uneori sărind secolele — este cazul faimosului concept de „gotic ascuns" („geheime Gotik") al lui Wilhelm Worringer, urmărind liniile sinuoase ale decorului germanic din epoca fierului până la Holbein —, care proclama autonomia deplină a artei și a esteticului, în chiar vremea când Benedetto Croce își publica, în acest spirit, *Estetica* și când înflorea simbolismul sau doctrina „artei pentru artă". Expresiile istoriografice și filozofice ale acestei tendințe morfologiste se numeau, înainte și după 1900, „școala de la Viena" a unor Aloïs Riegl sau Heinrich Wölfflin și teoria „vizualității pure" a lui Conrad Fiedler, potrivit căreia formele — linii sau culori, spre pildă — erau doar simboluri ale vizualității, indiferent de ambianța istorică în care se plasau.

La această supralicitare formală și abstrasă din istorie a reacționat, prin afirmarea nevoii de cercetare din perspectiva globalității culturale, acea orientare umanistă, complexă și erudită

www.dacoromanica.ro

care s-a numit „școala iconologică", la ale cărei începuturi stă, ca o personalitate copleșitoare, Warburg el însuși.

Căutărilor morfologiste germano-helveto-austriece de la München și Viena le opusese un demers înnoitor, de așezare a faptului de artă printre fenomenele spirituale ale timpului — fie cel al catacombelor creștine, fie cel al lui Dürer sau cel al lui El Greco — prea timpuriu dispărutul Max Dvořak, el însuși elev al școlii vieneze. Dar acum, replica iconologică era sistematică, limpede și totală, afirmând heteronomia — și nu autonomia — artei, rațiunea acesteia de a fi expresia unei civilizații anume, posibilitatea de a explica fenomenul artistic prin globalitatea factorilor religioși, politici, sociali, ideologici, științifici. Era stabilită, în fond, o semiologie a imaginii citite prin grila textelor de tot felul, decriptată, ca altădată semnele plastice creștine sau simbolurile și alegoriile Renașterii, așa cum procedau, spre pildă — fiind amplu folosite de artiștii amatori de trimiteri erudite —, tratatele manieriste de felul celui din 1593 al lui Cesare Ripa intitulat *Iconologia*, dătător de nume, așadar, pentru o întreagă metodă științifică ce a înflorit trei secole mai târziu.

Era și mai este încă, metoda iconologică, una explicativă, spre deosebire de aceea iconografică strict descriptivă (s-au făcut, în acest sens, apropieri între iconologia interesată de „adâncuri" conceptuale și geologie sau etnologie, deosebite de iconografia, geografia sau etnografia interesate de „ceea ce se vede" înainte de toate). Era și mai este încă — spre profitul intelectual al tuturor disciplinelor umaniste — o metodă a cercetării spirituale într-un spațiu de civilizație, a găsirii acelui spirit pe care îl căuta cândva scolastica sub haina aparentă a materialității („spiritualia sub metaphoris corporalium" la Toma de Aquino). Ea răspundea, trebuie spus, tocmai tipului de investigație pe care filozoful Ernst Cassirer din „școala de la Marburg" o întreprindea asupra formelor interpretate ca simboluri ale culturii — și nu, în sensul fiedlerian, ale vizualității —, inaugurând o cercetare conceptuală a imaginii prin anii '20 ai secolului nostru.

Era tocmai vremea în care reputația lui Aby Warburg se vedea definitiv stabilită. Acest fiu al unei familii bogate de bancheri

www.dacoromanica.ro

evrei din Hamburg — așadar un cetățean al Nordului hanseatic, ca și celălalt mare umanist al Germaniei din acest veac, Thomas Mann, nutrind aceeași nostalgie a orizonturilor de miazăzi, îmbătătoarea „Sehnsucht nach Süden" — a fost, înainte de toate, un om al lecturii, al curiozității intelectuale debordante, un erudit rarissim — „bunul Dumnezeu stă în detalii", era propoziția sa favorită —, un disprețuitor al onorurilor academice și universitare (în 1906 a refuzat, de pildă, o catedră la Bratislava).

Ținta sa de o viață a fost cercetarea artei ca formă majoră a culturii, legată de științe, de credințe, de literaturi (voi adăuga că o lectură preferată i-a fost *Laocoon*-ul lui Lessing), reluând teme atinse cândva de maestrul incontestabil al istoricilor culturii care fusese, în chiar veacul nașterii lui Warburg, profesorul unora dintre savanții „școlii de la Viena", Jakob Burckhardt.

După studii la Universitatea din Bonn — unde cel mai însemnat profesor i-a fost, ca și lui Nicolae Iorga, vestitul Karl Lamprecht, creatorul, în bună tradiție herderiană, al „științei culturii" („Kulturwissenschaft"), de fapt al istoriei culturale așa cum o practicăm și astăzi în cea mai mare parte — și-a luat doctoratul, în 1893, cu o lucrare despre subiectele mitologice la Boticelli, cum ar fi „Nașterea lui Venus", puse în relație cu texte ale unui Angelo Poliziano și cu atmosfera platoniciană quattrocentistă a Florenței. A unei Florențe pe care, spre a o cunoaște cât mai bine, a și ales-o, în 1897, drept loc al studiilor sale prelungite în peninsula de la sud de Alpi.

Un deceniu și jumătate mai târziu, comunitatea învățaților lua act de neobișnuitul mod de a interpreta arta al germanului Warburg, atunci când, în 1912, cu prilejul celui de-al X-lea Congres Internațional de Istoria Artei ținut la Roma, acesta prezenta o comunicare care avea să însemne o piatră de hotar în istoriografie, cu un cuprins cel puțin surprinzător anunțat, într-un mod șocant, încă din titlu: artă italiană și astrologie internațională în Renaștere. Erau cuprinse aici, în această alăturare neobișnuită a meșteșugului picturii și a vechilor taine ale stelelor, încheierile lui Aby Warburg pe marginea sensului ascuns — și imposibil, până la el, de descifrat — al frescelor de secol XV, atribuite de unii lui Francesco

www.dacoromanica.ro

Cossa, din Palazzo Schifanoja de la Ferrara; trei registre diferite puneau aici, alături de înfățișarea zeilor în care triumfale și alături de scene din viața de curte a familiei princiare de Este, semne zodiacale cu câte trei figuri unde savantul — curios de domenii umaniste învecinate, precum cel al religiilor — descoperea chipuri ale „decanilor" ce domneau asupra fiecărei zodii și care își aveau obârșia în Egipt și în India, de unde, prin arabi, ajungeau la grecii evului mediu și, mai apoi, în Renașterea italiană. Vădirea existenței, în pictura ferareză dinainte de 1500, a unui calendar ilustrat cu origini coborând până în antichitatea orientală — din care mi-a fost dat să văd, nu demult, semne zodiacale ilustrând monumente funerare de prin secolele VII–VIII, în civilizația coreeană Shilla — venea să certifice, prin cercetări de istoria artei, a științei și a credințelor deopotrivă, migrația speculației astrologice antice din Răsăritul îndepărtat (subiect investigat de un Franz Boll). Și mai venea să demonstreze, încă o dată, prezența asiduă a „științei celor șapte planete" care era astrologia, din antichitatea răsăriteană până târziu, în Reforma germană, unde simbolurile astrale ilustrau calendare sau marcau compoziții izvodite de geniul dürerian („Melancolia", „Saturn"), răzbăteau în literatura profetică a timpului sau influențau chiar pioase falsuri de felul celui făcut de Melanchton în legătură cu anul de naștere al lui Luther, așezat anume, din rațiuni astrologice, tocmai în 1484 în loc de 1483! Toate aceste cercetări, abia enumerate, asupra artei și a civilizației germane de secol XVI, avea să le facă Warburg mai ales după 1914 când, izbucnind primul război mondial, el părăsea iubita sa Italie — ce avea să devină, curând, o țară inamică —, revenind în patrie.

Lumile antică și renascentistă asupra cărora se apleca Warburg îi descopereau acestuia fețe cu totul noi. Dacă grecitatea epocilor arhaică și clasică îi dezvăluiau fostului elev de la Bonn al profesorului de mitologie Hermann Usener nu universul senin în care crezuseră, în cel de-al XVIII-lea secol, neoumaniștii „Aufklärung"-ului, ci unul primitiv, sângeros, dionisiac, cu o religie născută din magie, într-o umanitate revelată de istoricul elvețian Johann Jakob Bachofen și de etnologul englez James

www.dacoromanica.ro

George Frazer prin celebra sa *Creangă de aur* (1890), dar și în aceea din care gânditorul german Nietzsche vedea cum irumpe în teatrul elin tragedia, cealaltă umanitate, cea a Renașterii italiene și cea a „primitivilor" Burgundiei au oferit lui Warburg domeniul predilect al desfășurării erudiției sale. Aici, pe acest teren, metoda iconologică rodea prin investigarea naturii imaginii, a funcției sale culturale, a istoriei unor motive plastice recurente (este ceea ce avea să facă, mai târziu, Ernst Robert Curtius pentru motivele literare ale evului mediu latin).

Domenii predilecte pentru o privire aruncată dinspre mai multe discipline umaniste — istorie, economie, sociologie, artă, politică — i-au prilejuit lui Aby Warburg incursiuni luminoase, exemplare până astăzi. Așa s-a întâmplat cu capitolul patronajului artistic din Quattrocento, chestiune tratată cândva de amintitul Burckhardt și aidoma s-a întâmplat cu problema capitală a relațiilor felurite — de la meșteșugul postavurilor, până la sfera inefabilă a gustului artistic — dintre Italia și Burgundia, văzute prin legăturile dintre agenții băncilor toscane, un Arnolfini sau un Portinari și pictorii flamanzi van Eyck sau van der Goes, prin admirația florentină pentru goticul nordic al Flandrei — tocmai pe atunci cercetat cu har de olandezul Huizinga (1919) —, prin influențele septentrionale identificate în opera pictată a lui Ghirlandajo, și el o expresie a „fluturelui florentin care iese din crisalida burgundă", spre a cita o propoziție inspirată a lui Warburg.

Plecat la puțin peste șaizeci de ani dintr-o lume care îl admira tot mai mult, Warburg nu a apucat amărăciunea triumfului nazist ce avea să fie și cauza imediată a exilului câtorva discipoli ai săi, care aveau să prelungească pe pământ britanic și american prestigioasa „școală iconologică" întemeiată de maestru. Volumul său unic, adunând studiile unei vieți pline de suflu înnoitor, de savantă migală și de o respirație intelectuală amplă și fără pereche, a fost tipărit postum, în 1932, de asistenta sa Gertrud Bing, sub titlul neutru *Scrieri complete* (*Gesammelteschriften*).

Iconologi de frunte de la Fritz Saxl la Rudolf Wittkower, de la Richard Krautheimer la Karl Lehmann, de la Erwin Panofsky la Ernst Gombrich, de la Meyer Schapiro la Kurt Weitzmann

www.dacoromanica.ro

descind cu toții, într-un fel sau altul, dintr-o viziune asupra artei, a civilizației care a fost, pentru întâia oară în cultura europeană modernă, proclamată în paginile unor articole răzlețe și geniale adunate într-o carte abia după moartea autorului lor.

Cred că nu exagerez prea mult spunând că partea cea mai bună a reflecției mondiale asupra istoriei artei rămâne, la acest sfârșit de mileniu, aceea moștenită din demersul întemeietor al lui Aby Warburg.

www.dacoromanica.ro

ORIENTUL DIN UNGARIA

Neîndoios, Ungaria aparține unui alt spațiu geopolitic și cultural decât România, anume Europei centrale. Întreaga sa istorie medievală și modernă s-a desfășurat sub semnul rânduielilor de civilizație din acea „Mitteleuropa" care a devenit miezul împărăției habsburgice, după 17 februarie 1867 ea fiind chiar, în veșmântul „dualismului", o parte esențială a monarhiei „chezaro-crăiești" numită Austro-Ungaria.

Destinele de astăzi ale țării vecine, acceptată în alianțe, structuri și adunări euro-atlantice, se întemeiază — am scris-o nu o dată — pe afinitățile seculare profunde pe care, spre deosebire de noi și de alte țări ortodoxe ale Estului, Ungaria catolică și protestantă le-a avut cu Apusul atlantic, la rândul său catolic și protestant.

Nu mai puțin, însă, spațiul panonic a fost adus să încline de câteva ori — în momente decisive ale istoriei sale — către Balcani, către Bizanț, către Turcia. Așadar, către o lume orientală de care, prin origini etnice, ungurii nu se vor fi simțit atât de străini. Este o împrejurare care nuanțează nespus locul exact al Ungariei în echilibrul european și îi explică alte destine, răsăritene, rând pe rând vădite înaintea creștinării maghiare de la începutul secolului al XI-lea, în vremea pașalâcurilor otomane din secolele XVI și XVII sau în timpul satelizării sovietice dintr-a doua parte a veacului al XX-lea.

Veniți, cu mai multe opriri, dinspre Ural și Caucaz, descriși aici de autori arabi care le remarcă gustul pentru haine colorate (!), maghiarii călăreți și păstori ai lui Arpad împrăștie mai întâi frica,

www.dacoromanica.ro

prin atacurile lor, printre locuitorii Occidentului: este faimoasă rugăciunea acestora către Dumnezeu de a fi apărați de săgețile noilor veniți („De sagittis Hungarorum libera nos Domine"). Înfrângerea lor de către armatele celui ce va deveni curând primul împărat „romano-german", Otto I, în 10 august 955 la Lechfeld, a fost, într-un fel, o mare șansă a evoluției istorice ungare. Siliți a se retrage în pusta panonică — de unde, pentru nevoia imperioasă de sare, vitală pentru nomazii crescători de vite, pătrundeau în Transilvania tocmai pe valea Mureșului cea bogată în saline —, maghiarii se vor sedentariza foarte iute și vor intra în legături fructuoase și concomitente cu principalele centre politice și spirituale ale timpului, Roma și Constantinopolul. De la acesta din urmă vor veni primele impulsuri întru creștinare, filtrate — am încercat să o arăt cu argumente ale textelor și ale artei — prin părțile transilvane, mai precis spus prin ceea ce va fi Alba Iulia.

În legea răsăriteană se vor converti, pe malurile Bosforului, către 950, primele căpetenii creștine ale ungurilor, Bulcsu și Gyula. Și chiar dacă nepotul de fiică al celui de-al doilea, Vajk, va alege calea convertirii neamului său prin papii de la Roma și va deveni în ziua de Crăciun a anului 1000 Ștefan „cel Sfânt", regele „apostolic" ținând de legea Apusului, Ungaria avea să rămână, în mare parte, pentru trei veacuri, un spațiu al culturii bizantine, răsăritene: Andrei I va primi diadema regală de la împăratul din Orient Constantin al IX-lea Monomahul, Geza I își va avea coroana de la bazileul Mihail al VII-lea Dukas, în veacurile următoare, al XII-lea și al XIII-lea, extinderea spre Croația, Dalmația și Bosnia consacrând până către secolul nostru implicările balcanice ale Ungariei.

Clerici bizantini la sud de lacul Balaton, la Tihany și Szeged; mănăstiri cu călugări „greci" de la Cenadul bănățean până la Szávaszentdemeter; celebrări de sfinți în catolicul regat al Ungariei după canoanele bisericii ortodoxe; ecouri ale artei bizantino-balcanice până la Székesfehérvár, Feldebrö și Esztergom sunt tot atâtea semne evidente ale atracției recurente pe care Ungaria arpadiană a avut-o față de Răsăritul european, cu urmări la nivel popular, până spre epoca modernă.

www.dacoromanica.ro

Practic, abia venirea Angevinilor de neam franco-italian pe scaunul regal de la Buda, în 1308 — cu bine știutul, de noi, Carol Robert, învinsul lui Basarab I la Posada — a instaurat în Ungaria un viguros sistem occidental de tip francez, cu un catolicism puternic aflat sub ochiul vigilent al papilor, tot francezi, de la Avignon, a stăvilit mult înrâuririle orientale și ortodoxe în spațiul maghiar unde deznaționalizarea unor elite sociale și intelectuale românești, slovace sau croate a fost consecința unei asemenea ofensive spirituale și politice în secolele XV și XVI, implicând — între altele — și personalități de prim rang ale Ungariei, de neam valah ca Iancu de Hunedoara, Matei Corvin sau Nicolaus Olahus.

Dispariția statului maghiar după înfrângerea de la Mohács din 1526, într-o zi de 29 august, devenită fatidică pentru istoria ungară — tot la 29 august, în 1541, oștile lui Soliman Magnificul aveau să ocupe Buda — readucea pentru încă un secol și jumătate o bună parte a acestui spațiu — este vorba de Ungaria centrală și sudică înglobate unui pașalâc — într-un sistem economic, politic și cultural care era exclusiv cel al Răsăritului, dominat acum nu de creștinismul ortodox, ci de Islam.

Din nou negutători, ostași și moda acestui Orient european străbăteau spațiul ungar până în sus pe Tisa, până la Tokay, iar o extensiune politică firească a pașalâcului de Buda va fi, pe pământul nostru, cel al Câmpiei Române de Vest, apariția unor forme de stăpânire otomană directă tocmai acolo unde existaseră importante centre de autoritate regală maghiară, dar anterior și centre de legătură cu Bizanțul, ale lui Glad și Menumorut. Am în vedere crearea, în 1552, a pașalâcului Timișoarei și în 1660 a celui de la Oradea, continuatoare, astfel, ale unui „coridor" balcanic despre care am scris altădată.

Situația avea să se prelungească până în momentul în care, la 1699, pacea de la Karlowitz aducea Ungaria în stăpânire austriacă, după ce, cu un deceniu înainte, dieta de la Bratislava recunoscuse statutul vechilor posesiuni ale „Coroanei Sf. Ștefan" ca regat ereditar al Habsburgilor. Până atunci însă mărfurile zise „turcești" („res turcalia"), bazarurile, moscheile, puzderia de levantini — greci, armeni, evrei, dar și balcanici sârbi și raguzani —

www.dacoromanica.ro

desenaseră harta unei Ungarii strâns legate de Europa sud-estică, alături de o Transilvanie devenită principat autonom sub suzeranitate otomană, înainte de a trece și ea în sistemul habsburgic. Dubla vocație, orientală și occidentală, a țării vecine s-a conturat în pragul evului modern, chiar dacă ultima dintre ele a fost precumpănitoare și este redescoperită azi — în mod coerent, programatic, cu un important sprijin extern — și chiar dacă cea dintâi i-a marcat aproape o jumătate de veac de istorie contemporană în blocul moscovit.

www.dacoromanica.ro

ANTICAMERA UCRAINA

Pentru cei mai puțin inițiați în trecutul și prezentul Europei răsăritene, între ucraineni și ruși nu este o diferență notabilă. Ceea ce, mă grăbesc să adaug, înseamnă o eroare de judecată îndeajuns de gravă, raportul dintre cele două neamuri slave nefiind prea departe de cel pe care, în latinitatea europeană, îl găsim între spanioli și portughezi.

Aparținând, etnic și lingvistic, ramurii răsăritene a acelei uriașe mase — încă informe în primul mileniu — numite „Protoslavia", triburile drevlianilor și severianilor de la Nipru, din jurul Kievului, au fost cucerite după 880 de altele, așezate spre miazănoapte, la Novgorod, de unde cobora cu ceata sa de vikingi cneazul Oleg. Descendenții acestuia, precum Olga — este forma slavă a germanicului Helga — aveau să se creștineze individual în legea răsăriteană, înainte ca Vladimir Sviatoslavici să-i treacă la creștinism pe toți slavii kieveni, cei ce vor constitui nucleul Rusiei născânde.

Botezul în masă al supușilor marelui cneaz de la Kiev în 988–989 s-a făcut cu amintirea încă vie a unor ceremonii păgâne de abluțiune, ce aveau loc la solstițiul de vară — de unde, la slavi, sărbătoarea de Ivan Kupala, care este la noi cea a Sânzienelor —, dar la îndemnul clericilor bizantini veniți din Crimeea. Aceasta se vădea, de pe acum, a fi o placă turnantă a influenței meridionale — până atunci elenistice, romane și bizantine, mai târziu turcești și tătare — venite din spațiul Mării Negre. Pentru întâia oară, legate tocmai de orizontul pontic, părțile Niprului intră în istoria europeană, ele devenind treptat ținuturile de legătură cu Sudul

www.dacoromanica.ro

românesc și balcanic, zonă de margine a vastelor cnezate rusești, al căror centru de greutate se deplasa spre nord-est, către Moscova. Această marginalitate geografică avea să-i aducă, pe slavonește, și numele de „Ucraina". Din aceste secole de început ale mileniului nostru, spațiul ucrainean va fi constant orientat spre Bosfor — nu întâmplător un cronicar german, Adam de Bremen, avea să numească Kievul „celălalt Constantinopol" —, după cum civilizația sa veche va fi una precumpănitor legată de ciclul agrar al stepelor; aceasta, spre deosebire de Novgorodul orientat către Scandinavia și orașele Hansei, ținând în schimb de un ciclu de civilizație maritim (de unde și faimoasa legendă a negustorului Sadko, pusă pe muzică, acum un veac, de Rimski-Korsakov). Ca un ecou direct al acestei situații culturale, atunci când biserica rusă a Moscovei, prin mitropolitul Iona de Riazan, se va proclama, în 1448, independentă de un Bizanț muribund și acuzat de „latinofilie", Kievul, puternic grecizat, va rămâne legat de Constantinopol și mai apoi de Stambulul otoman.

Începând de acum și în mod precumpănitor, lumea kieveană avea să intermedieze între spațiul ponto-balcanic și Rusia, mai apoi între Europa centrală și Rusia, devenind o anticameră a acesteia către Sudul și Occidentul continentului.

Intrat, din evul mediu încă, prin cnezatul de Halici, în orbita Poloniei catolice, teritoriul actual al Ucrainei avea să aparțină timp îndelungat regilor de la Cracovia și de la Varșovia, așadar unui stat care era permanent ostil Rusiei marilor cneji și apoi a țarilor moscoviți, de la Ivan cel Groaznic la Boris Godunov și la primii Romanovi. În veacul al XVII-lea — moment crucial pentru nașterea modernității europene, a contradicțiilor sale etnice și confesionale — Ucraina și-a trăit marele moment istoric. Cel al unui autentic baroc plin de culoare — așa-numitul „stil Mazepa", după numele unui ilustru hatman —, de extravaganță și de mister, cel al unei ortodoxii ce se apăra împotriva „uniatismului" papal și polonez. Rolul eminent l-a deținut aici românul Petru Movilă — descendent din voievozii de la Suceava și Iași — care, deși s-a apropiat cultural de Apus, creând la Kiev, unde era mitropolit din 1633, o formă latină a ortodoxiei și deși s-a opus pe toate căile

www.dacoromanica.ro

Rusiei vecine, a fost un stâlp al aceleiași ortodoxii pe care a înarmat-o cu școli unde se învățau filozofia antică și limbile moderne, cu un spirit critic remarcabil în ceea ce privește sursele teologice, cerând o cunoaștere a izvoarelor grecești în primul rând.

O dată mai mult, Ucraina — legată și de spațiul românesc al Moldovei — se dovedea astfel o prelungire a Sudului postbizantin și a Apusului catolic baroc. Situație pe care alipirea sa la Rusia, prin hotărârea „radei" de la Pereiaslav, la 8 ianuarie 1654, nu a modificat-o aproape în nici un fel. Dimpotrivă, în esențialele reforme de inspirație occidentală din timpul lui Petru cel Mare, filiera ucraineană — consolidată prin marele Petru Movilă — a jucat un rol esențial. Aceasta printr-un Ștefan Iavorski și un Teofan Procopovici, reformatori spirituali apropiați, pe rând, de iezuiții și de pietiștii germani, într-un timp când în tipăriturile de la Kiev apărea pentru întâia oară, înainte de 1720, o simbolică francmasonică ce avea să ajungă curând și la Iași, prin ofițerii ruși, în vremea războaielor contra Porții.

Între Carpații de miazănoapte și Marea de Azov, între Nistru și Don, cu axa sa istorică ce este Niprul, cuprinzând astăzi, prin răsluiri succesive, și Lvovul polonez, și cosmopolita Cetate Albă care a aparținut Moldovei, și Crimeea tătărască, Ucraina secolului al XX-lea a fost de două ori, în cele două războaie mondiale, un spațiu de manevră al Germaniei împotriva Sovietelor (episodul lui Petliura, apoi cel al lui Vlasov). Nu știu ce rezervă viitorul acestei anticamere a Rusiei. Dar privind cu atenția cuvenită harta economică și politică a Estului european, antenele Ucrainei îndreptate, prin Basarabia și prin România, către Balcanii slavi, ca și implicațiile sale în spațiul germano-polonez nu pot să scape nimănui.

www.dacoromanica.ro

LIDERUL LA SÂRBI

Acum câteva decenii încă, istoricul K. Górski observa, într-un studiu incitant dedicat „regelui sfânt" în ideologia medievală, o situație cumva singulară a Serbiei în Europa: aceea că de la întemeierea statului și până la prăbușirea acestuia sub loviturile Semilunei — așadar de-a lungul a aproape trei sute de ani — a existat în centrul și în vestul Balcanilor o tradiție constantă de canonizare sau numai de venerare a tuturor suveranilor, de la marii jupani Nemanizi la despoții neamului Branković.

O simplă privire asupra istoriei sârbești, presărată cu nuanțe regionale, cu accente specifice de la veac la veac — ignorate, adesea, cu candoare de mediile occidentale, dar și de mulți intelectuali ai Estului care evocă, nu mai puțin, zilnic „cazul iugoslav" — ne dezvăluie un fapt plin de tâlc încă din domnia primului rege încoronat din Raška, Ștefan Nemanja: alături de clamarea unei egalități cu alți suverani și chiar a unei suveranități de tip imperial — verbul din textele slavone de la 1200 indică o domnie cu împărătească alură, comparabilă celei din Bizanț —, apare un cult regal, o sanctificare a dinastiei, într-un secol al XIII-lea care era, pretutindeni pe continent, unul al exaltării monarhice. Dar care, în Serbia, avea culoarea sa proprie, deoarece însuși fratele regelui, Sava Nemanja, era căpetenia bisericii locale, cu amintiri limpezi de cezaropapism din vechiul Orient creștin; o situație similară avea să se repete doar o singură dată, în Rusia începutului de secol XVII, unde primul țar din dinastia Romanovilor avea drept patriarh pe propriul său tată (și, trebuie adăugat repede, similitudinile de istorie ruso-sârbească nu se opresc aici, dar aceste fapte de

www.dacoromanica.ro

mentalitate și de ideologie reprezintă un alt capitol, de sine stătător).

Apogeul ideii regale sârbești, coincizând cu acela al expansiunii nemanide care va cuprinde Macedonia, Albania, Epirul și Tesalia a fost marcat de cârmuirile unor Ștefan al III-lea Uroș și Ștefan al IV-lea Dușan, acesta din urmă creator, în 1345–1346, al „imperiului sârbesc", cu hegemonie asupra întregului Sud-Est european, până în internaționala comunitate spirituală a Muntelui Athos. Era un veac, al XIV-lea, în care un cărturar și arhiepiscop de Peć, Danilo al II-lea, scria un „țarstvenik", o culegere de biografii regale răspândite în tot Răsăritul ortodox, menite a întreține cultul unei monarhii ce devenise un autentic reper balcanic.

Spulberarea acestei poziții dominante a Serbiei avea să se petreacă după dispariția lui Dușan în 1355, o dată cu pătrunderea victorioasă a oștilor otomane în peninsula balcanică, cu islamizările rapide ale acestor ținuturi creștine unde erezia bogomilă făcuse anterior ravagii (o asemenea verigă slabă a ortodoxiei fusese Bosnia, repede turcizată, cu consecințe notabile până astăzi). Așa a sosit celebra zi de 15 iunie 1389, cea a înfrângerii „Serbiei eroice și martire" — spre a relua cuvintele rostite, în alt context, de Nicolae Iorga — pe câmpul de luptă de la Kosovo. Aici cneazul Lazăr Hrebelianović era luat prizonier și jertfit de către turci — canonizat în 1392, va deveni un neomartir venerat în întreaga ortodoxie —, pe când eroul care a fost Miloș Obilić îl ucidea pe însuși sultanul Murad I.

Era momentul în care se năștea, amplificat din veac în veac, acel cult particular al „Vidovdanului", al „zilei cernite" care a fost cea a bătăliei de la Kosovopolje, ciclul baladelor populare, al imaginilor folclorice — așa-numitul „ciclu kosovian" — explicând cu asupra de măsură locul eminent al acestui spațiu geografic și spiritual în sufletul poporului sârb, persistent până astăzi la un neam atașat pasional propriului trecut. Totul, dincolo de variațiunile etnice ce dau abia acum, prin „chestiunea Kosovo", atâta bătaie de cap politicienilor, diplomaților și strategilor care — nu foarte mulți — știu câte ceva despre acest fenomen istoric.

www.dacoromanica.ro

După 1459 când cade Smederevo, ultima citadelă a apărării sârbești, și când începe marele exod al elitelor sociale și intelectuale, mai ales la nord de Dunăre — să nu uităm că Milița, strănepoata lui Djurdje Branković, cârmuitorul venerat din părțile Sremului, devenea soția lui Neagoe Basarab —, imaginea dinaștilor Serbiei dispărute își amplifică aureola direct proporțional cu creșterea vexațiunilor la care neamurile sud-slave erau supuse în vremea Turcocrației.

S-a născut astfel, treptat, unic în Europa de răsărit, un istorism medievalizant, centrat pe figura suveranului îndeobște, a celui ce simboliza gloria trecută, așa cum s-a reflectat ea în artă și în texte, mai ales în veacul unui entuziasm național cum a fost cel de-al XVIII-lea, ce nu-și are pereche nici în Grecia, nici în Bulgaria, nici în principatele românești. Era vremea, între altele, când desființarea, în teritoriile încă otomane, a patriarhiei sârbești tradiționale de la Peć (1766–1767) a fost compensată de crearea, în teritoriile stăpânite de Austria, a unei alte patriarhii sârbești, cea de Sremski Karlovci (Karlowitz) de care aveau să țină ortodocșii imperiului habsburgic, cei din Transilvania, Banat și Bucovina.

La biserica mănăstirii Kruședol, în 1750–1751, erau pictate figuri de cârmuitori sârbi — de la primii Nemanizi până la ultimii Brankovici —, după ce la Bodjani, în Bačka, la 1737, zugravul Hristofor Jefarović — artist activ și în Muntenia fanarioților — picta pe sfinții „naționali" Simion și Sava, pe „kralii" Milutin și Ștefan Uroș; acesta din urmă avea să fie înfățișat și la 1785 la Grabovac, pe pământul Ungariei, în comitatul Tolno. Nu mai puțin, în gravuri, imaginile mănăstirilor sârbești, precum Studenica, Mileșeva, athonita Hilandar și altele — fiecare dintre ele un „locus sanctus" preschimbat în „locus politicus" —, colportate de călugări și negustători, duceau în casele ortodocșilor sârbi amintirea timpurilor de glorie când se puteau dura asemenea edificii ale lui Dumnezeu. Iar încununarea acestui tip de operă de artă cu sens istorist avea să se petreacă în 1741, din colaborarea gravorului austriac Thomas Mössmer și a desenatorului sârb Jefarović, cu faimosul corpus cuprinzând efigii gravate în aramă ale sfinților și suveranilor sârbi, denumit *Stematografija*, o traducere din latină

www.dacoromanica.ro

în graiul „națiunii iliro-rasciene" a unei opere apărute la Viena și datorate istoricului croat Pavle Vitezović. Era acea atmosferă culturală în care trecutul eroic medieval, liderii săi politici și religioși erau evocați pentru toată suflarea sârbească de cele patru volume de istorie a neamurilor slave publicate tot la Viena, în 1794–1795, ale arhimandritului Jovan Rajić sau de poemul despre eliberarea Serbiei al iluministului iosefinist care a fost Dositej Obradović.

Mișcările naționale cu caracter popular care au dus la o Serbie autonomă și apoi independentă în secolul trecut — sub cneji și regi din neamurile Karagheorghević și Obrenović, singurii suverani moderni de origine pământeană între cei ai Sud-Estului european — au revenit la imaginarul politic medieval atunci când, de pildă, omul de stat care a fost Ilja Garașanin făcea acea „Nacertanje" din 1844, proiectul unei „Serbii Mari" revenite la dimensiunile imperiului lui Ștefan Dușan. La fel, ideologia romantică târzie, străbătută de o mistică naționalistă a explodat, înainte de izbucnirea primului război mondial — al cărui pretext, să nu uităm, au fost tocmai evenimentele sârbești de la Sarajevo, din august 1914 —, în opera celebrului sculptor Ivan Mestrović; acesta, ilustrând o schemă filozofico-literară mai curând, făcea proiectul — foarte eclectic și niciodată terminat — al unui „Vidovdanski hram", un „templu al Vidovdanului", un remember al momentului Kosovo, ce voia să exprime trecutul de luptă al slavilor de sud, cu imagini ale conducătorilor de altădată ce trebuiau să reamintească sârbilor, croaților și slovenilor — acum adunați într-un regat ce va deveni „al Iugoslaviei" — că au un temei istoric comun, același despre care scria Iovan Cvijić, autorul primei „geografii umane" a Balcanilor în 1918.

Va fi jucat un rol anume cultul tradițional al liderului în cazul conducătorilor mai recenți, de la mult controversatul, dar sigur importantissimul mareșal Iosip Broz Tito — creator, întru bine și rău, al unui stat federal nealiniat, cu un loc aparte în lume prin anii '50-'70 —, la contemporanul și din nou mult controversatul, dar atât de nestrămutatul președinte Slobodan Miloșević? Anevoie de spus, deși, judecând după patima pe care au pus-o și o pun

www.dacoromanica.ro

adversarii și partizanii lor în desființarea sau în exaltarea imaginilor acestor lideri aș fi tentat să răspund pozitiv. Oricum, capitolul acesta de mentalitate politică est-europeană, focalizând cu totul special asupra conducătorului harismatic din spațiul sârbesc, nu ar trebui cu totul ignorat. Măcar și numai pentru faptul că, zilnic, jurnaliștii și politicienii de pe glob rostesc vrute și nevrute despre ceea ce ei numesc „fosta Iugoslavie".

www.dacoromanica.ro

SCANDINAVIA–BALCANI: O PARALELĂ

„Acestea s-au petrecut în Grecia, în vremea când regele Kirjalax domnea acolo și a fost și o expediție împotriva (ținutului) Blokummanland".

Această frază este cuprinsă într-un text faimos, *Heimskringla*, al cronicarului islandez din secolul al XIII-lea Snorri Sturluson istorisind cum Sfântul Olaf, regele norvegienilor, a dat miraculos victoria vikingilor — „varangoi" — aflați în slujba împăratului bizantin înainte sau după 1100 — acesta putea fi Alexios I, „Kyrios Alexios", sau alt membru al dinastiei bizantine a Comnenilor —, undeva într-un spațiu de la Carpați și Dunăre, într-o „țară a valahilor și a cumanilor".

Episodul face parte din șirul altora, asemănătoare, în care Nordul și Sudul continentului nostru intrau în legături umane de tot felul, unind două Europe care, mai ales în epoca veche, păreau periferice din perspectiva occidentală; dar care, în fapt, erau foarte implicate în iureșul unor evenimente politice și spirituale ce au configurat Estul. Este vorba de Europa scandinavă și de Europa balcanică.

Împletirea criteriului geografic, a celui etnic și a celui cultural — inclusiv lingvistic și religios — ne va arăta că o perspectivă comparatistă asupra peninsulelor europene de la Nord și Sud este foarte rodnică. De la „mentalitatea peninsulară", abstrasă pe alocuri celei continentale, aceea a unor lumi dintre mări și oceane, situate la răscruci de civilizații, până la, dimpotrivă, implicările continentale ale acelorași lumi, amintita perspectivă este, oricum, plină de învățăminte. Așa cum Nordul european este format,

www.dacoromanica.ro

geografic, din vasta peninsulă scandinavă și mica peninsulă daneză strâns legată de centrul germanic al continentului, la fel Sud-Estul european este alcătuit din altă peninsulă vastă, cea balcanică, și din spațiul carpato-dunărean tinzând și el, prin Transilvania, spre aceeași inimă a Europei.

Referitor la această din urmă peninsulă meridională voi spune că, tocmai într-o atare perspectivă, este extrem de utilă o evocare a elementelor comune și a celor deosebitoare înlăuntrul Sud-Estului european, a legăturilor care, în multe cazuri, au ținut și de sfera etnicului, de aceea a limbii, de o anume mentalitate și estetică comună — este cazul, mai ales, al popoarelor de origine slavă, bulgari și sârbi —, dar și a particularizărilor — din nou etnice, lingvistice, morale — specifice acelor popoare ce au rămas adevărate „insule" moștenitoare ale unor complexe politice și etnice mai vaste, din antichitate (albanezii, grecii, românii) sau din evul mediu (turcii).

În Sud-Estul european cuprinzând, ca două mari entități înrudite strâns, regiunea carpato-dunăreană și aceea balcanică, compuse din alte numeroase diviziuni geoistorice mai mici, cu reliefuri și cu destine felurite — din arhipelagul grecesc și din Peloponez, până în Macedonia, Albania și Bosnia, până în Raška și Banat, din zona croată dalmatină și din aceea muntenegreană până în aceea a Dunării și a Tisei, din Tracia și din Bulgaria istro-pontică până în Transilvania, în Moldova și în Bugeacul basarabean —, existența, secole de-a rândul, a unui centru cultural unic și atotputernic așezat, simbolic parcă, între două mări și două continente — Bizanțul, devenit Constantinopol și apoi Stambul — a avut urmări adânci pe planul civilizației. Chiar și atunci când, după 1200, autonomizările politice și culturale sud-est europene, emanciparea de imperiul bizantin au devenit realități istorice de necontestat.

Amintirea, în acest context, a formelor de relief determinând un anume spațiu istorico-geografic poate explica, de altminteri, pentru întreaga Europă răsăriteană, anumite permanențe și orientări constante ale politicii, ale negoțului, ale civilizației. Dacă lanțurile muntoase, dominantă geografică a Sud-Estului european (Alpii Dinarici, Balcanii, Pindul, Rodope, Carpații) au contribuit

www.dacoromanica.ro

hotărâtor la configurarea „autonomiilor" balcanice și carpato-dunărene; dacă câmpia este cea care a dat o fizionomie anume spațiului rusesc european fără frontiere naturale precise, căile de apă sunt cele care rămân, în această parte de Europă, principalele drumuri de difuziune culturală. Am în minte, pe de o parte, mările ce limitează părțile orientale ale Europei și ale căror bazine sunt autentice unități cultural-istorice din vechime până astăzi — Marea Neagră unind Mediterana cu Asia, Marea Adriatică legând peninsula italică cu Asia Mică, Marea Baltică aducând într-o aceeași comunitate culturală unele ținuturi scandinave și rusești, ca și câmpia poloneză —, pe de altă parte, principalele fluvii și mari cursuri de apă, cele ale Sud-Estului european (Dunărea, Marița, Vardarul, Morava), unind Europa centrală cu Marea Neagră și părțile dunărene cu cele egeice, ca și cele ale zonei rusești (Niprul, Donul și Volga), legând Rusia de spațiul balcanic, de Marea Neagră, de Marea Baltică și de Caucaz.

Într-un asemenea cadru geografic propice legăturilor dintre comunitățile omenești a fost firesc să se clădească treptat o istorie a convergențelor culturale. Substraturile autohtone succesive, ecourile Orientului asiatic și ale Occidentului european, cele ale lumii mediteraneene și cele ale Nordului au creat aici, de-a lungul timpului — și îndeosebi în mileniul creștin ce stă să se încheie — un „facies" cultural inconfundabil.

În ceea ce privește Sud-Estul Europei, criteriile care îl definesc sunt, în același timp, geografice, culturale, etnice și confesionale, determinând — ca pentru tot Estul european — frontiere mai curând flexibile. În funcție de epocă aceste frontiere au putut cuprinde fie Asia Mică — în protoistorie, în evul mediu sau în timpurile noastre, prin NATO —, fie Ungaria, supusă la un moment dat „padișahului padișahilor".

Oricum această Europă de sud-est, așadar singurul spațiu peninsular — alături de Scandinavia — care a cunoscut direct prăpastia dintre cele două blocuri militare și care este din nou teatrul unei crize majore în zona fostei Iugoslavii — parțial generată tocmai de diferențe culturale și confesionale — își caută acum drumul viitor.

www.dacoromanica.ro

Cu mai bine de o jumătate de veac în urmă, unul dintre întemeietorii studiilor sud-est europene, Nicolae Iorga, încercând să definească regiunea în chiar anul tragicei sale morți (1940), afirma fără înconjur că aceeași componentă balcanică a acestui Sud-Est european ar putea aparține, la rigoare, la două lumi, la două opțiuni posibile: una către Adriatica, alta către Marea Neagră.

Această viziune pontică asupra Balcanilor și asupra întregului Sud-Est pare a deschide astăzi orizonturi mai largi ca niciodată.

„Comunitatea Mării Negre", recent creată, cu cele unsprezece țări membre, din care șase sunt riverane — Bulgaria, Turcia, Rusia, Ucraina, Georgia, România — și alte cinci sunt învecinate — Armenia, Azerbaidjan, Moldova, Albania, Grecia (aceasta din urmă reprezentând și veriga de legătură cu Uniunea Europeană!) mărturisește a avea foarte importante rădăcini balcanice și sud-est europene, dacă ținem sema de faptul că șase țări — deci mai mult de jumătate — aparțin acestei regiuni culturale.

Nucleu primordial al civilizației întregii Europe, spațiul balcanic a fost, de câteva ori, punctul de geneză și difuziune a unor fenomene care au schimbat fața celei dintâi. De la difuziunea etnică și lingvistică indoeuropeană în mileniul al II-lea înainte de Hristos, care a și coagulat populațiile paleobalcanice ale elenilor, ilirilor, tracilor, geto-dacilor în mileniul I — și cu toate bulversările etnice și istorice ce și-au avut ecourile la Cnossos și la Micene, în poemele homerice și la Troia —, până la genezele unei mentalități antropocentrice, cea dintâi în istoria umanității, unde s-au putut rosti cuvintele lui Protagoras despre „omul, măsură a tuturor lucrurilor" și unde s-a născut reflecția filozofică a lumii întregi; de la genezele democrației în preajma Acropolei până la geneza unor imperii universale — cel al Macedoniei păgâne și cel al Bizanțului creștin —, Balcanii au fost, de câteva ori în istorie, prima scenă a lumii.

Aici, în spațiul unde „cavalerul trac" al stelelor funerare antice devenea Sfântul Gheorghe al creștinătății europene și unde eroul trac Orfeu a devenit Bunul Păstor întruchipându-l metaforic, acum șaisprezece veacuri, pe Iisus Hristos, modelul ortodox al Bizanțului a înrâurit crucial arta, literatura, mistica, politica, menta-

litățile, care sunt și astăzi parte a atitudinii europenilor din Răsărit, după cum a generat specificități de civilizație: așa-numitul și mult discutatul „cezaropapism" — control al statului asupra bisericii — în Bizanțul timpuriu, convertirile spectaculoase la creștinism ale slavilor de sud în Bizanțul mijlociu, ideea imperială a țarilor bulgari și sârbi în Bizanțul târziu, păstrarea ideii și a realității statale de către români în ceea ce o carte celebră a numit „Byzance après Byzance" sau mistica refacerii lumii bizantine din ideologia „Marii Idei" a Greciei moderne au coexistat, la un moment dat, cu structura interimperială a Balcanilor unde Turcia, Austria și Rusia controlau, alternativ sau concomitent, un spațiu cultural-politic care, la Sud de Dunăre, și-a pierdut, pentru secole, independența.

În această Europă de sud-est, civilizația ultimelor două milenii a stat constant sub semnul întâlnirilor, nu o dată polemice și contradictorii, dintre Orientul asiatic și Occidentul european, ecourile celui dintâi colorând pe cele aparținând celui de-al doilea. Acestea, cu mult cele mai numeroase, indică, pe parcursul unei durate foarte lungi, cât de mult și cât de adânc aparțin Balcanii peisajului de cultură europeană.

Ereziile dualiste ale Orientului Apropiat regăsite în mediile slave balcanice, morfologiile arhitectonice sau decorative turco-persane prezente în monumentele princiare românești, ba chiar și obiceiurile, mentalitățile, practicile cotidiene ale Orientului turcesc regăsite de la Carpați până în Creta stau alături de formele artistice ale romanicului și goticului în Dalmația și în Transilvania, de influențele romanului cavaleresc sau renascentist în Serbia și în Grecia, de politica și idealurile cruciate ale principilor români, de internaționalismul intelectual greco-român nutrit la sursele Universității de la Padova, de receptările raționalismului și iluminismului francez — prin Fénelon sau Voltaire — în întreg Sud-Estul european, același ce devenea pentru Byron sau Delacroix motiv de acțiune politică eroică sau de inspirație artistică de esență romantică.

Revenind la perspectiva comparatistă asupra peninsulei scandinave și a celei balcanice voi spune doar că disparitățile celei de a doua se regăsesc, parțial, în cea dintâi. Așa cum Albania,

www.dacoromanica.ro

Dalmația și parte din Serbia își au orientarea italo-adriatică, Croația și Slovenia pe aceea austro-germană, Bulgaria și România o perspectivă pontică cu diferite direcționări spre podișul anatolian și Caucaz sau spre stepele ucraino-rusești, la fel Scandinavia se configurează cu orientări geografic-culturale divergente: spațiul Suediei și al Finlandei deschis spre lumea baltică polonează și spre aceea rusească — singura, de altminteri, ce pare a uni Nordul cu Sudul —, cel al Norvegiei și al Danemarcei legat de Ocean și de Marea Nordului, ceea ce își va pune pecetea pe tendințele cvasipermanente ale orientării acestor părți scandinave, de la drumurile vikingilor și de la „imperiul nordic" al lui Canut cel Mare în secolul al XI-lea — cuprinzând, ne amintim, Danemarca, Anglia, Scoția și Norvegia —, până la, dacă vreți, integrarea de la bun început (1949) a celor două țări nordice în NATO.

Coborâți spre Sudul balcano-mediteranean, oamenii Nordului au străbătut drumuri transcontinentale — de la Marea Baltică prin Germania și Polonia spre Transilvania, sau prin Rusia și Ucraina spre Marea Neagră — cu mult înaintea episodului medieval cu care debutau aceste rânduri.

La începutul epocii bronzului, așa-numitul „drum al chihlimbarului", prin care această rășină fosilă ajungea de la miazănoapte la miazăzi, a deschis calea legăturilor avute, mai apoi, de traci cu lumea celtică — faimosul vas de argint de la Gundestrup este socotit operă a unor argintari daci —, iar geții carpato-dunăreni au avut relații cu goții nordici, creând o confuzie de etnonime care a și intrat în mitologia popoarelor europene („Getae illi, qui et nunc Gothi" — adică „geții care se numesc astăzi goți" — scria în veacul al V-lea istoricul creștin Paulus Orosius); din lumea nordică vor veni, la curbura Carpaților, runele de pe bijuterii de aur ale tezaurului de la Pietroasa sau, mai târziu, cele scrijelate pe pereții de cretă ai bisericilor dobrogene rupestre de la Murfatlar sau de pe o sculptură zoomorfă celebră din Pireul grecesc; prin insula Gotland negustătorii Sudului — „mercatores Imperii Romani" — duceau spre Nord mărfurile Europei de sud-est și centrale și tot aici inscripția, dinainte sau de după 1100, de la Sjonhem menționa pe un anume Rothfos dispărut în spațiul românesc de

www.dacoromanica.ro

la Dunărea de Jos. Și tot spre Sud porneau în secolele XI și XII norvegienii regilor Harald Hardrada și Sigurd, danezii regelui Eric cel Bun, ajunși în gărzile bazileilor bizantini sau în cruciade spre Ierusalim, ridicând chiar biserici la Constantinopol — „Miklagarth" în textele scandinave —, precum cea a Sfântului Olaf sau cea a Sfintei „Maria a Varegilor" („Varangiotissa").

În fine, târziu, mult mai târziu, pe urmele unor călători, mercenari și negustori mergând spre Balcani, va sta o vreme pe pământ românesc, dar sub ocupația turcească, la Tighina, marele rege suedez al Nordului Carol al XII-lea, după lupta de la Poltava (1709) pierdută în favoarea țarului Petru cel Mare, iar în Grecia veacului următor avea să urce pe tron (1863) prințul danez George de Glücksburg — întemeietor al dinastiei ce a domnit peste Elada timp de un secol —, în acea vreme Atena modernă și oficială fiind modelată în recele stil neoclasic, între alții de arhitectul din Copenhaga activ la Viena, Teofil Eduard von Hansen.

Dacă ar fi să stabilim, în fine, în aceeași perspectivă comparatistă, ce este diferit în evoluția istorică a celor două peninsule europene de la Sud și Nord, privirile ne vor îndrepta spre chiar rațiunile care au făcut din aceste două spații extremele — de sus și de jos — ale prosperității economice și ale securității regionale la acest sfârșit de secol XX.

Multinaționale, Scandinavia și Balcanii se diferențiază prin împrejurarea că în timp ce peninsula nordică ține, spiritual, de o aceeași largă confesiune, cea a protestantismului, pensinsula meridională este un mozaic religios, o „Europă în miniatură" cu ortodocși, catolici, protestanți și musulmani, unde istoria a scris o tristă traiectorie a drumului de la armonie la intoleranță.

Pământ de convertire creștină medievală, Scandinavia se deosebește și aici de Balcani, care sunt o veche vatră creștină din antichitate încă, după cum, ținut al unui aceluiași idiom germanic evoluând spre limbile naționale moderne foarte înrudite — deși cu o enclavă fino-ugrică în cazul finlandez —, Nordul este foarte deosebit de peisajul lingvistic sud-est european unde limbile înrudite ale slavilor de sud sunt coexistente cu moștenirile antice ale grecilor, românilor și albanezilor.

www.dacoromanica.ro

Analiza ar putea continua, ea conturând — dincolo de asemănări și coincidențe istorice — căile diferite pe care au mers cele două părți de continent. Cum istoricul știe însă că, dincolo de diferențe, menirea sa este de a deslușì punțile de întâlnire, el propune să rămânem la imaginea de ansamblu a drumurilor preistorice și antice, medievale și moderne, care au legat Nordul cu Sudul și care fac din două lumi peninsulare, relativ distante una de cealaltă, reale partenere europene.

www.dacoromanica.ro

MINORITĂȚI IMPERIALE

Prăbușirea imperiilor de răsărit, la capătul primului război mondial, ca și cea a statelor federative comuniste, șaptezeci de ani mai târziu — în fostele Iugoslavia, Uniunea Sovietică și Cehoslovacia — au însemnat triumful ideii naționale acompaniate de naționalismele de rigoare. Nu mai puțin, aceste prăbușiri au lăsat loc puzderiei de state naționale aflate în conflicte de interese și de teritorii, unde majoritățile și minoritățile etnice (adeseori și religioase) își dispută drepturile, își manifestă zgomotos veleitățile sau își clamează frustrările ca în puține alte locuri de pe planetă.

Fără doar și poate, naționalitățile nu sunt apanajul Europei noastre de dincolo de ceea ce a fost până mai ieri „cortina de fier". Există danezi în landul german Schleswig-Holstein, după cum există germani în Danemarca, laponii viețuiesc în nordul țărilor nordice, Burgenlandul austriac este locuit de croați, după cum Carintia are o populație slovenă, albanezi și austrieci catolici trăiesc în Italia, suedezii își au locul în Finlanda. Dar soliditatea relativă a unor sisteme politice occidentale și stabilitatea lor economică fac dificile sau rare tensiunile etnice (chiar dacă Franța și Spania nu sunt ocolite de conflicte provocate de basci, spre exemplu). În linii generale, se poate spune — fără a avea aici pretenția unei elucidări tranșante într-o sferă atât de delicată — că Occidentul european semnifică un triumf al *democrației* și prin aceea că minoritățile sunt respectate, în vreme ce Europa centrală și aceea orientală tind a fi, mai curând, o victorie a *etnocrației*, acolo unde avantajele au fost, pretutindeni, cele ale majorității.

www.dacoromanica.ro

Fără a ști exact cum vor evolua evenimentele, dar având suficiente cunoștințe istorice pentru a fi pesimist, pot spune că problema minorităților etnice va tulbura un timp apele, și așa furtunoase, ale acestei jumătăți de continent. Nu mai puțin, în confruntările dintre majoritate și minorități există incontestabil, ca o moștenire a faimoasei condiții „interimperiale" a Europei centrale și de răsărit, situații în care unii minoritari cer mai multe drepturi nu doar evocând valori numerice, ci și invocând unele împrejurări istorice la care, este drept, se face numai aluzie. În filigran însă, se citește în toate aceste cazuri, cu frustrarea despre care scriam undeva mai sus, sentimentul — de altminteri omenesc și ușor de înțeles — de nostalgie după epocile apuse, ale descendenților unor stăpânitori colectivi de regate și împărății ale trecutului medieval și modern, cel al Austrocrației, al Rusocrației, al Turcocrației. Sunt ceea ce am numit, cu ani în urmă, — pentru întâia oară în 1993, la o dezbatere publică internațională — „minoritățile imperiale".

În această tipologie se pot încadra ungurii din Slovacia și din România — 12% în primul caz, undeva către 8% din populație (după alte opinii până către 10%) în cel de-al doilea —, turcii din Bulgaria — 10% din populație, mai ales în nord-estul și în sudul țării vecine (se adaugă, evaluată la 1,7%, așa-numita etnie „pomak", cea a bulgarilor islamizați din Rodope) —, grecii din Albania aflați în zonele Korce și Gjirokastra — cu valori de tot nesigure, între 2 și 7,5% —, în fine, rușii din fostele gubernii ale țarului, apoi republici ale lui Stalin ce au avut constant o populație majoritară non-slavă (mă gândesc la țările baltice și la Basarabia). În lipsă de cifre cât de cât sigure, voi aminti că acolo circa șase milioane de estonieni, letoni și lituanieni, precum și aproximativ patru milioane de basarabeni înglobează și o populație rusofonă minoritară care, neuitând nicicum faptul că descinde din stăpânii de altădată ai frontierelor apusene ale imensei Rusii și ale Uniunii Sovietice, creează probleme politice insolubile, tinde — pe alocuri — să-și refacă pozițiile dominante, alegând calea mai sigură a economiei, și sporește instabilități care sunt aici endemice.

Omul de știință nu are a recomanda politicienilor o atitudine sau alta față de asemenea „minorități imperiale". El are doar a

www.dacoromanica.ro

semnala o mentalitate minoritară pe care majoritatea trebuie să o înțeleagă — chiar dacă nu o acceptă — și care, într-un fel, încearcă a se legitima în numele istoriei. A unei istorii despre care se spune că s-ar rescrie din timp în timp.

www.dacoromanica.ro

CARE EUROPĂ, CARE EUROPE?

O știre de presă de acum câțiva ani ne lăsa să aflăm că la Strasbourg Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei a luat o decizie lămuritoare pentru politicieni și nu numai: limitele răsăritene ultime ale extinderii europene sunt, de acum înainte, Georgia, Armenia și Azerbaidjanul.

Nu știu cum vor fi decurs discuțiile în selectul for. Dar cum, îndeobște, rata intelectualității nu pare a fi deloc catastrofală printre parlamentarii europeni, pot să-mi închipui că prin formula vagă a „legăturilor culturale cu Europa" menținute de aceste trei spații caucaziene, gândurile unora dintre aleșii continentului vor fi zburat tocmai la timpurile legendare ale grecilor argonauți, căutători ai Lânii de Aur în fabuloasa Colchidă...

Oricum, decizia din capitala alsaciană a Europei va pune în dificultate reală diplomația americană de vreme ce, după cum am aflat iarăși nu foarte de mult, Departamentul de Stat a decis ritos următoarele: „Europa de est" a devenit un concept depășit care se cere degrabă înlocuit prin cel de „Europa centrală"!

Trecând peste candoarea, deloc nouă, a specialiștilor americani întru geopolitică europeană, ca și peste împrejurarea că o anume idiosincrazie a fostelor țări comuniste pentru „eticheta est-europeană" — cu eventuale conotații asiatice — i-a făcut pe unii lideri ai Europei orientale să-și arate preferința pentru arondarea central-europeană — omologată, iată, și de Statele Unite — voi spune doar că ne aflăm astfel într-un deplin impas și într-o totală confuzie.

Ni se părea, până nu demult, că istoricii, politologii și oamenii politici de ei sfătuiți ajunseseră la unele încheieri privind aparte-

www.dacoromanica.ro

nența uneia sau alteia dintre regiunile continentului nostru la spații de civilizație cu vechi și consacrate denumiri. Indiferent de modul în care a fost „citită" harta europeană, Estul și-a avut mereu un loc anume. Un loc ce nu are multe lucruri în comun cu relativ recentele timpuri ale vasalității moscovite.

Fie că s-a avut în vedere diviziunea Europei într-o zonă atlantică, într-alta mediteraneană și într-una orientală (Immanuel Wallerstein în faimoasa-i carte *The Modern World System*); fie că s-au distins în chiar Comunitatea Europeană zone evoluate — ca Franța și Germania —, altele mai puțin dezvoltate — ca Spania, Grecia și Portugalia —, lor adăugându-li-se spațiile central- și est-continentale (Leonardo Casini), zona Europei orientale nu a fost de nimeni, niciodată, eludată. În fața unei Europe atlantice, protestante și catolice, care a reprezentat fațada oceanică spre Lumea Nouă s-a aflat mereu o Europă orientală, ortodoxă și parțial musulmană, clădită pe tradițiile a ceea ce profesorul de la Oxford Dimitri Obolensky a numit atât de plastic „Commonwealth-ul bizantin", urmat și imitat de cel otoman.

Europa orientală aflată secole de-a rândul în sfera Rusocrației și a Turcocrației, lume a tradițiilor economice agrare, a celor ecleziastice marcate de cezaropapism, a celor politice impregnate de absolutism — de unde, poate, și nevoia actuală de republici prezidențiale, acolo unde parlamentarismul modern are încă tradiții minore (mai ales în mediul slav) — este, în chip vădit, altceva decât Europa centrală. Aceasta din urmă — periferie activă și creatoare a Europei apusene, dominată confesional tot de protestantism și de catolicism —, cu priorități democratice spirituale pe plan continental în vechea Pragă încă, este lumea ce coboară din așa-zisul „imperiu iagellonic" și din Austrocrația ce și-a lăsat amprenta decisivă asupra Ungariei și Cehiei, Slovaciei și Poloniei, Croației și Sloveniei, pendulând între Orient și Occident. De curând profesorul francez Georges Castellan a publicat la Fayard o foarte utilă istorie a popoarelor Europei centrale urmărind tocmai oscilările lor între lumea germană și aceea rusească; și adaug din parte-mi că nu trebuie uitate nici înclinațiile orientale ale acestei „Mitteleuropa", cum ar fi cele ale Moraviei chirilo-metodiene sau ale Ungariei arpadiene spre Constantinopol, cele ale Austriei spre

www.dacoromanica.ro

Balcani, cele ale Poloniei spre Rusia țaristă, pentru a nu mai vorbi de raportările recente ale acestui spațiu la colosul sovietic.

Revenind la Europa orientală, criteriile ce o stabilesc sunt, deopotrivă, geografice și culturale, etnice și confesionale, determinând hotarele sale atât de flexibile. Ele au putut cuprinde în unele momente fie Asia Mică — în preistorie, în evul mediu, în contemporaneitate (prin intermediul NATO) —, fie Ungaria, Polonia sau Finlanda supuse la un moment dat sultanilor sau țarilor.

La rându-i, această Europă orientală este obiectiv scindată în două subzone: cea a Sud-Estului european, adunând alături spațiul balcanic și cel carpato-dunărean, cu tendința tot mai vădită de extindere către spațiul pontic, dezvoltând astăzi relații variate cu nou creata Comunitate a Mării Negre, cu mediul caucazian — pe care Consiliul Europei îi vede deja ca limită a jurisdicției sale ideale — și cu mediul ucraineano-rusesc; acesta din urmă constituie, de fapt, cea de a doua subzonă a spațiului european oriental, stabilind în cuprinsu-i un dialog — menit, poate, unui oarecare viitor — între lumea ortodoxă și aceea a Islamului, estompând eventual, aici, exaltările fundamentaliste vădite dincolo, pe pământul fostei Iugoslavii.

Spațiu al tradițiilor imperiale, vehiculând ideologii supranaționale, de la aceea țaristă a „celei de a treia Rome" sau de la cea a panslavismului, până la statalitatea asiatică de tip stalinist și la „internaționalismul proletar", acest rezervor uriaș al Europei de est — de fapt al Europei întregi și al întregii planete — trăiește timpul unor nostalgii, al unor exacerbări naționaliste și ortodoxe (repolitizarea ortodoxiei este o realitate la acest sfârșit de secol XX!), nu mai puțin al unor proiecte de integrare cu celelalte două Europe, aceea centrală și aceea occidentală.

Continentul nostru, a cărui unitate rezidă într-un singur punct care îi este și liantul — anume creștinătatea sa tradițională — își are zonele sale bine definite, ba chiar, cum știm, și faimoasele „euroregiuni" sau „regiuni transfrontaliere": unele durabile, atunci când se află înlăuntrul aceleiași zone de civilizație (așa este „euroregiunea Mediteranei occidentale" sau „arcul latin" Catalonia-Franța meridională-Lombardia, așa este „euroregiunea Rinului superior" sau „regio basiliensis" cu teritorii franceze, germane și

www.dacoromanica.ro

elvețiene), altele artificiale, atunci când sunt împărțite între două asemenea zone culturale (așa este mult discutata și neviabila „euroregiune carpatică", amestecând ținuturi ale Ungariei și Poloniei ținând de Europa centrală, cu cele ale României și Ucrainei aparținând Europei orientale).

Care este oare, aici, locul și soarta românității? O afirmație cred că se impune de câțiva ani buni. Suntem și rămânem est-europeni, asumându-ne — fără complexe de superioritate sau inferioritate, dacă se poate — destinul furtunos al acestor părți de lume. Suntem, în plus, „latinii Răsăritului", aducând puțin din rigoarea relaxată a Romei în acest spațiu al tranzacțiilor politice perpetue, al zăbavei prelungite dar fecunde, al gestului totalitar și dominator, al strălucirilor crepusculare, al jertfelor inutile sau superbe, al misterului și al extazului ortodoxiei.

În goana după Europa să ne amintim, din când în când, că Europa s-a născut în apropiere, la poalele Acropolei ateniene, în inima Orientului balcanic, ceea ce nu ne conferă, evident, nici avantaje, nici merite. În nestăvilita dorință de a se vedea că suntem ai Europei se cuvine să știm exact în care parte ne este locul. Și să o spunem, cu toate nuanțele, însă răspicat.

Cele câteva fragmente de continent ce au avut o existență distinctă, chiar dacă între frontiere mișcătoare, stau alături, cu adversități și cooperări intermitente, și merg alături pe făgașuri de mult trasate de istorie. Esențial este ca fiecare popor, cu mentalitatea fasonată de secole și secole de experiență, să-și cunoască acest loc, chiar dacă năzuințele îl poartă, uneori, spre alte orizonturi. Românii, privind de atâtea ori, în trecut și în prezent, spre Europa occidentală cea prosperă și pragmatică, nu trebuie să uite că aparțin Europei orientale. După cum, învecinându-se Europei centrale — spre care ținuturile noastre transilvane pătrund geografic și cultural —, ei trebuie să învețe a prețui locul distinct pe care îl au între răsăritenii continentului.

Altminteri, unele fantasme politice ne-ar putea conduce spre utopie. Ceea ce, să nu uităm, într-o bună limbă străveche înseamnă „locul de nicăieri".

www.dacoromanica.ro

CE POATE FI, ASTĂZI, „CIVILIZAȚIA ORTODOXIEI"?

Gândurile care urmează sunt, cum bine se deslușește, cele ale unui istoric al culturii și, deși aparținând unui laic, ele au avut privilegiul de a prefața o reflecție colectivă și internațională a reprezentanților facultăților și înaltelor școli de teologie ortodoxă adunați la București, din mai multe colțuri de lume, în miezul de august 1996.

Aducând selectei adunări de teologi universitari mesajul Academiei Române, ele au avut în vedere, înainte de toate, faptul că în epoca noastră devine tot mai evidentă împrejurarea că în marile evenimente care sunt, din păcate, conflictele majore ale umanității de astăzi, mai mult, cu mult mai mult decât rațiunile economice și politice, motivele etnice și religioase sunt determinante. Și aceasta cu atât mai limpede în fosta lume comunistă unde s-a încercat nivelarea etnicului, a naționalului prin tăvălugul „internaționalismului proletar" și unde religia a fost persecutată în numele „ateismului științific".

Asemenea situații devin cu deosebire clare în cazuri precum cel al Iugoslaviei, stat creat pe temeiuri politice la 1 decembrie 1918, când — în urma pactului, din anul anterior, de la Corfu — s-a proclamat regatul independent „al sârbilor, croaților și slovenilor", aceiași care, de data aceasta pe temeiuri etnice și religioase, s-au despărțit după mai bine de șaptezeci de ani în stare de război, mai întâi în aplauzele inconștiente, mai apoi în spaimele crescânde ale unei Europe neputincioase.

www.dacoromanica.ro

Nu mai puțin, totodată, trebuie să ținem seama și de faptul că dintre religie și etnie, cea dintâi marchează distincția cu mult cea mai adâncă între oameni. Căci, așa cum remarca profesorul de științe politice al Universității Harvard, Samuel P. Huntington într-un studiu din 1993, comentat pe toate meridianele intelectuale ale lumii, din cancelariile diplomatice până în mediile academice — este vorba de celebrul *The Clash of Civilizations?* —, „o persoană poate fi jumătate francez și jumătate arab, și simultan chiar cetățean a două țări. Este cu mult mai greu însă să fie jumătate catolic și jumătate musulman".

În ciuda faptului că majoritatea învățaților recunosc că civilizațiile se disting între ele prin istorie, limbă, tradiție și — mai ales — prin religie, pentru foarte mulți politicieni și diplomați — inclusiv români — criteriul religios al evoluțiilor continentale și transcontinentale este ignorat, neglijat sau minimalizat la acest sfârșit de secol XX (faptul a fost evidențiat de chiar discuțiile, neîncheiate încă, privind locul României în această parte de Europă, fie ea „centrală", „est-centrală", „sud-estică" sau „orientală"). Și aceasta în ciuda unor fenomene complexe, ilustrate zilnic de evenimente cărora le suntem martori prin intermediul presei electronice, cum ar fi, din nou, cazul fostei Iugoslavii unde știm bine că s-a manifestat ceea ce politologia definește drept „sindromul țărilor înrudite" — înrudite în primul rând cultural-religios (așa-numitul „kin-country syndrome") — potrivit căruia Germania, Austria și Vaticanul au sprijinit catolicismul Sloveniei și Croației, Iranul șiit, Turcia sunită și Arabia Saudită au asistat amplu Bosnia musulmană, iar Rusia ortodoxă a președintelui Elțîn a fost partizana Serbiei ortodoxe a președintelui Miloșević.

Criteriul religios este cel prezent pretutindeni în evenimentele dramatice ale lumii și de evaluarea lui corectă depinde deznodământul multora, din Irlanda catolicilor și a protestanților, până în Africa înfruntărilor dintre arabii musulmani și negrii animiști, până în Caucazul sfâșierilor dintre armenii sau osetinii creștini și azerii sau ingușii islamici.

La fel, criteriul religios — cu implicațiile sale culturale, de la limbă la artă și folclor — este cel care stă, în primul rând, la

www.dacoromanica.ro

temelia unor politici externe pline de noutate cum este, de la o vreme, cea a Turciei: cu întreaga-i renaștere spirituală islamică — din fericire, încă, în cadrul unui stat secular și laic —, aceasta vădește interese notabile în lunga fâșie euroasiatică locuită de o sută cincizeci de milioane de turcofoni și care se întinde din Basarabia până la frontierele Chinei, din Comratul găgăuzilor până la Alma-Ata kazahilor, într-o lume ale cărei evaluări privind unele concepte fundamentale, precum liberalismul sau economia de piață, sunt cu totul altele decât cele ale europenilor și ale americanilor.

Cât despre discuțiile privind un proces — din fericire nesângeros, dar atât de complicat și atât de speculat politic — cum este integrarea europeană, ele trebuie să ajungă, inexorabil, la același criteriu cultural-religios, acționând de data aceasta precumpănitor în interiorul mediilor creștine, prin raporturile multiple dintre ariile catolicismului, protestantismului și ortodoxiei; aceasta din urmă având a face față, după 1989–1990, și unor contestări de natură extra-spirituală cărora — poate și în numele unei demnități tradiționale — le-a răspuns mai puțin.

Sigur este însă, îndrăznesc să afirm, că datoria istoricilor culturii ortodoxe este, între altele, alături de aceea a teologilor ortodocși, răspunsul limpede la o întrebare iscată sau subînțeleasă adesea, în confruntările intelectuale internaționale: ce este sau ce poate fi, astăzi și mâine, „civilizația ortodoxiei"? Așadar acea civilizație zămislită dincolo de ceea ce politicienii și unii intelectuali occidentali socotesc, în spiritul ce domină de la Renaștere încoace, a fi singura „universitas christiana" care ține doar până la nevăzuta graniță de est a civilizației catolice și protestante, de undeva pe unde spațiul baltic se învecinează cu Rusia și până undeva unde spațiul croato-sloven are drept hotar pe cel sârbesc. Și aceasta — se poate adăuga — în ciuda faptului că valorile ortodoxiei sunt invocate ca model paradigmatic de către cele mai înalte autorități spirituale ale aceluiași Apus: mă gândesc, în primul rând, la unele texte din urmă ale papei Ioan Paul al II-lea relevând, într-un fel, tocmai ceea ce poate oferi ortodoxia lumii de astăzi.

În acest context, răspunsul la întrebarea pusă mai sus trebuie să aibă în vedere acele trăsături ale ortodoxiei care o pot face și

www.dacoromanica.ro

profund contemporană și un reper, într-o Europă a națiunilor, a pluralismului și a democrației.

Esențializând, aceste trăsături sunt, după opinia mea, în număr de patru și le reamintesc. În primul rând este indigenizarea (s-a spus și „inculturarea") adevărului creștin la fiecare popor, de unde și tradiția medievală a diversității limbilor liturgice sau cea a arhiereilor „etnarhi", într-o formulă națională — opusă universalismului romano-catolic — prin care fiecare spiritualitate etnică poate afirma adevăruri universale, fiecare biserică națională fiind totodată unică, actualizând trupul lui Iisus Hristos care este indivizibil; într-o Europă a națiunilor libere și egale, acest caracter național al ortodoxiei înseamnă un imens avantaj.

Într-al doilea rând este structura sinodală, colegialitatea episcopală din ortodoxie, contrastând cu tendințele monarhice din alte biserici precum aceea catolică; într-o Europă a democrației acest caracter sinodal este, să o recunoaștem, un element pozitiv și de limpede modernitate.

Într-al treilea rând este tendința ecumenică a bisericii ortodoxe, cea mai apropiată de rădăcinile comune ale creștinătății și care nu a fost sfâșiată de rupturi fundamentale, cum a fost Reforma în Occident; într-o Europă a integrării acest caracter ecumenic al ortodoxiei joacă un rol deloc neglijabil.

În fine, într-al patrulea rând este rolul laicatului în biserica ortodoxă; într-o Europă modernă, care trebuie să conjuge secularul cu spiritualul, acest rol se cuvine salutat.

Asemenea trăsături istorice ale civilizației ortodoxe din Europa răsăriteană trebuie proclamate și, mai ales, explicate în mediile politice și intelectuale care, prin forța lucrurilor, au mai puțin acces la subtilități specifice dogmei ortodoxe, fie ele misterul apofatic al Sfintei Treimi sau teologia îndumnezeirii omului, doctrina energiilor necreate sau spiritul filocalic.

După cum, cu simț critic și comparatist, trebuie lămurit în medii mai largi, în ceea ce se numește opinie publică, ceea ce sociologia religiei știe, de la Max Weber încoace, despre raporturile dintre confesiuni și câmpul socio-economic, sau ceea ce istoria mentalităților poate demonstra despre corelările ortodoxiei — și

www.dacoromanica.ro

aceasta încă prin tradițiile cezaropapismului din primul Bizanț — cu anume autoritarisme statale, cu o anume personalizare accentuată a puterii politice printr-un lider proeminent, fie el rege, mareșal, secretar general al unui partid comunist sau președinte de republică prezidențială. Oricum, în acest fel se pot face mai ușor perceptibile lumii de astăzi câteva date absolut necesare și distinctive ale civilizației ortodoxe din jurul anului 2000, atât de straniu prezentate adesea în literatura gazetărească internațională. Și nu numai acolo.

Acestor trăsături istorice care, paradoxal, dau actualitate unei biserici socotite „tradiționaliste" li se adaugă posibilele adecvări ale ortodoxiei la situații politice specifice precum cele, dramatice, din Sud-Estul Europei — această autentică „Europă în miniatură" pentru că este singura zonă a continentului unde se regăsesc toate religiile și toate confesiunile sale — sau posibilele și necesarele punți viitoare între ortodoxie și Islam; acel Islam căruia Moise, Abraham și Hristos el însuși îi sunt profeți și ai cărui mistici sufiți și bektași, acuzați de „cristianofilie", au avut, în Balcani, memorabile apropieri de misticii isihaști ortodocși. Astăzi ortodoxia și Islamul — cândva ireductibili adversari politici, dar cu admirabile întrepătrunderi de la literatură la artă — au aici, ca și în Caucaz, vecinătăți când explozive, când pașnice, purtând însă destinul ineluctabil al conviețuirii în vasta arie „sud-est-europeană-pontică", în acum configurata Comunitate a Mării Negre cu o populație de trei sute treizeci de milioane de suflete.

Tocmai în acest mai nou context ortodoxia românească —cea mai numeroasă după aceea a Rusiei — poate fi polarizantă, mai ales prin caracterul său inconfundabil de unică ortodoxie latină, unind raționalismul cu elanul mistic.

Iar încheierea mea nu este alta decât aceea că, în pofida unor opinii politice curente și superficiale, „clauza religioasă" poate și trebuie să aibă greutatea sa în procesul integrării europene unde ortodoxia nu trebuie să-și irosească șansa de a se dovedi congruentă cu noua Europă.

Nu demult, într-un colocviu internațional de la Paris dedicat modelelor culturale continentale și unde am fost unul dintre

www.dacoromanica.ro

moderatori, cercetătoarea Ewa Bienkowska, vorbind despre „Viitorul Europei și bisericile creștine", comenta lucid chipul în care puternica biserică catolică a Poloniei a pierdut la un moment dat partida socio-politică, neputându-se adapta, în fond, preschimbărilor democratice din epoca post-totalitară, fapt vădit eclatant în unele alegeri din țara „Solidarității".

Ca istoric al culturii românești, vreau să sper cu tărie că ortodoxia noastră, democratică prin structura sa eclezială, cu întreaga sa moștenire grevată de un specific național care a fost, deopotrivă, al luptei eroice și al supunerii răbdătoare, al așteptării prudente și al tranzacției oportune, va ști să joace înțelept tocmai această carte a integrării europene, cu păstrarea unui asemenea specific popular, a valorilor perene ale Răsăritului și cu ochii ațintiți spre acea lume de la miazăzi de Dunăre, afină pentru că este ortodoxă și ea, unde s-a născut morala și estetica celei mai vechi biserici creștine. Care iată — și acesta este un adevăr tulburător al istoriei contemporane, pe care s-ar cuveni a-l rosti mai des — ar putea deveni și una dintre cele mai moderne în secolul al XXI-lea.

www.dacoromanica.ro

PRIMA EUROPĂ A ROMÂNILOR

Dificilul proces al unei integrări, așadar al intrării armonioase într-un ansamblu, într-un grup deja constituit — în cazul de față „Clubul Europa", în fapt expresia politică și economică reductivă a continentului ce amintește frapant de medievala, occidentala și limitata „universitas christiana" —, cu păstrarea unei identități, adică a unei particularizări care până la urmă poate semnifica și o abstragere din același ansamblu sau grup, își sporește gradul de dificultate atunci când operăm cu noțiuni ale culturii. Și aceasta măcar și numai pentru faptul că dacă procesul politic, economic și militar de la acest final de secol este cel al venirii unor identități naționale către o integrare cu tente supranaționale, trecutul civilizației continentului — un trecut fără de care nici un prezent nu se poate construi — indică limpede un proces întru totul invers: dintr-o lume integrată spiritual, fie și la un nivel genuin și în vremi aurorale, pe temeiuri comune ale antropologiei, arheologiei și credințelor s-au constituit, ulterior, identități etnice, mai apoi teritoriale, în sfârșit naționale ce au închegat acea realitate culturală relativ târzie care s-a numit Europa.

Fără să vreau să șicanez pe nimeni, voi remarca în treacăt și împrejurarea că, de fapt, acolo unde strategia politică actuală presupune o integrare europeană spre un nucleu euro-atlantic (care de trei sute de ani este activ și polarizant din motive confesionale, constituționale și, nu în ultimul rând, economice), strategia culturală este obligată să presupună, mai precis, mult mai larg, o integrare europeană într-o dimensiune mediteraneano-atlantică, din rațiuni terminologice prea clare spre a mai fi explicate; de

www.dacoromanica.ro

altminteri, astăzi, însuși conținutul Uniunii Europene este și unul mediteranean prin aderarea în 1981, și apoi în 1986, a Greciei, a Spaniei și a Portugaliei, țări care ele, în primul rând, trebuie să ne preocupe ca model de integrare spirituală pentru România, iarăși din pricini de tot limpezi.

În explicabila și, pentru mulți, contagioasa euforie a aderării noastre viitoare la Uniunea Europeană, scrutarea trecutului — fie el și îndepărtat — poate fi plină de sugestii. Nu trebuie să ne scape, cred, din vedere faptul că, istoricește, integrarea firească a românilor în spațiul cultural european a fost una pe care aș numi-o concentrică, pentru că dacă în veacul nostru Brâncuși sau Enescu, Tzara sau Ionesco fac parte, deopotrivă, din cultura noastră și din cea a Extremului Occident, acum câteva secole culturilor imediat învecinate acestui „triunghi al munților și pătrat al apelor", ca și culturii vechi românești, evident, le-au aparținut la Esztergom Nicolaus Olahus, la Kiev Petru Movilă și la Stambul Dimitrie Cantemir.

Și încă mai departe mergând în timp, spre acele geneze culturale creatoare ale unei etnii și ale unei limbi, ale unei „forma mentis", care ne-au particularizat în Orientul european ca pe singurii latini, ca pe singurii sedentari creștinați popular și nu prin convertire aulică, ca pe singurii care au respins exaltările mistice, ereziile sau ostentația vizuală, în numele unei ordini a spiritului iarăși de sorginte latină, vom constata — fără păgubitoare complexe de vreun fel — că am avut, totuși, șansa istorică a integrării în „prima Europă" — și cea mai universală —, născută între Marea Egee și munții Carpați, între începuturile protoistoriei și începuturile creștinismului: este locul și sunt timpurile în care s-a conturat aici procesul care a dus la definirea etnică și lingvistică a Europei prin restructurările indo-europene și în care s-a zămislit prima democrație — cu întreg cortegiul moral, estetic și logic al unei reflecții europene ce i-a avut drept părinți pe „balcanicii" Platon și Aristotel —, în care și-a avut centrul politic și ideologic statul balcano-mediteranean al Romei târzii, creator al creștinătății europene „extra fines Imperii", până în inima barbariei dintre Rin și Atlantic.

 www.dacoromanica.ro

Această Europă incipientă și în miniatură, care este Sud-Estul continentului, acolo unde până astăzi stau alături — uneori cu notorii și sângeroase conflicte, alteori cu neașteptate toleranțe și întrepătrunderi — toate religiile și confesiunile europene, singurul loc unde s-au învecinat până de curând cele mai puternice blocuri militare din istorie a fost, paradoxal, un spațiu cu adevărat integrator, pe plan intelectual, în ultimii treizeci de ani, prin osteneala Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene; aceasta, cu cele peste douăzeci de țări care o alcătuiesc, balcanice și occidentale, dar și extraeuropene — de la Japonia până la Statele Unite —, și-a propus și a realizat, chiar și în momente de acută criză politică, o cooperare a comunității academice și universitare preocupate de trecutul și prezentul acestei zone originare de Europă, sub semnul tutelar al unor mari spirite europene de la Constantin Jireček și Jovan Cvijić, la Nicolae Iorga și Denys Zakythinos sau la magistrul și predecesorul meu — în conducerea acestei comunități savante — Emil Condurachi.

În viitoarea integrare cultural-europeană, atât cât se va realiza, nimeni nu va putea ocoli problematica, dramatică sau luminoasă, a acestui Sud-Est european care, în ciuda prestigiului său spiritual, va rămâne încă — să nu ne facem iluzii — locul unor discriminări, marginalizări și disfuncții.

Sigur este, însă, că pentru noi, românii, aproape fiecare referire la monumentele istorice, la folclorul muzical, literar și coreografic, la instituțiile politice sau la dreptul cutumiar, la credințe și mituri trebuie să treacă prin grila sud-est europeană: arheologul va avea ca punct de referință esențială complexul de la Karanovo, sau arta princiară a tracilor, sau antichitățile greco-romane din Moesia sau Dalmația; istoricul de artă va face trimiteri, la tot pasul, la arhitecturile sau frescele din țaratele sud-slave, de la Athos, din Salonic sau din Bizanț, sau la barocul constantinopolitan al epocii cantacuzin-brâncovenești; istoricul mentalităților va ști că din orizontul turco-fanariot ne-au venit în vocabular, în moravuri, în instituții atâtea ecouri balcanice care au dat o colorătură aparte civilizației singurului spațiu ce și-a păstrat în Sud-Estul Europei integritatea statală, cu tot ceea ce a decurs de aici, de

la eroismul cruciat al evului mediu la mentalitatea tranzacțională a timpurilor moderne.

Zonă permanentă și obligatorie de comparație pentru realitățile culturale românești, realitățile culturale sud-dunărene sunt, până în secolul modernizării noastre, principalele repere ale unei comunități din care facem parte, de la nivelul țărănesc până la cel princiar, ceea ce trebuie subliniat cu tărie, accentuând vocația europeană a unei punți tradiționale între Orient și Occident. Nu altfel procedează, în cercetarea locului european al unor mari regiuni istorice creatoare de identități naționale moderne, cercetătorii din țările scandinave și iberice, cei din țările baltice sau din cele ale așa-zisului „grup de la Vișegrad" mult mai apropiate, decât noi, de Uniunea Europeană.

În acest ceas care prefigurează fericit, se pare, un nou destin european, oamenii de cultură români nu trebuie să uite că între spațiul mediteraneano-atlantic și cel euro-asiatic, între „homo atlanticus" și „homo sovieticus", între supranaționalismele acceptate sau impuse ce ne pot aminti de unele construcții imperiale de odinioară — de la Turcocrație la Austrocrație —, Sud-Estul european participă prin valori, obiceiuri și aspirații, ce constituie un model cultural posibil, la viața spirituală a spațiului ortodox și islamic — care merge până în Caucaz și în arealul pontic — sau la cea a spațiului catolic și protestant al Europei dunărene, părți ale marii Europe. O mare Europă care trebuie să rămână doar un nume geografic acoperind mai multe realități cultural-istorice — precum cel al Asiei, precum cel al Americilor —, fără a pretinde vreodată să devină o entitate spirituală unică, creatoare a unui model european unic. De altminteri, este loc pentru a nădăjdui că visul unui model unic, al unui partid unic, al unei religii unice, al unei rase unice este pe cale să dispară. Iar „Casa Comună Europeană" este pe cale să primească, în spațiile sale diverse și inconfundabile, multiplele și coloratele prezențe naționale care să o facă să semene cu orice în afară de o cazarmă.

www.dacoromanica.ro

VISUL LUI HERZL

La 3 iulie 1904 își încheia viața la Edlach, lângă Viena — la aceeași vârstă, în același an și în același spațiu german unde murea Cehov —, cel pe care Arghezi l-a numit, inspirat, „cel mai singuratic zămislitor de state": Theodor Herzl.

Supus al dublei monarhii chezaro-crăiești, acest evreu de rit spaniol s-a născut într-un punct de confluență al Europei centrale cu Europa răsăriteană, la Budapesta, a studiat în capitala Austriei și a fost martor, în calitate de corespondent parizian al faimoasei „Neue Freie Presse" vieneze, la procesul Dreyfuss.

Trăind intens acest moment de apogeu al provocărilor antisemite din Apus și al persecutării evreilor din Răsărit, Herzl își conturează, în ultimul deceniu al veacului trecut, ideea de o neașteptată îndrăzneală a creării unui stat evreiesc propriu, prin forțe proprii. Acesta era *Der Judenstaat* — citez chiar titlul cărții sale din 1895 —, gândit cu o autentică temelie într-o societate pe acțiuni sub patronaj englez (de altminteri în 1899 s-a și creat, în scopul susținerii proiectului, o bancă ce se numea „Jewish Colonial Trust"); visatul stat al lui Herzl urma să fiinţeze undeva pe planetă — primul gând firesc a mers spre Palestina, alții reflectau asupra întinsurilor Argentinei —, unde să fie adunați urmașii celor pe care Titus îi spulberase, cu aproape două mii de ani în urmă, al căror număr se afla, pe la 1850, în jurul cifrei de 4 750 000. Din această cifră totală a populației mondiale evreiești, 72% se găsea în Europa răsăriteană, unde spiritualitatea și realitatea iudaică erau mult deosebite de cele din Occident.

www.dacoromanica.ro

Dacă în atmosfera liberalismului vest-european emanciparea individuală constituia nota distinctivă a intelectualității evreiești — de la Heine la Marx și Disraeli —, fie chiar și cu prețul abandonării iudaismului, Răsăritul polonez, galițian, rusesc și românesc stătea sub o cu totul altă zodie: cea a unui colectivism evreiesc de oameni săraci și împilați, locuind în „ghetto"-uri și în mici târguri de tip „shttetel", unde persecuțiile teribile încep după 1880 — când are loc, de aici, prima emigrare („aliya") spre Palestina —, în climatul sumbru al guvernării lui Pobedonoștev, când se va inaugura seria pogromurilor începute la Kiev în 1881 (anul asasinării țarului Alexandru al II-lea) și culminate la Chișinău în 1903.

Această situație a evreimii est-europene explică, de altminteri, prezența crescândă, printre imigranții din Palestina, a mii de pionieri ruși care în 1908 vor crea, lângă Jaffa, cartierul Tel Aviv. Din această realitate geografică și demografică, conjugată cu ideologia lui „Eretz Israel" și cu sprijinul pe care bogați evrei occidentali îl dădeau coreligionarilor mai nevoiași din Est care luau calea aceleiași Palestine — de la Sir Moses Montefiore, ajuns lord primar al Londrei, până la baronii Salomon și Edmond Rotschild —, în fine, cu misiunea lui Herzl la Stambul în scopul achiziționării teritoriului palestinian de la stăpânii săi otomani (jucau un rol aici și relațiile sultanului Abdul Hamid cu kaiserul Wilhelm al II-lea) s-a născut, în fapt, baza mișcării sioniste.

Această mișcare mondială pentru crearea statului evreu, primindu-și numele, în 1894, de la scriitorul Birnbaum — în legătură, firește, cu sacra colină a Sionului — își stabilea programul de acțiune în celebrul congres de la Basel, deschis la 29 august 1897, cu aproape două sute de delegați din toată lumea. Pentru întâia oară de la distrugerea celui de-al doilea templu din Ierusalim, în anul 70, evreimea își exprima acum o linie de acțiune coerentă, repede recunoscută pe plan internațional, exprimată în congrese anuale; Herzl el însuși avea să participe regulat la acestea, până la al șaselea (1903) când, de altminteri, a fost respinsă propunerea britanică Chamberlain pentru crearea statului evreiesc undeva în Africa de est, mai exact spus în Uganda, propunere pe

www.dacoromanica.ro

care chiar întemeietorul mișcării sioniste o acceptase ca un experiment (era așa denumitul „sionism fără Sion").

După dispariția lui Theodor Herzl, sionismul are în frunte pe chimistul de origine rusă Haim Weizmann care, stând în Anglia, se afla în bune relații cu Arthur James, conte Balfour, cel care, în 1917, în spiritul Foreign Office-ului, avea să dea declarația ce-i poartă numele, recunoscând dreptul evreilor de a se aduna în Palestina, acum intrată sub mandat britanic. Același Weizmann avea să devină primul președinte al Israelului, în primăvara anului 1948, după ce Națiunile Unite recunoscuseră în decembrie 1947 legitimitatea statului evreiesc. Se împlineau atunci exact cincizeci de ani de când „profesorul în redingotă" — l-am citat din nou pe Arghezi — rostise, în septembrie 1897, următoarele cuvinte profetice: „La Basel am fondat statul evreiesc... Dacă aș spune asta cu glas tare mi-ar răspunde un râs universal. Dar peste cinci ani, peste cincizeci de ani, cu siguranță, toată lumea va recunoaște acest lucru". După o jumătate de secol, visul lui Herzl se împlinise. Acum celebrăm o altă jumătate de veac de când idealul gândit și așteptat de mult huliții sioniști a devenit o realitate. Realitatea de excepție care se numește statul Israel.

www.dacoromanica.ro

UN HOHENZOLLERN CU SPECIFIC NAȚIONAL

Când mi s-a întâmplat să citesc mai demult, în colecția ziarului „Universul", sub data de 28 august 1931, știrea potrivit căreia toți jandarmii români trebuiau să aibă brodat pe batista de mătase a uniformei chipul regelui Carol al II-lea, această imagine maoistă „avant la lettre" m-a împăcat, o dată mai mult, cu propria noastră istorie. Trăind din plin în mentalitatea tranzacțională despre care am mai scris câte ceva — și care va fi reprezentat virtutea salvatoare a unui neam latin, oriental și balcanic —, generația care a precedat-o pe a mea (m-am născut în penultimul an de domnie al „Craiului Nou", cum îl numeau encomiastic mulți dintre cei care l-au înjurat apoi copios) a sacrificat din plin, chiar dacă pe alocuri cu eleganță, pe altarul unui adevărat cult al personalității. Un cult fără de care, poate, Codreanu și Antonescu, Dej și Ceaușescu nu și-ar fi cunoscut turiferarii, la nivelul cvasidemențial pe care în Europa nu l-au știut decât dictaturile „clasice" ale veacului, pe meridianele stalinist, nazist și fascist.

Românul „fin" și, mai ales, țoapa de vagă extracție burgheză — și cu la fel de vagi pretenții intelectuale — l-au decretat pe Carol al II-lea un „personaj detestabil". Pe de altă parte, nu este greu să constați că în ultimii ani, foști supuși tăcuți și cuminți ai regimului comunist, dar în care s-au aprins brusc, prin 1990, durabile sentimente monarhiste și cărora le-a înflorit peste noapte convingerea că democrația românească dinainte de 1938, departe de păruieli și potlogării, va fi fost comparabilă întru distincție celei britanice, se feresc ca dracul de tămâie să facă cea mai nevinovată aluzie la cel care a fost, cu siguranță, cel mai cultivat, mai

www.dacoromanica.ro

inteligent și mai harismatic suveran al dinastiei românești a Hohenzollernilor; dar care, nu mai puțin, e drept, a instituit dictatura sa personală, nici mai bună și nici mai rea decât aceea a unui alt monarh foarte interesant din Balcani, anume Boris al III-lea de Saxa-Coburg în Bulgaria anului 1934 sau decât, din 1929 începând, cea a propriului cumnat al regelui de la București, care era Alexandru Karagheorghević, suveranul atunci ivitei „Iugoslavii" (aceasta pentru a nu mai face trimiteri la regimurile de fier contemporane cu Carol al II-lea, cele ale amiralului Horthy în Ungaria, mareșalului Pilsudski în Polonia, generalului Metaxas în Grecia).

După deloc comodul Carol Întemeietorul, de o germanică inflexibilitate până la sfârșit, după timidul Ferdinand cel Loial, amândoi născuți pe alte meleaguri și într-o altă confesiune decât cea a supușilor, „Cărluță" avea imensul avantaj, în ochii poporului său, de a fi primul rege care văzuse lumina zilei în România, primul Hohenzollern botezat ortodox și vorbitor de limbă neaoșă, cu nuanțe și chiar în argou (nu spunea oare Carol I despre flușturatecul său strănepot omonim, că este român „fiindcă înjură și face datorii"?).

Indiscret și ipocrit, histrion și, mai ales, imprevizibil — de la căsătoria cu Ioana Lambrino, stârnitoare de nu puține complicații dinastice, până la renunțarea din 1925 la moștenirea regală din dragostea pentru „Duduia" Lupescu a celui care devenea simplul „Carol Caraiman" și până la triumfalul zbor München–Băneasa din iunie 1930, conducându-l direct spre treptele tronului —, cel de-al treilea rege al românilor, despre care s-au scris atâtea lucruri abjecte („morfinoman" și „alcoolic" erau printre epitelele blânde) a fost un erou de roman greu de egalat în epocă. Mai mult și mai profund, el a fost tipul de cârmuitor de care au avut, au și vor mai avea nevoie românii, cel al conducătorului paternalist evoluând, de la epocă la epocă, între hotarele unei „dictaturi luminate" sau între cele ale unei democrații liberale foarte mușchiuloase, cu lideri autoritari al căror model neîntrecut rămâne, fără doar și poate, „Vizirul" Ion C. Brătianu, cel care a

www.dacoromanica.ro

stăpânit fără crâcnire România între 1876 și 1888, în cea mai lungă guvernare de partid din timpurile precomuniste.

De altminteri, conștient de această nevoie românească de conducători cu mână forte, Carol al II-lea avea să mărturisească la un moment dat unui ziarist englez: „Democrația nu poate avea în România aceleași conotații ca în Anglia. În celelalte țări, regele trebuie să se închine în fața directivelor miniștrilor săi. Aici miniștrii fac numai ce le spun eu". Pentru cel care crea în 1938 și, mai apoi, în 1940 formațiuni politice unice cum era „Frontul Renașterii Naționale" și „Partidul Națiunii", noutatea constituțională din februarie 1938 — „Toate puterile emană de la rege" — era congruentă nu doar cu o atmosferă europeană, ci, mai ales, cu o realitate românească pe care el, cel dintâi probabil, a intuit-o din plin la palierul suprem al puterii.

Vital („Carol e un păcătos, dar e bărbat", spunea despre el propria-i mamă, regina Maria), voluntar printr-o moștenire sigură a descendenței sale victoriene, instruit — nu prin școli, ci prin lecturi și meritând din plin titlul de „Rege al Culturii", —, Carol a fost iubit mai ales de tineretul timpului și nu a lăsat indiferent pe nimeni. Într-o epocă deschisă aventurii, îndrăznelii, tinereții, răsturnărilor de tot felul, de la politică la arte — erau faimoșii „the roaring twenties" —, prințul Carol a reușit să împartă, la un moment dat, propria-i țară în două tabere, performanță detestată de unii, dar care rămâne, în fond, un unicat, mărturisind o prezență individuală covârșitoare a celui ce avea să fie curând aclamat drept regele Carol al II-lea. Rege care, detronându-și fiul nevârstnic, nutrea convingerea că salvează astfel o „țară... pe marginea prăpastiei" — erau cuvintele unui partizan al său, reluate integral de un adversar, Ion Antonescu, după rebeliunea din 1941 —, o „țară (care) n-are căpetenie" — spusa aparține patriarhului-regent Miron Cristea —, o țară în plin haos accentuat de criza economică din 1929, o țară, în fine, plină de corupție și care risca să piardă toate creditele din Occident (diagnosticul aparține iarăși unor oameni ai timpului și sună nespus de actual urechilor noastre).

Urcat pe tron cu sprijinul armatei spre a stăvili „anarhia partidistă", vădind un gust hipertrofiat pentru fast, uniforme și titluri

www.dacoromanica.ro

(de la cel, „de operetă" s-a spus, al „marelui voievod de Alba Iulia", până la cele ale „rezidenților regali"), Carol al II-lea avea în stăpânire o „țară domnită", în sfârșit. Sintagma este a lui Nicolae Iorga, unul dintre apropiații monarhului căruia îi dăduse lecții despre istoria românească, care l-a sprijinit și slujit alături de personalități atât de diferite precum Gheorghe Tătărescu, Constantin Argetoianu, Nae Ionescu, Mihai Ralea sau Mihail Manoilescu, cel ale cărui cuvinte despre „spiritul, inteligența și puterea lui de pătrundere în probleme de stat... informația lui bogată în toate domeniile", merită a fi citate în legătură cu mult hulitul fiu al lui Ferdinand.

Cu o economie prosperă, cu o Capitală care înflorea urbanistic și devenea cel mai internațional oraș modern al Europei răsăritene — prin demersul unei echipe de arhitecți de primă mână, de la G. M. Cantacuzino și Duiliu Marcu, la Horia Creangă și Octav Doicescu —, cu o „Fundație pentru Literatură și Artă" care a marcat o vârstă fastă a literelor române sub oblăduirea rafinată a lui Alexandru Rosetti, deceniul domniei carliste a însemnat, între 1930–1940, momentul de zenit al vechii Românii. Cu toate acestea, posteritatea nu a fost deloc clementă cu suveranul care i-a combătut pe legionarii ce i-au asasinat doi prim-miniștri și care s-a temut, lucid, atât de Germania, cât și de Rusia sovietică (față de care propunea relații „corecte, chiar politicoase, dar nu amicale"), cu regele care a asistat neputincios la dezmembrarea propriei sale țări, dar care a știut să descifreze Europa de după Versailles cu limpezimea dezvăluită de *Orbita Satanei*, însemnările sale braziliene din 1945.

Pentru mulți, în atmosfera de oralitate bârfitoare și nivelatoare a clasei politice românești, Carol al II-lea a reprezentat o paranteză dăunătoare în curgerea dinastiei. Mărturisesc că pentru mine, dimpotrivă, acest rege inteligent și amoral pare a fi răspuns aproape integral așteptărilor unei lumi doritoare de liniște, bunăstare și siguranță, o lume care a făcut din suveranul său, pentru un timp prosper, modelul cârmuitorului autentic. De la generali la coafeze, de la familiarii grădinilor de mahala la cei ai barurilor cosmopolite, de la bancheri și industriași cu opulente vile „florentine"

www.dacoromanica.ro

la intelectuali subțiri prizând gestul de autoritate și mecenat, de la tinerii malagambiști la micii burghezi cu cheag din „locuințele ieftine", Carol al II-lea a fost — într-o vreme a naționalismului ascendent — un rege național. Cronologic, de altminteri, după el au început — în istoria monarhiei și în istoria României, deopotrivă — platitudinea și dezastrul.

www.dacoromanica.ro

O TEMĂ ROMÂNEASCĂ DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI NOSTRU: RENAȘTEREA

Prefațând, cu peste un deceniu în urmă, reeditarea *Filosofiei Renașterii*, cartea profesorului român de la Universitățile din Iași și București P.P. Negulescu, eram adus a reflecta asupra locului acestui solid compendiu universitar în categoria lucrărilor generale de sinteză asupra gândirii renascentiste scrise în ultima sută de ani. Tot acolo îmi puneam o întrebare legitimă, cred, iscată de noianul de contribuții internaționale aduse întru lămurirea unui fenomen spiritual de răscruce din istoria civilizației europene. Ea, întrebarea mea, suna cam așa: care este locul contribuției profesorului român de istoria filozofiei — cel despre care Iorga scria că a fost „o icoană a maestrului său Maiorescu până și la cel mai mărunt dintre gesturi" —, nu atât în ansamblul preocupărilor mondiale de acest gen (nefiind scrisă într-o limbă de circulație internațională, încercarea lui Negulescu, atât de trudnică și de necesară, pentru publicul nostru de la 1910, 1914, 1945 și 1947, a rămas practic necunoscută confraților săi străini), cât mai ales în sfera interesului românesc pentru un moment de importanță cardinală în istoria umanității, adică pentru Renaștere?

În 1984, Zoe Dumitrescu-Bușulenga nota un gând pe care, împărtășindu-l, aș putea să-l ilustrez prin câteva exemple foarte cunoscute sau prin altele, mai puțin știute, dacă nu chiar uitate: „Se spune, în general, că nu există intelectual român cu adevărat cultivat care să nu aspire la o cuprindere a acelei vremi

www.dacoromanica.ro

uimitoare, care să nu vrea să se apropie în felul său particular, cât mai original, de fenomenul «miraculos» al Renașterii europene, pentru a-l rejudeca parțial ori integral, pentru a-i iscodi tot alte și alte articulații, pentru a-l strânge într-o sinteză mai aparte". Scrise cu prilejul editării unui op de tinerețe al unui student menit notorietății, cu numele de Mircea Eliade — ce și-a trecut cu el un examen prezidat chiar de P.P. Negulescu —, rândurile de mai sus se potrivesc, în alt fel, și strădaniei celui din urmă.

Atunci când, la sfârșitul anilor '90 ai veacului trecut, acest elev de frunte al lui Titu Maiorescu își ținea cursul ieșean închinat celei mai mult cercetate pagini din istoria civilizației europene, ca și atunci când, în 1910, el începea să-și publice prelegerile — consemnând, în prefață, „renașterea" intelectuală a momentului —, aspirația cărturarilor noștri, de formații umaniste diferite, întru îmbrățișarea mirabilei înfăptuiri culturale de acum o jumătate de mileniu se vădea tot mai clar, în primul rând în direcția unor contribuții erudite cu caracter istoric. Împrejurarea ținea, la 1900, de registrul din ce în ce mai larg al preocupărilor românești pentru istoria universală a tuturor epocilor — acolo unde apăreau câteva cărți, în limba franceză, în chiar Parisul ce era pe atunci capitala mondială a cercetării și a consacrării în amintitele domenii —, așa cum au fost ele dovedite de interesul pentru teoria istoriei mărturisit strălucit de un mare profesor al aceleiași Universități din Iași, A.D. Xenopol, în 1899 și 1908, de contribuții la istoria literară a Franței moderne răsfrântă în urmărirea imaginii Greciei, ale lui Eugen Lovinescu în 1908, sau de sistematizarea, datorată unui alt universitar ieșean, în domeniul istoriei bizantine târzii cercetate prin istoria unui oraș ca Salonicul, a doua metropolă a imperiului, de către Orest Tafrali în 1913.

Dacă vom excepta preocupările pentru evul mediu final occidental și pentru cele dintâi începuturi ale Renașterii, investigate din perspectiva politicului, dar și a mentalului de către cel ce fusese cel mai ilustru student trecut prin sălile Universității din capitala Moldovei — să nu uităm că în anii 1892–1916 Nicolae Iorga își concentra atenția asupra „cruciadelor târzii" ce l-au condus și la personajul din veacul al XIV-lea numit Philippe de

www.dacoromanica.ro

Mézières, și la contactele Orient-Occident cu impactul asupra mentalității apusene, adâncite prin „notele și extrasele" privind secolul al XV-lea —, drumul ne va duce, mai întâi, spre un istoric de netăgăduită hărnicie, cercetător al arhivelor și al bibliotecilor occidentale unde găsea și texte inedite din Renaștere. Este vorba de Ioan Ursu, profesor suplinitor, din 1909, al Universității din Iași — unde interesul pentru istoria mai veche și mai nouă a Europei era la ordinea zilei —, care, atras de aceleași relații ale Apusului cu lumea noastră din veacul al XVI-lea de data aceasta, după o carte despre politica răsăriteană a celui mai mare suveran din Renașterea franceză — am în minte *La politique orientale de François I-er (1515–1547)* apărută la Paris în 1908 —, edita în 1910 *Historia Turchesca* a cronicarului Donado da Lezze care era încă „uno sconosciuto storico veneziano", cuprinzând, între altele, pasaje privind îndeaproape istoria românească a vremii lui Ștefan cel Mare.

Luminând destinele cercetării românești asupra Renașterii constați cum, deceniu după deceniu, acest interes — ce nu avea nimic exotic și gratuit, vădind, dimpotrivă, o luciditate și o elevație a mediilor noastre culturale ce nu trebuie disimulate — a crescut treptat, dar sigur. El s-a întrupat în contribuții îndeobște originale, multe dintre ele citate până astăzi în literatura mondială de specialitate, grație temeiniciei lor evidente, dar și faptului că au fost publicate în limbi accesibile tuturor studioșilor. Înființarea, la începutul anilor '20, a celor două școli românești de studii istorice, arheologice, filologice și artistice de la Paris și Roma — la inițiativa lui Iorga și a lui Pârvan, din vremea primului guvern averescan în care era ministru și P.P. Negulescu —, adunând în două mari metropole ale continentului — ce fuseseră și locuri de elecție ale Renașterii —, la Fontenay-aux-Roses și în Valle Giulia, pe unii dintre cei mai buni licențiați ai universităților din România a marcat o și mai largă deschidere europeană a studiilor noastre umaniste. În aceste înalte școli românești de peste hotare, dar și în facultățile din țară ce respirau aerul de sincronism european vădit de întreaga cultură majoră a României a doua zi după sfârșitul primului război, tineri autori și-au legat numele, de

www.dacoromanica.ro

timpuriu, tocmai de studiul Renașterii, cercetate „la ea acasă" prin multiplele-i fațete ideologice, politice, literare, artistice și filozofice. Era, acesta, chiar deceniul temeinicei cărți a fostului meu profesor Andrei Oțetea — alt universitar al Iașilor — despre umanistul, diplomatul și aristocratul florentin, admirator al păgânismului, Francesco Guicciardini (*François Guichardin. Sa vie publique et sa pensée politique*, Paris, 1926); al analizei întreprinse de latinistul și viitorul eminescolog Dumitru Murărașu asupra liricii neolatine și a renașterii antichității din Franța epocii lui Etienne Dolet, în prima parte a veacului al XVI-lea (*La poésie néolatine et la renaissance des lettres antiques en France /1500–1549/*, Paris, 1928) și al solidei monografii închinate de Theodosia Graur unui contemporan al „prințului poeților", Ronsard, acel Amadys Jamin ce traducea *Iliada* pentru întâia oară în Franța, scria sonete și imita versuri ale lui Horațiu (*Un disciple de Ronsard, Amadys Jamin 1540/?/–1593. Sa vie, son œuvre, son temps*, Paris, 1929), aceeași autoare scriind mai târziu despre „Academia Palatului" sub ultimii Valois, prefigurare a celei a lui Richelieu (*L'Académie du Palais et un discours inédit de Desportes*, București, 1940); al superbului eseu despre Palladio la Vicenza publicat (București, 1928) de arhitectul de rafinată stirpe care a fost George Matei Cantacuzino; în fine, cel al restrânselor, dar denselor capitole — mult timp inedite — despre filozofia Renașterii, ale celui ce avea să devină o autoritate mondială a studiilor de istoria credințelor, deja evocatul Mircea Eliade. Aceste *Contribuții la filosofia Renașterii*, editate de C. Popescu-Cadem în primul supliment al „Revistei de istorie literară" din 1984 — trei părți dintr-o lucrare ce se voise mai vastă și care e numită uneori de autor *Filosofia italiană de la Marsilio Ficino la Giordano Bruno* — au fost scrise între două călătorii: una spre chiar pământul prin excelență al Renașterii, cel al Italiei, cealaltă spre îndepărtatul pământ ce i-a decis tânărului român vocația, cel al Indiei.

Tatonări istorico-bibliografice asupra filosofiei Renașterii, de felul celor consemnate în *Itinerarul italian*, la întâlnirea din mai 1928 cu însuși Giovanni Gentile erau făcute în Italia, ca și în țară, într-o epocă în care Eliade era atras tot mai mult de lumi

www.dacoromanica.ro

subiacent înrudite, de gândirea Răsăritului și de aceea a evului mediu (aici nu lipseau înrâuriri directe ale lui Nae Ionescu, dar și cele, mijlocite de lectură, ale unor Gilson și Maritain). Despre această oprire a sa, în momentul licenței din octombrie 1928, asupra filozofiei Renașterii, Mircea Eliade își amintea: „mă străduiam să compensez printr-o analiză adâncită a imanentismului neo-păgân, a panteismului și a /filosofiei Naturii/, propriile mele înclinații către transcendență, mistică și spiritualitate orientală".

De la acest popas asupra gândirii renascentiste, asupra contactelor Orient-Occident pe care avea să le aprofundeze în chipul știut, asupra mai rar evocaților filozofi spanioli ai vremii moștenind și ei o parte din Orient, asupra lui Ficino cu ale sale tălmăciri de texte ermetice ce-și aveau rădăcinile în orizontul egipto-iranian sau asupra preocupărilor cabalistice ale lui Pico della Mirandola (cu notația critică, totuși: „mitul enciclopediei tânărului mirandolian e grotesc"), Mircea Eliade nu făcea decât un pas până la viitoarele sale, statornice, preocupări de istoria credințelor („În fond studiul filozofiei Renașterii și cel al religiilor era același lucru", avea să scrie tot el, peste ani, în *L'épreuve du labyrinthe*).

Cel mai bogat, însă, în contribuții românești la studiul Renașterii pare a fi fost deceniul următor, al patrulea, în care mai ales studiile de istorie literară, de istorie a ideilor, de istorie a artei familiarizau publicul nostru cultivat cu aspecte variate ale peisajului renascentist sau aduceau în mediile savante punctul de vedere al unor specialiști foarte adesea tineri și deja erudiți.

Preocupat mai demult de arta Prerenașterii și de opera lui Cavallini, Alexandru Busuioceanu valorifică acum, în studii apărute în *Ephemeris Dacoromana* (1932) și în *L'Arte* (1937), ca și în volume dedicate colecției regale române (1937, 1939) — pentru întâia oară cu adevărat metodic și în spirit modern —, opere de artă ale Renașterii italiene și spaniole aflate în patrimoniul național, datorate unor Daniele da Volterra, Ercole Roberti, El Greco.

Și tot domeniului italian îi dedica eseurile sale mai vârstnicul cărturar Constantin Antoniade — cel căruia, în 1910, i-a fost preferat P.P. Negulescu pentru cursul de istoria filozofiei de la

www.dacoromanica.ro

București —, scriind monografia despre Machiavelli (1933–1934) sau schițând câteva profiluri ale umanismului peninsular: Isabella d'Este cu colecțiile ei de „anticaglie", Aretino, Cellini sau Castiglione, autorul faimosului și dătătorului de norme „Il Cortegiano".

Prin simetrie, Renașterii franceze și momentului de impact italian asupra culturii din regatul lui Francisc I și al celor din urmă Valois li s-au dedicat, în acea vreme, studii unde erudiția și nuanța analizei desemnau atenției câteva autoare — pare a fi un domeniu reclamând subtila sagacitate feminină! — ajunse la notorietate culturală și științifică sau, dimpotrivă, uitate pe nedrept: din acei ani datează cartea pe care Alice Voinescu a închinat-o modernității noului apostol al stoicismului, Michel Eyquem, senior de Montaigne (București, 1936); tot acum — de câteva ori chiar, în prestigioasa publicație „Humanisme et Renaissance" de la Paris, dirijată de Abel Lefranc — și-a publicat Alice Hulubei studiile despre mărunți poeți italieni ai vremii lui Lorenzo de Medici sau despre stihuitori francezi din veacul următor (*Naldo Naldi. Etude sur la joute de Julien et sur les bucoliques dédiées à Laurent de Médicis*, în 1936, *Etude sur quelques œuvres poétiques d'Hugues Salel /1504–1553/* cu un an înainte, în 1935), ca și teza de doctorat ce era o vastă anchetă, până azi impresionantă, asupra eglogei din Franța veacului renascentist (*L'Eglogue en France au XVI-e siècle. Epoque des Valois /1515–1584/*, I–II, Paris, 1938–1939); după cum acestei perioade îi aparțin începuturile istoriografice ale celei ce a fost, până nu demult, venerabila noastră contemporană Maria Holban, medievistă de distincție, ale cărei prime studii — și azi de referință — au purtat asupra momentului Prereformei franceze din vremea lui Ludovic al XII-lea și a lui Francisc I, a mediilor intelectuale în care evolua un Lefèvre d'Étaples, a tălmăcirii lui Erasmus și a altor înfăptuiri culturale legate de atitudinea galicană și antiromană a monarhiei franceze sau a conotațiilor ideologice ale unor metamorfoze heraldice italo-franceze către 1500 (în ordine, aceste studii publicate în diverse periodice și volume, în cele două decenii dintre 1934–1955, au fost: *Autour du Livre d'Heures de Marguerite de Valois*, *François de Moulin de Rochefort et la querelle de la Madeleine*, *De la guivre des Visconti à la*

www.dacoromanica.ro

salamandre de François I-er, Autour du prétendu duel numismatique de Louis XII et de Jules II, Autour de la Salamandre, Un témoignage inconnu sur le rayonnement érasmien dans l'entourage immédiat de François I-er).

Războiul ultim și posteritatea sa imediată, cu tot cortegiul de încrâncenări, sfâșieri, bariere, pierderi și privațiuni de tot felul a însemnat o breșă gravă și în preocupările românești de istorie universală, acolo unde, cum s-a văzut, cele privind Renașterea începeau să aibă un loc eminent.

Tot ceea ce fusese efort intelectual, susținut de universitățile noastre întru racordarea la marile direcții de cercetare, gândire și creație din Europa, tot ceea ce însemnase deschidere de orizonturi provocată și prin școlile de studii românești din străinătate sau ceea ce reprezentase — înainte încă, în bună descendență junimistă — climatul universitar și academic de la începutul veacului era acum, și nu pentru puțină vreme, brutal întrerupt. Ceea ce mai putem consemna drept contribuție a unor oameni de carte români la cercetarea, din diferite unghiuri, a Renașterii, datează fie din chiar anii de început ai războiului, fie — finalizând, printr-o întâmplare fericită, câteva inițiative mai vechi — din primii ani postbelici, realizată fiind în țară sau în afara ei.

Iar dacă aceste studii erau din nou, precumpănitor, dedicate artei, filozofiei și literaturii, faptul se datora, cred, unui început de tradiție ce prindea contur clar în cultura noastră. În această categorie aș pune și o încercare precum cea a Ninei Façon asupra ideii de mișcare și acțiune în filozofia italiană a Renașterii — mișcare a sufletului la Ficino sau pornire lăuntrică a omului spre mai bine și mai înalt (*Activismul în gândirea Renașterii italiene*, București, 1942, sub pseudonimul S. Ionescu) —, și cea a lui Ion Frunzetti, care deslușea — pe marginea desenului lui Leonardo da Vinci —, prin elemente de pură vizualitate, precum linia privită ca limită, o trăire spirituală unică în felul ei (*Desenul lui Leonardo ca expresie a experienței sale spirituale /Încercare de critică configuratistă/*, București, 1943), și cea a lui Edgar Papu asupra filozofiei celui ce a fost socotit ultimul gânditor al Renașterii (*Giordano Bruno. Viața și opera*, București, 1947).

www.dacoromanica.ro

Prelungind un interes științific stârnit fie la Fontenay-aux-Roses, fie la București, doi eruditi români din două generații diferite s-au afirmat pe alte meridiane, în epoca postbelică, prin contribuții, devenite clasice, la istoria Renașterii. Cel dintâi este prolificul și multilateralul cărturar Alexandru Ciorănescu — ce și-a început cariera printr-un înnoitor studiu despre singularul personaj voievodal din Muntenia, Mihnea al III-lea —, savant care s-a ilustrat, deopotrivă, prin studii de bibliografie literară franceză și prin cele despre baroc, autor al unei nedepășite monografii despre fortuna lui Ariosto, prin traduceri și imitații, în Franța veacurilor XVI, XVII și XVIII — publicate sub „ghidajul spiritual", recunoscut în prefață, al lui Iorga (*L'Arioste en France, des origines à la fin du XVIII-e siècle*, I–II, Paris, 1939) — și al unei alteia despre părintele prozei franceze din Renaștere, Jacques Amyot (*Vie de Jacques Amyot d'après des documents inédits*, Paris, 1941), al unui studiu despre înrâurirea ideologică a lui Machiavelli asupra realismului politic al Caterinei de Medicis (*Machiavelli e la notte di San Bartolomeo*, București, 1943–1944) și, mai ales, al luminosului eseu despre „umanismul atlantic", raportat la personalitatea lui Cristofor Columb, văzut ca un veritabil umanist ce a plecat spre Lumea Nouă pornind nu de la simpla intuiție empirică, ci de la studii, texte și comentarii erudite (*Colón, humanista. Estudios de humanismo atlántico*, Madrid, 1967).

Despre tânărul Ciorănescu, cel care a îndeplinit în țara sa efemera calitate de secretar al unui la fel de efemer „Centru de Studii asupra Renașterii", înainte de a deveni un nume de referință în lumea universitară occidentală, Pierre Champion — autoritate în istoriografia franceză asupra secolelor XV–XVI — scria în prefața cărții despre Amyot a studiosului român: „El a arătat aceleași calități care onorează atât de mult Universitatea din București, sensul ascuțit, înnăscut al umanismului, al imensului atașament pentru latinitate, tot ceea ce unește într-un trecut atât de lung tradiția umană și latină, tot ceea ce caracterizează floarea literaturii franceze și a celei italiene, tot ceea ce face fraternitatea civilizațiilor noastre".

www.dacoromanica.ro

Cel de-al doilea erudit a fost timișoreanul Robert Klein, autentic „om universal" cum s-a spus de către cei ce i-au fost aproape, laureat al Sorbonei cu o teză despre „techné" și „ars" în tradiția filozofică de la Platon la Bruno, prematur și tragic dispărut după ce-și uimise și entuziasmase confrații din multe colțuri ale lumii prin acuitatea și noutatea analizelor sale, îndeosebi asupra relației dintre gândire și simbol vizual în Renașterea italiană (versiunea românească a studiilor sale străine, la un loc adunate, este *Forma și inteligibilul*, I–II, București, 1977).

Pentru multă vreme însă — după trauma războiului și în prefacerile devastatoare ce i-au urmat în Europa răsăriteană —, deceniul al cincilea întrerupea studiile românești asupra Renașterii. Simbolic aproape, la mijlocul abia amintitului deceniu, în ciuda atâtor greutăți incomensurabile, un P.P. Negulescu, cel care stătuse întrucâtva — cronologic măcar, dacă nu și printr-o sigură, latentă înrâurire asupra atâtor generații de studenți — la începuturile acestui capitol de cultură națională pe care îl putem denumi „școala românească de studii asupra Renașterii", își transforma pe de-a-ntregul cartea de tinerețe despre cugetarea secolelor renascentiste, oferind publicului nostru cultivat de la 1945, în plină epocă de părelnică, nouă „renaștere" și de imense speranțe repede spulberate, semnul acesta al unei superioare culturi, al nevoii reclădirii de punți spre tradițiile majore ale umanismului și ale Europei dintotdeauna.

Faptul va căpăta, desigur, o semnificație și mai adâncă, dacă voi adăuga că la același început de an 1945, când Negulescu, la 15 ianuarie, scria prefața la noua ediție a *Filosofiei Renașterii*, un alt universitar român încercat de meandrele timpului său, istoricul eminent al evului mediu și al civilizației noastre vechi care era P.P. Panaitescu — independent de întreaga evoluție a reflecției românești asupra Renașterii occidentale — așternea pe hârtie, la 21 februarie, gândurile sale despre *Renașterea și românii*, rămase inedite timp de patruzeci de ani.

Cercul unei preocupări savante naționale de o particulară pregnanță și de o notorietate internațională „in statu nascendi" se încheia aici. Spre paguba de neevaluat a întregii inteligențe românești.

www.dacoromanica.ro

PIAȚA: SCENOGRAFIE ȘI TERAPIE

Centripetă și cetrifugă în același timp, loc de adunare și loc de pornire, răscruce ce combină, din vechime încă, valori funcționale și valori estetice — sau în limbajul lui Alberti „commoditas" și „voluptas" —, piața a putut deveni, deopotrivă, obiect al reflecției arhitectonice urbanistice (Pierre Lavedan) și antropologic-sociologice (Georges Balandier).

Două ar fi, pentru mine, funcțiunile ce merită a fi discutate pe muchiile de întâlnire ale câtorva discipline: piața ca scenografie pentru teatralizarea politică și piața ca loc al unor terapii festive.

Este sigur că ideologii felurite din antichitatea clasică și din Renaștere au comentat — iarăși felurit — anumite posibile „specializări" ale unor funcțiuni urbane, anumite coincidențe ale unor topografii simbolice cu altele, social-politice, pornind chiar de la unele comentarii aristotelice.

Evoluția unor spații centrale de tip „agorá", „forum", „praetorium" către piețele renascentiste va culmina în proiectele arhitectonice ale unor utopii, deopotrivă politice și urbanistice, de tipul Sforzindei lui Filarete în Quattrocento sau de tipul orașului ideal imaginat de Palladio în Cinquecento, unde marea piață trebuia să fie delimitată de sediul principelui sau al republicii, de clădirea vistieriei și de cea a... închisorii (patru secole mai târziu, printr-o ușoară mutație în câmpul priorităților civice, realitatea Brasiliei, capitala federală concepută de Niemeyer într-un deșert primea o imensă piață străjuită de edificiile guvernului, parlamentului și justiției!).

www.dacoromanica.ro

Nu mai puțin, putem lesne observa cum, uneori, caracterul public al pieței se poate învecina, mai ales în monarhiile de coloratură teocratică, altor spații, de data aceasta, dimpotrivă, închise, „interzise", tainice, locuri oculte ale puterii spirituale și politice, fie ele Vaticanul, palatul imperial din Beijing sau Kremlinul, în coasta cărora s-au articulat, în riguros copleșitoare simetrii sau cu voite iregularități, Piața bazilicii San Pietro, Piața Tienamîn sau Piața „cea Frumoasă" (pentru că asta și nu altceva vrea să însemne, într-o polisemie specifică graiului rusesc, epitetul de „Roșie" primit de vestitul perimetru moscovit).

Alteori, spațiul deschis — pătrat sau circular — al unei asemenea piețe publice poate deveni scenografia amplă a unei statui regale așezate în centru — așa s-a născut la Paris, închinată lui Ludovic al XV-lea, viitoarea Place de la Concorde —, poate fi locul unor spectacole populare desfășurate în jurul însemnelor unei autorități monarhice care dăruia munificent „pâinea și circul" sau chiar locul unor îndeletniciri favorite ale plebei, cum ar fi, în lumea iberică, tauromahiile, cele ce au născut formula urbanistică, specifică Andaluziei și Aragonului — cu prelungiri până în America Latină și până în Filipine —, care sunt pietele octogonale închise. Locuri, așadar, ale unor spectacole, jocuri și comemorări, pietele au devenit, acolo unde timpurile moderne au adus — în trena „despotiilor luminate" și a absolutismelor de tot felul — copleșitoare sisteme totalitare, spații urbane intens controlate, participând, de la Revoluția lui Robespierre până la aceea a lui Lenin, la o autentică dramaturgie politică, cu atât mai personalizată cu cât amprenta liderului era mai adâncă (să ne aminitim de locul eminent avut de Piazza Venezia în Roma lui Mussolini).

Dimpotrivă, drumul lent spre democrație a făcut din aceste spații deschise locuri ale unei terapii publice, ale unei eliberări festive, ale unei expulzări simbolice și rituale a răului din Cetate, născând o cultură orală stradală de nivel folcloric, de la abia elaboratele „misterii" ale goticului la Carnavalul baroc și la americanul „Open Theatre" al zilelor noastre.

În termenii deja evocați ai dramaturgiei politice va trebui spus că în societățile pluraliste, ce cunosc regula jocului competitiv

www.dacoromanica.ro

între Putere și Opoziție, strada, piața devin adesea spații ale unei dramatizări provocatoare — fie și doar la nivelul sloganului infantil, dar cu o mare și genuină forță eliberatoare —, într-o veritabilă „demonstration democracy"; aceasta utilizează pentru desfășurările sale periodice și gregare tocmai asemenea spații simbolice cum ar fi, mai aproape de noi, Piața bucureșteană a Universității — ocupată și reocupată, aproape ritual și din nou provocator —, fie, mai departe, locurile publice pariziene intrate în mitologia stângii franceze din ultimele decenii, cum ar fi pieţele Bastille, République și Nation.

Acolo și aici, scenografia, terapia și dramaturgia pieței aparțin, deopotrivă, folclorului politic. Care poate deveni, în egală măsură, demolator sau derizoriu.

www.dacoromanica.ro

ICONOGRAFIE ȘI POLITICĂ ROMÂNEASCĂ POST-TOTALITARĂ: CAZUL TELEVIZIUNII

Nu spun un lucru nou afirmând că există o legătură indisolubilă între ansamblul imaginilor cu caracter politic care defilează de câțiva ani pe ecranele televizoarelor din România — așadar iconografia politică așa cum este ea reflectată de acest segment esențial al presei — și ansamblul opiniilor, judecăților și prejudecăților cu caracter colectiv și inconștient ale grupurilor și structurilor sociale românești, așadar mentalitatea noastră contemporană.

Ceea ce poate fi nouă este propunerea de a se citi în desfășurarea unor ansambluri de imagini televizate, foarte repede înlocuite prin altele, mai rar coexistente între ele, o parte a imaginarului tranziției noastre, prelungite de la totalitarism la pluralism politic, în paralel cu trecerea de la monopolismul la pluralismul mediatic.

Într-un spațiu public unde comunicarea politică este supradimensionată, unde omul politic sacrifică și el vedetariatului mediatic — alături de oameni de cultură și de staruri —, devenind un veritabil „homo cathodicus", unde scenografia politică și dramaturgia politică conduc chiar la o teatralizare a comunicării sociale se petrece o firească figurativizare a categoriilor imaginarului politic pentru a cărui deslușire se impune o autentică, nouă „pedagogie a imaginii". A unei imagini care devine suportul esențial al cuvântului de vreme ce comunicarea acaparează imaginarul, iar inflația de cuvinte în democrație face ca acestea să fie banalizate, după cum banalizată este retorica politică, arta politică ea însăși fiind modelată, de prin anii '70 înainte, în chip precum-

www.dacoromanica.ro

pănitor, de către televiziune (Roger-Gérard Schwartzenberg, *L'État-spectacle. Essai sur et contre le «star system» en politique*, Paris, 1977). Cazul românesc pe care doresc să îl evoc, pe scurt, în ceea ce privește raportul iconografiei politice cu mentalitatea post-totalitară, poate fi ilustrat prin situația de excepție a televiziunii: o televiziune publică eliberată de controlul dictatorial la mijlocul zilei de 22 decembrie 1989, unică în peisajul audiovizual al țării până în 1992, apoi concurată de mai multe televiziuni private locale — cele mai numeroase din întreaga Europă centrală și de est — din 1993 până astăzi.

Am vorbit anume despre o „situație de excepție" din pricina extraordinarei faime pe care a avut-o — în bine și în rău — transmiterea „live" prin televiziune, pe tot globul, a evenimentelor insurecționale din București de la sfârșitul lui decembrie 1989 — precedând astfel, spectaculos, transmiterea războiului din golful Persic sau a puciurilor de la Moscova —, ca și din pricina locului excepțional pe care îl are imaginea, deci și televiziunea, în spațiul democrației românești. Este vorba, în acest din urmă caz, de o moștenire a locului deosebit deținut de imagine în cultura populară a acestor „latini ai Răsăritului" care sunt românii, prelungită astăzi într-o cultură de consum de esență folclorică, cum este cea care are în centru-i chiar micul ecran; și aceasta, adaug, într-un contrast paradoxal cu Occidentul, unde predominarea cuvântului asupra imaginii, în cultura tradițională, a creat un climat regăsit până astăzi în dezvoltarea televiziunii (Dominique Wolton, *Eloge du grand public. Une théorie critique de la télévison*, Paris, 1990).

Nu foarte departe de „societățile vizuale" de tip tradițional, chiar medieval, societatea românească de astăzi, dominată de imagine, cu sacrificiul inerent al ideii a făcut, în chiar momentul de început al libertății sale, ca prin televiziune, prin ceea ce s-a numit „telerevoluția română", realitatea să se suprapună cu ficțiunea. A făcut ca imaginarul să devină realitate, conducând la un tip de „informație-spectacol" care a creat, la rându-i, o autentică „imagocrație" în peisajul politic și social românesc, mai ales în agitata epocă a anilor 1990–1991. De aici s-au născut și câteva ipostaze iconografice care se constituie într-o *iconografie a libertății* redobândite după cincizeci de ani, dar pentru prima oară evidentă

www.dacoromanica.ro

pe un ecran, în acea televiziune publică și unică devenită, pentru foarte mulți, tocmai simbolul aceleiași libertăți. O libertate pe care o regăsim, în decembrie 1989, clamată la tot pasul, în chiar denumirea noii instituții de presă ajunsă „erou național" — „Radioteleviziunea Română Liberă" —, în titlul primului ziar apărut la București în noile condiții revoluționare — „Libertatea" —, în numele cotidianului celor ce fuseseră un element hotărâtor al răsturnărilor politice, anume „Tineretul Liber".

În timpul celor câtorva zile ale insurecției bucureștene, iar apoi în săptămânile și lunile ce au urmat — până către martie 1990 —, iconografia revoluției și a libertății a fost, precumpănitor, *iconografia grupului compact*, aflat în spatele unei mese, cel mai adesea întovărășit de tricolorul românesc purtând o gaură, decupată pe locul fostei steme comuniste, rapel al primei embleme revoluționare din zilele izbucnirii revoltei, înainte de 22 decembrie (cu timpul, acest însemn heraldic negativ a devenit, prin 1990–1992, cel al contestării noii ordini politice create chiar în timpul evenimentelor, astăzi, la zece ani de la acestea, el devenind mai curând o raritate exotică!).

Răspunzând ideii de vigoare revoluționară, de consens național momentan, dar și de egalitate socială, adunând laolaltă, indistinct, oameni ce veneau din locuri diferite, cu un trecut diferit și un viitor diferit, grupul televizat, invadând ecranul la orele cele mai neașteptate, cu membrii săi purtând adesea puloverele cu care veneau din stradă — aceleași pulovere devenite, pentru aproape un an, autentice „regalia" revoluționare acționând asupra imaginarului colectiv — a reprezentat o primă treaptă a iconografiei politice. S-a evoluat imediat spre o alta, înrudită, specifică lunilor februarie-mai 1990, pe care aș numi-o *iconografia dezbaterii libere*. Mai exact spus este cea generată de întrunirile Consiliului Provizoriu de Uniune Națională (C.P.U.N.), primul „parlament" al noii Românii; aici locul mesei din studioul 4 al televiziunii publice era luat de hemiciclul Parlamentului din Dealul Mitropoliei unde se învăța sau, pentru puțini, se reînvăța stilul dezbaterii democratice, unde democrația era teatralizată prin lungile transmisii nocturne — unice, pe câte știu, în istoria televiziunii europene —, scena parlamentară devenind, astfel,

www.dacoromanica.ro

ad-hoc o scenă națională de toți urmărită până în zori. Exista în această iconografie și punctul central de convergență al imaginii, care nu mai era vorbitorul întâmplător din „iconografia grupului", ci era mereu același personaj, moderatorul și președintele Consiliului — cu un rol politic și iconografic uriaș, ce nu a cântărit puțin în alegerea aceluiași ca prim președinte al României democratice —, exista și opozantul radical, exista chiar și „raisonneur"-ul uneori cu aparență de bufon, jucând mai curând rolul lui „witty fool" decât cel al lui „foolish wit".

Figura liderului care potențează grupul, specific acestei a doua ipostaze iconografice, a devenit foarte curând — în aprilie și mai 1990 — un element decisiv în primele clipuri și în primele dezbateri electorale transmise de o televiziune în România.

Trebuie adăugat însă că, în paralel, se dezvoltau și alte tipuri de iconografii televizate, ținând de răsturnările peisajului uman și politic românesc. Ele ar putea fi denumite fie *iconografie macabră*, cea a cimitirelor cu victime ale zilelor de decembrie și ale unor presupuse carnaje (amintesc momentul deshumărilor de la Timișoara care, din varii motive, pe plan intern a condus la o rapidă radicalizare anti-Putere a orașului de pe Bega, iar pe plan extern la crearea unor scenarii mediatice occidentale defavorabile României); fie *iconografia revanșei*, cu transmiteri zilnice de imagini din săli de pretoriu unde începeau să fie judecați reprezentanți ai Puterii dinainte de 22 decembrie, decăzute pe calea revoluționară; fie *iconografia exorcizării* prin prezența cotidiană, după decenii de ateism științific, a soboarelor de preoți slujind în odăjdii strălucitoare în toate ocaziile, ceea ce avea să creeze în curând chiar un sentiment de respingere din partea unui public ce fusese intoxicat ideologic, prin televiziune, în sens contrar ani de-a rândul și pentru care jurnaliștii ce descopereau o asemenea „terra incognita" spirituală nu erau încă deloc convingători.

Dar ceea ce a câștigat foarte repede teren pe ecranele televizoarelor – pentru că înflorea la tot pasul în viața socială a țării —, într-o vreme de instabilități și incertitudini precum tot anul 1990 și o parte a celui următor a fost *iconografia contestării și a violenței stradale*, unde grupuri amorfe și considerabile, mereu în mișcare browniană, adesea în ciocnire sângeroasă, inculcau în

www.dacoromanica.ro

populație, prin intermediul ecranului televiziunii, o stare de inconfort, de panică ce s-a răsfrânt, indirect, și în votul masiv pentru anumite forțe politice și anumiți lideri la 20 mai 1990. (pentru această epocă foarte potrivite sunt reflecțiile lui Georges Balandier din *Le pouvoir sur scènes*, Paris, 1992: „într-o perioadă de mare transformare, atunci când totul este repus în mișcare, inclusiv moștenirea culturală, Puterea este nevoită să compună cu incertitudinea, să înfrunte situații a căror cunoaștere integrală și al căror control total îi scapă").

Din strada ce fusese atât de controlată în timpul dictaturii începeau să vină, în sistemul democratic embrionar de atunci, contestări congruente cu criza generală din 1990–1991. Ele s-au tradus în explozii și implozii sociale ce au putut merge de la un miting continuu, precum cel din aprilie-mai 1990 din locul atât de simbolic pentru răsturnările imediat anterioare care era Piața Universității din București — expresie a unei „demonstration democracy", dar și a unui „happening" politic —, la greve și marșuri puse de asemenea „în scenă" cu o anume grijă, la confruntări interetnice, precum cele de la Târgu Mureș din martie 1990 sau la violența așa-numitelor „mineriade", cu cohorte de oameni în uniforme cenușii ce se abăteau periodic asupra Bucureștiului, din februrarie 1990 până în septembrie 1991.

Ca urmare a stărilor de psihologie colectivă create prin iconografia grupului contestatar în violentă mișcare s-a petrecut, pe de o parte, ca în orice perioadă de criză, o personalizare și o dramatizare a Puterii, iar, pe de altă parte, o reacție a „majorității tăcute", a „României profunde" care în asemenea condiții avea nevoie, mai mult ca oricând, de simboluri unificatoare, precum Biserica sau Armata — de unde locul ocupat de acestea în sondaje, ca și prezența tot mai frecventă a unor asemenea instituții în emisiuni speciale ale televiziunii publice, de felul „Vieții spirituale" sau „Pro Patria".

De altminteri, acum se va ajunge la o treptată configurare a elementelor spațiului politic, de la președinție și guvern, la parlament, sindicate, partide care, chiar dacă nu au avut până la alegerile generale din 1992 o strategie comunicațională potrivită, au știut să dezvolte o iconografie politică adecvată în anii scurși din

www.dacoromanica.ro

1992 până acum, în sfera televiziunii publice, ca și în aceea a televiziunii private.

Este adevărat însă că în lipsa unei crize puternice și vizibile, precum aceea din 1990–1991, epoca 1992–1996, cuprinsă între cel de-al doilea și cel de-al treilea moment electoral al României post-totalitare și corespunzând unei relative stabilități politice interne și externe a țării, nu a dezvoltat și o iconografie politică foarte variată, foarte spectaculoasă; aș fi tentat să adaug, una foarte specifică mentalului public românesc, așa cum fusese iconografia politică a televiziunii în primii ani de după 1989.

Ceea ce avem acum în peisajul nostru audiovizual, precumpănitor în cel public (din rațiuni pe care nu le adâncesc aici) este o *iconografie a ordinei*, contrastând puternic cu aceea, mai veche, a contestării. Este vorba, de fapt, de reprezentarea zilnică, mai ales la televiziunea publică, cu sau fără caracter ceremonial, a persoanelor publice de vază, a oamenilor politici aleși prin vot universal — președinte al republicii, senatori și deputați —, sau a celor numiți în Executiv — mereu în jurul aceleiași mese rotunde sugerând „sfatul" —, față de perioada anterioară locul acordat în emisiunile de televiziune acestui din urmă segment, guvernamental, al structurilor noastre politice fiind nefiresc de mare, în detrimentul mai vechii iconografii a dezbaterii de tip parlamentar ce s-a dovedit extrem de instructivă prin anii 1991–1992.

De aceeași *iconografie a ordinei* aș fi înclinat să leg o anume *iconografie patriotic-națională* ce pare a fi ancorată adânc în sensibilitatea și în mentalitatea românească la nivel popular, poate și ca o amintire a unor rituri festive de tip rural, ca parte a teatralizării unor manifestări colective (ele nu sunt, neapărat, o sechelă a totalitarismului, deși au cunoscut o deosebită vogă în epoci dictatoriale, de la aceea antebelică a regelui Carol al II-lea până la „Cântarea României" din deceniile Ceaușescu, rând pe rând o asemenea iconografie apelând la vizualizarea unor concepte-cheie ale sentimentului național, cum ar fi „credința ortodoxă" și „românitatea", „latinitatea" și „dacismul", „misiunea istorică a românilor" și altele).

În treacăt fie spus, nu mi se pare nesemnificativ faptul că tocmai această „iconografie a ordinei", aducând în prim-plan, cu

www.dacoromanica.ro

o frecvență foarte mare, chipuri de lideri politici garanți ai liniștii sociale — fie ei reprezentanți ai Puterii (mai des) și ai Opoziției — este absolut incompatibilă, în peisajul românesc, cu o anume, tonică și necesară, *iconografie caricaturală* de tipul mult prizatului program franțuzesc „Bêbête Show", șarjă, parodie și caricare zilnică a oamenilor politici din Hexagon; eșecul unei atari întreprinderi televizuale, de altminteri foarte stângace, încercată în iarna 1990–1991, într-un program al unui partid din opoziția de atunci, arată — deocamdată — lipsa de receptivitate a publicului românesc pentru un asemenea demers la televiziunea publică (pe un canal privat are un relativ ecou o „Chestiune a zilei"!), în ciuda faptului că în presa scrisă acest gen este prezent cu un anume, limitat, succes.

O a doua componentă pe care politica ultimilor ani o aduce în peisajul „telepoliticii" este cea — cultivată până la sațietate de televiziunile particulare — pe care aș numi-o *iconografia dialogului*, completând, psihologic și vizual, o „iconografie a ordinei" căreia îi este complementară, prin așezarea față în față a doi sau mai mulți „debateri", oameni politici și jurnaliști; este dovada, mereu mai evidentă, a interesului românilor pentru „talkshow", deci pentru „spectacolul conversației", al ideii, care se adaugă oportun imaginii, echilibrând impactul, uneori devastator, al acesteia din urmă.

Reflecțiile de mai sus, datorate în primul rând unui istoric al imaginii adus de împrejurări a se apleca asupra evoluției audiovizualului românesc contemporan, dar și — la un moment dat — a lua decizii importante în chiar zona de contact a iconografiei politice cu actul politic, așa cum era el mediatizat de abia democratizata televiziune publică a României de acum câțiva ani, vor sluji, poate, în viitor, exegezei teoretice necesare asupra unuia dintre cele mai reprezentative cazuri de presă electronică din această jumătate de Europă, în ultimul deceniu al secolului ce stă să se încheie.

www.dacoromanica.ro

Tehnoredactor: MIRCEA TĂTAR
Apărut: 2002
Coli de tipar: 19

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial“

www.dacoromanica.ro

Frecventând de ani buni istoria cea atât de sinuoasă şi, totuşi, nespus de coerentă a civilizaţiei europene, încercând să o fac apropiată generaţiilor succesive de studenţi, i-am obişnuit , sper, pe cititorii şi pe ascultătorii mei măcar cu un adevăr. Acela că nici un moment important al trecutului nu a fost fără ecou în prezent. Că noi, cei de astăzi, am fost modelaţi cumva – de la morală la economie, de la credinţe la moravuri, de la politică la arte – de tot ceea ce ne-a precedat.

Împrejurarea că Europa este, de fapt, o întâlnire de lumi mereu complementare şi uneori divergente, convingerea că a fi european înseamnă a împărtăşi valori care au fost comune continentului pe când acesta se năştea spiritual, cu două mii de ani în urmă, deopotrivă în Est şi în Vest, ar trebui să fie înţelese de către oricine se întâlneşte şi se îndeletniceşte cu istoria. Adică, într-un fel, cu viaţa însăşi.

RĂZVAN THEODORESCU

ISBN 973–577–222–1

www.dacoromanica.ro